

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**İRAN, MİSİR VE SUUDİ ARABİSTAN ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN ORTA
DOĞU'DA ZAYIF DEVLET YAPILANMALARININ ANALİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Halil DEMİR

DANIŞMAN: Doç. Dr. Murat ALAKEL

**YALOVA
ŞUBAT-2025**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

İRAN, MİSİR VE SUUDİ ARABİSTAN ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN ORTA DOĞU'DA
ZAYIF DEVLET YAPILANMALARININ ANALİZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Halil DEMİR
228131016

DANIŞMAN: Doç. Dr. Murat ALAKEL

YALOVA
ŞUBAT 2025

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “İran, Mısır ve Suudi Arabistan Örnekleri Üzerinden Orta Doğu’da Zayıf Devlet Yapılanmaların Analizi” başlıklı bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

İmza

Halil DEMİR

ÖNSÖZ

Yüksek lisans eğitimim boyunca benden yardımlarını esirgemeyen, akademik anlamda bana her zaman destek olan ve umutsuzluğa kapıldığımızda, rehavete düştüğümüzde yanımızda olup bu çalışmayı bitirmemize vesile olan sayın danışman hocam Doç. Dr. Murat ALAKEL'e teşekkür ederim. Her zaman yanımda olan ve benden desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen değerli eşime teşekkür ederim. Benimle beraber oturup ders çalışan biricik kızıma, kitaplarımı karalayan yaramaz oğluma gelecekte okuyacakları bir çalışma bırakmak dileğiyle...

Bu tez çalışması desteklenmesine olanak sağlayan Yalova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinasyon Birimine (Proje No: 2021/BAP/001) teşekkür ederim.

Şubat – 2025

HALİL DEMİR

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vi
TABLolar LİSTESİ	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
ÖZET	ix
ABSTRACT	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı	2
1.2. Çalışmanın Önemi	3
1.3. Çalışmanın Yöntemi	4
1.4. Araştırma Sorusu	5
1.5. Hipotez.....	6
1.6. Teorik Çerçeve	6
1.7. Literatür Taraması	8
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	13
2.1. Devlet Kavramı.....	13
2.1.1. Modern Devlete Giden Süreç	16
2.1.2. Güçlü Devlet, Zayıf Devlet ve Başarısız Devlet.....	18
2.1.3. Zayıf ve Başarısız Devletlerin Özellikleri	20
2.2. İslam’da Devlet Kavramı.....	25
2.2.1. Halifelik Kurumu (Hilafet)	27
2.2.2. Mülk (Melik).....	31
2.2.3. Ümmet ve Millet Kavramı	32
2.2.4. Şeriat	35
2.2.5. Şura	36
2.3. İslam Topluluklarında Siyasal Kimliğin Gelişimi.....	37
2.3.1. Arap Topluluklarında Kabilecilik	40
2.3.2. Osmanlı Devlet ve Millet Sistemi.....	41
2.3.3. Orta Doğu’da Modern Devletin Doğuşu	46
2.4. İran İslam Cumhuriyeti, Mısır Arap Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallıklarının Mezhepsel Yapıları.....	51
2.4.1. Şia’nın Doğuşu ve Gelişimi	51
2.4.2. Vahhabilik.....	54

2.4.3. Sünni Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Batıya Tepki Olarak İslamcılık	54
2.4.4. İlk İslamcılar Cemalettin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşit Rıza'nın Fikirleri	59
2.5. İslam ve Demokrasi	62
3. İRAN, MISIR VE SUUDİ ARABİSTAN'IN DEVLET YAPILARI.....	66
3.1. İran İslam Cumhuriyeti.....	66
3.1.1. İran'da Tarihsel Arka Plan Safevi ve Kaçar Hanedanlığı.....	68
3.1.2. Pehlevi Hanedanlığı ve İran Devlet Sistemine Katkıları	71
3.1.3. İslam Devriminden Günümüze	75
3.2. İran Devlet Sistemi	79
3.2.1. Velayet-i Fakih ve Görevleri	79
3.2.2. Yürütme Organı, Cumhurbaşkanı ve Görevleri.....	81
3.2.3. Yargı Organı	82
3.2.4. Yasama Organı	83
3.2.5. Diğer Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar	84
3.3. İran'da Toplumsal ve Siyasi Dinamikler.....	86
3.3.1. Esnaf, Köylü, Din Adamları ve İşçi Sınıfı.....	86
3.3.2. İran'da Siyasi Parti ve Gruplar	88
3.3.3. Ekonomik Yapı	89
3.4. Mısır Arap Cumhuriyeti	91
3.4.1. Mısır'da Tarihsel Arka Plan	92
3.4.2. Modern Mısır'ın Doğuşu ve Mehmet Ali Paşa Hanedanlığı	94
3.4.3. Cemal Abdülnasır Dönemi	100
3.4.4. Enver Sedat Dönemi	102
3.4.5. Hüsnü Mübarek Döneminden Günümüze	104
3.5. Mısır'da Devlet Sistemi.....	107
3.5.1. Yürütme Organı ve Cumhurbaşkanı	107
3.5.2. Yasama.....	108
3.5.3. Yargı	109
3.6. Mısır'da Toplumsal ve Siyasi Dinamikler.....	111
3.6.1. Siyasi Partiler	112
3.6.2. Ordu	114
2.6.3. Müslüman Kardeşler.....	116
3.7. Suudi Arabistan Krallığı.....	120
3.7.1. Suudi Arabistan'ın Coğrafi, Siyasi ve Demografik Yapısı.....	120
3.7.2. Tarihsel Arka Plan	123

3.8. Suudi Arabistan Devlet Sistemi.....	129
3.8.1. Kral	129
3.8.2. Yürütme	130
3.8.3. Yasama (Şura Meclisi).....	131
3.8.4. Yargı	131
3.8.5. Suudi Arabistan’da Toplumsal ve Siyasi Dinamikler.....	132
4. ORTA DOĞU’DA ZAYIF DEVLET YAPILANMALARININ NEDENLERİ .	135
4.1. Siyasi ve Kültürel Nedenler.....	138
4.1.1. Monarşik ve Otoriter Siyasi Kültür	138
4.1.2. Sömürgeci Devletlerin Müdahalesi	147
4.1.3. Arap Milliyetçiliği ve Din.....	154
4.1.4. Ordu	161
4.1.5. Pozitif Hukukun Gelişmemesi	167
4.1.6. Sivil Toplum Anlayışının Gelişmemesi.....	175
4.1.7. Orta Doğu Halklarının Demokratik Olamayacağı Algısı	180
4.2. Ekonomik Faktörler.....	183
4.2.1. Ekonomik Azgelişmişlik.....	187
4.2.2. Rantiye Ekonomisi.....	193
4.2.3. Petrol.....	197
5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER	203
KAYNAKLAR.....	208
ÖZGEÇMİŞ	219

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AIOC	:Anglo Iranian Oil Campany
AKK	: Anayasayı Koruyucular Konseyi
ARAMCO	: Arabian American Oil Coompany
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BM	: Birleşmiş Milletler
CIA	: Merkezi İstihbarat Teşkilatı
DDSA	: Devlet Dışı Silahlı Aktörler
DMO	: Devrim Muhafızları Ordusu
DYTK	: Düzenin Yararını Teşhis Konseyi
GSMH	:Gayrisafı Milli Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İŞİD	:Irak ve Şam İslam Devleti
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
MENA	:Orta Doğu ve Kuzey Afrika
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OAPEC	: Arap Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
SAP	: Yapısal Uyum Programları
SAVAK	: Pehlevi Hanedanlığı Döneminde Faaliyet Göstermiş İran İstihbarat Teşkilatı
SIPRI	: Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü
SSCB	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: Orta Doğu’da Devlet Oluşum Üzerindeki Biçimlendirici Etkiler	136
Tablo 2: 2023 Demokrasi Endeks Raporu	146
Tablo 3: Sömürgeciliğin Dünyaya Yayılışı (Batı Avrupalı Devletlerin, Birleşik Devletler’in ve Japonya’nın Kolonileri).....	150
Tablo 4: Mısır Ordusu Tarafından Kontrol Edilen Ticari Şirketler	163
Tablo 5: Batı’nın Doğu’ya Karşı Oryantalist ve Ataerkil Yapılanması.....	180
Tablo 6: Max Weber’in “Doğu” ve “Batı” ya Oryantalist Bakışı.....	182
Tablo 7: Orta Doğu’daki Petrol Anlaşmalarının Tarihçesi	198
Tablo 8: 1973-2020 Yılları Arasında Bölgede Yaşanan Gelişmeler ve Petrol Fiyatları.....	200

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: The Fund For Peaca Kuruluşuna Göre İran'ın Göstergeleri.....	21
Şekil 2: The Fund For Peaca Kuruluşuna Göre Suudi Arabistan'ın Göstergeleri	22
Şekil 3: The Fund For Peaca Kuruluşuna Göre Mısır'ın Göstergeleri.....	23
Şekil 4: İran'ın Siyasi Haritası	66
Şekil 5: İran'ın Siyasal Yapısı.....	84
Şekil 6: Mısır'ın Siyasi Haritası	92
Şekil 7: Mısır'ın Siyasi Yapısı	107
Şekil 8: Suudi Arabistan'ın Siyasi Haritası.....	122

İRAN MISIR VE SUUDİ ARABİSTAN ÖRNEKLERİ ÜZERİNDEN ORTA DOĞU'DA ZAYIF DEVLET YAPILANMALARININ ANALİZİ

ÖZET

Tarihten günümüze İslam'ın devlet yönetimine yaklaşımını inceleyerek, İran, Mısır ve Suudi Arabistan devlet ve toplum yapılanmalarını analiz edip, bölgedeki zayıf devlet yapılanmalarının temel nedenlerini araştırdık.

Tezin konusunu teşkil eden İran, Mısır ve Suudi Arabistan devletleri, günümüz Orta Doğu coğrafyasının önemli güç merkezleri olarak kabul edilmektedir. Coğrafi, askeri, ekonomik ve kültürel anlamda kitleleri yönlendirme ve bölgenin kaderine etki etme kapasitesine sahip oldukları için bu ülkeler çalışıldı. Bu örnek devletler üzerinden Orta Doğu'daki zayıf devlet yapılanmalarının temel nedenleri analiz edildi. Kadim Orta Doğu coğrafyasında İslam'ın farklı yorumlarının öncülüğünü yapan ve bölgesel güç olma potansiyeli olan bu üç devletin zayıf devlet olmalarında hangi faktörlerin etkili olduğunu çalıştık. Arap devletlerine liderlik yapma hevesinde olan Mısır'ın kalabalık nüfusunun büyük bir kısmının yoksulluk içinde olması, ordunu ülkede yönetimin her alanında söz sahibi olması, yönetime halkın demokratik katılımının olmaması gibi nedenler bu devletin zayıf yönlerini oluştururken bu faktörlerde nelerin etkili olduğu analiz edildi. Şii nüfusunun hamiliğini yapan İran'ın zayıf karakterli olmasında otoriter siyasi yapılanma, post- kolonyal müdahaleler ve ekonomik faktörler rol oynamıştır. Bölgede din devlet ilişkileri önemli normatif değer olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam'ın önemli şehirlerine sahip Suudi Arabistan'ın bölgesel güç olamamasında toplumsal meşruiyetten yoksun yönetim yapısı, sömürgeci güçler ile ilişkileri ve modern devlette olması beklenen siyasi ve kamu yapılanmaların eksikliği bu devletin açmazlarını oluşturmaktadır. Tarihten günümüze Orta Doğu'da Müslüman ülkelerde din, devlet, toplum ve siyaset ilişkileri sürekli bir mücadele içinde olmuştur. Henüz genç sayılabilecek bu devletlerde siyasi, askeri ve ekonomik yapılanmalar Batıdaki çağdaşları gibi kurumsallaşamamıştır. Bu devletler bölgesel güç olabilmek için gerekli olan coğrafi, tarihi, beşeri, kültürel ve ekonomik kaynaklara sahip olmalarına rağmen beklenen etkiyi gösteremediler.

Anahtar Kelimeler: İran, Mısır, Suudi Arabistan, Orta Doğu, Devlet

ANALYSIS OF WEAK STATE STRUCTURES IN THE MIDDLE EAST USING THE EXAMPLES OF IRAN, EGYPT AND SAUDI ARABIA

ABSTRACT

By examining the approach of Islam to state governance from history to the present, we analyzed the state and social structures of Iran, Egypt and Saudi Arabia and investigated the fundamental reasons for the weak state structures in the region. The states of Iran, Egypt and Saudi Arabia, which constitute the subject of the thesis, are considered to be important power centers in the Middle East geography today. These countries were studied because they have the capacity to direct the masses and influence the fate of the region in geographical, military, economic and cultural terms. The fundamental reasons for the weak state structures in the Middle East were analyzed through these sample states. We studied the factors that were effective in the weak states of these three states, which pioneered different interpretations of Islam in the ancient Middle East geography and had the potential to become regional powers. The fact that a large part of the crowded population of Egypt, which is eager to lead the Arab states, is in poverty, the army has a say in every area of the country's governance, and the lack of democratic participation of the people in governance constitute the weaknesses of this state, and the factors that are effective in these factors were analyzed. The authoritarian political structure, post-colonial interventions and economic factors have played a role in the weak character of Iran, which is the patron of the Shiite population. Religion-state relations emerge as an important normative value in the region. The reason why Saudi Arabia, which has important cities of Islam, cannot become a regional power is its administrative structure lacking social legitimacy, its relations with colonial powers and the lack of political and public structures expected in a modern state constitute the impasses of this state. From history to the present, religion, state, society and political relations have been in a constant struggle in Muslim countries in the Middle East. In these states, which can still be considered young, political, military and economic structures have not been institutionalized like their contemporaries in the West. Although these states have the geographical, historical, human, cultural and economic resources necessary to become a regional power, they have not been able to show the expected impact.

Keywords: Iran, Egypt, Saudi Arabia, Middle East, State

1. GİRİŞ

Suudi Arabistan Krallığı, İran İslam Cumhuriyeti ve Mısır Arap Cumhuriyeti devletleri, günümüz Orta Doğu coğrafyasının önemli güç merkezleri olarak kabul edilmektedir. Coğrafi, askeri, ekonomik ve kültürel anlamda kitleleri yönlendirme ve bölgenin kaderine etki etme kapasitesine sahip oldukları için incelenmeye değer bulunmuşlardır. Bu devletlerin bölge içerisindeki konumları ve kapasiteleri göz önüne alındığında bölgesel güç olma iddialarının bulunduğu söylenebilir. Orta Doğu bölgesinin önemli aktörlerinden olan Mısır, Suudi Arabistan ve İran devletleri etrafında kümelenen etnik ve dini gruplar, Orta Doğu coğrafyasında bulunan diğer devletleri de anlamamızı kolaylaştıracaktır. Bu üç devletin siyasi yapısının şekillendiren faktörler, diğer Orta Doğu devlet ve toplumları ile benzer özellikleri göstermekte ve Orta Doğu bölgesindeki diğer gelişmelere ışık tutmaktadır.

Bölgesel güç iddiası taşıyan bu üç devlet, farklı devlet modellerini incelememizde olanak sağlamaktadır. Teokratik monarşi ile yönetilen Suudi Arabistan, teokratik cumhuriyet ile yönetilen İran ve cumhuriyet ile yönetildiğini iddia eden ama bürokratik- askeri bir elit tarafından yönetilen Mısır Arap Cumhuriyeti'nin bölgedeki diğer devletlerin yönetsel yapıları üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkileri bulunmaktadır. Örneğin, monarşi ile yönetilen Suudi Arabistan, bölgedeki monarşi yönetimi altındaki diğer devletleri desteklerken, Mısır Arap Cumhuriyetlerinin devamını bir varlık ve meşruiyet sorunu olarak görüp desteklemektedir. Bölgedeki Şii mezhebine hamilik eden İran'da gerçekleşen İslam devrimi, Orta Doğu bölgesindeki İslamcılık anlayışının farklı hayallere yönelmesine neden olmuştur. Bu durum, bu üç ülkenin rastgele seçilmediğini göstermektedir.

İslam, bölgede devlet üstü ortak bir kimlik unsuru olarak karşımıza çıkmakta, bölgedeki devletlerin ve tüm uluslararası aktörlerin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Seçtiğimiz bu üç ülke, İslam'ın farklı yorumları olan Şiilik ve Sünniliğin bölgedeki önemli temsilcileri olmasından dolayı ayrıca Suudi Arabistan'ın İslam'ın en kutsal şehirleri olan Mekke ve Medine'ye hakim olması örnek ülkeleri bir hayli önemli kılmaktadır.

Uluslararası ilişkiler disiplininde devletler, kuşkusuz en önemli aktör olarak kabul edilmektedir. Genellikle devletlerden kasıt ise Westfalya sistemi ile ortaya çıkan ülkesel devletlerdir. Bu ulus devletler kapitalist ekonomi modelinin gelişmesinin meyveleri olan çok uluslu şirketlerin ortaya çıkması ile önemlerinde bir azalma görülse de 11 Eylül saldırıları ile devletlerin önemi tekrar artmaya başlamıştır. 11 Eylül saldırısının arkasında yatan zayıf devletlerden kaynaklı güvenlik açıkları ve zayıf devletlerin yarattığı diğer bölgesel sorunlar

uluslararası sistemin ana tartışma konularından birisini oluşturmuştur. Zayıf devletlerin ülkesinde istikrarın yitirilmesi, toplum içinde çatışmaların artması ve yaşanan ekonomik bunalımlar önemli oranda göç ve mülteci sorununu doğurmuştur. Bu durum göç alan ülkelerde demografik, kültürel ve ekonomik sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Göç ve mülteci krizleri zayıf devlet gerçeğinin uluslararası sistemin gündeminden düşmemesine neden olmaktadır.

Dünya savaşları sonrasında kurulan ve gelişen uluslararası sistemin üzerinden uzunca zaman geçmiştir. Yine bu dönemde sömürgeci egemen güçlerden kurtularak bağımsızlığını kazanan genç devletlerin kendi halklarını yönetmeye başlamaları üzerinden yaklaşık iki nesil geçmiştir. Bölgedeki devletlerin hala etkili bir yönetim kuramamaları yapısal, siyasi ve ekonomik birçok sorunlarının hala oldukça güçlü olması, sistemde yarattıkları güvenlik açıkları gibi faktörler dikkat çekmektedir (Migdal, 2021, s. 277). Güçlü özerk bağımsız devletlerin oluşmasında iyi bir ulus bilincinin yerleşmesi etnik ve dini kırılganlıkların oldukça az olması, siyasi ve bürokratik kurumların güçlü olması oldukça önem arz etmektedir. Bölgedeki seçtiğimiz devletler üzerinden bu devletlerin siyasi askeri ve ekonomik yapıları üzerinden genel çıkarımlar yapmaya çalıştık.

Bölgedeki sorunlara bakınca sorunların temelinde devlet yapılanmasının yattığını görülmektedir. Fakat devlet yapılanmasının sorunlu olmasında bölgede yaşayanlar Batılı devletleri suçlayarak Batılı devletlerin bölgede geliştirdikleri politikalar, ekonomik kaynakları üzerinden kurdukları sömürü düzeni, bölgeye, insanına ve kültürüne karşı ön yargılı yaklaşımlarının bölgede devlet aygıtını zayıf ve güçsüz bıraktığı yönünde suçlamalarda bulunmaktadır. Batıda ise bölge sorunun kaynağı olarak görülmekte ve sorunun temellerinde bölgedeki dini anlayış, bölge kültürü, hatta coğrafyası bile suçlanmaktadır.

1.1.Çalışmanın Konusu ve Amacı

Orta Doğu olarak tanımlanan coğrafya, dünya tarihindeki en önemli olayların çıkış noktası ve üç büyük semavi dinin doğum yeridir. Bu çalışmanın konusunu, büyük medeniyetlerin doğup büyüdüğü, etnik ve dini çeşitliliğin yanı sıra kültürel zenginliğin beşiği olan bu coğrafyayı şekillendiren İslam ve devlet konularını bir araya getirerek oluşturduk.

İslam dini, modern devletin konu alanına giren birçok noktayı düzenlediği için din- devlet ilişkisinin yoğun bir şekilde iç içe geçtiği girift bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle tezimizde devlet yapılanmasını incelerken, Klasik İslami dönemden itibaren tarihi süreç içinde oluşan İslami kavram ve kurumları inleyeceğiz. Yine dini fikirlerin uluslararası ilişkiler

disiplinin kökenlerinde bulunduğu iddiaları dikkate alındığında İslam'ın siyasal anlayışı bir hayli önem kazanmaktadır (Philpott, 2013, s. 203).

Bölgenin en önemli üç aktörünü ele alarak bu devletlerin yapısını, gelişim süreçlerini, ulus inşa süreçlerini değerlendireceğiz. Bu devletlerin yapılanma süreçlerinde sömürgeci güçlerin rolünü inceleyeceğiz. Bölgenin en önemli ekonomik gelir kaynağı olan petrolün, bölge ekonomisi ve bu ekonomik yapılanmanın devletleri nasıl şekillendirdiğini analiz edeceğiz. Bugünkü konjonktür ve yaşananlar üzerinden yola çıkarak yorum yapmak ve çıkarımda bulunmak yeterli olmayacaktır. Bu devletlerin tarihsel arka planına bakarak ve günümüzdeki yapıları ile ilişkilerini açıklamaya çalıştık.

Yapılan bu çalışmanın amacı; bağımsızlıklarını elde ettikten sonra bölgede kurulan devlet yapılanmalarının zayıf yönlerini ortaya koyarak, uluslararası karar alma süreçlerinde etkin rol oynayamamalarındaki faktörleri ve uluslararası bir aktör olmamalarının nedenlerini ortaya koyacağız. Devleti, devlet yapan temel özelliklerinden birisi olan meşruiyet kavramının, bölgedeki devletlerdeki zayıf olmasının nedenleri üzerine değerlendirmelerde bulunacağız. Ayrıca kurumsallaşamamış zayıf devlet yapılanmalarının, gücü tekelleştirmek için ekonomik rantı kullanması ve bu durumun beraberinde getirdiği sıkıntılar üzerine çıkarımlarda bulunmayı amaçlamaktayız.

Yapılan bu çalışmanın amacı; bağımsızlıklarını elde ettikten sonra bölgede kurulan devlet yapılanmalarının zayıf yönlerini ortaya koyarak, uluslararası karar alma süreçlerinde etkin rol oynayamamalarındaki faktörleri ve uluslararası bir aktör olmamalarının nedenlerini ortaya koyacağız. Devleti, devlet yapan temel özelliklerinden birisi olan meşruiyet kavramının, bölgedeki devletlerdeki zayıf olmasının nedenleri üzerine değerlendirmelerde bulunacağız. Ayrıca kurumsallaşamamış zayıf devlet yapılanmalarının, gücü tekelleştirmek için ekonomik rantı kullanması ve bu durumun beraberinde getirdiği sıkıntılar üzerine çıkarımlarda bulunmayı amaçlamaktayız.

1.2.Çalışmanın Önemi

Uluslararası ilişkiler disiplinde, karar alma süreçlerinde aktör olarak devletler hiç kuşkusuz çok önemli bir yere sahiptir. Fakat Orta Doğu bölgesinin uluslararası ilişkilerinde hala devletler, karar almada önemli aktörler olarak önemini korusalar da bölgede ve küresel düzeyde etkin ve verimli politikalar geliştirememektedirler. Uluslararası aktör olarak devletlerin, karar alma süreçlerinde etkin olabilmeleri için güçlü olmaları gerekmektedir. Bu çalışmada, bölgede bulunan devletlerin zayıf yönlerini ortaya koymaya çalışarak küresel güç

mücadelesinde söz sahibi olmalarına katkı sağlama amacı taşımaktayız. Bu alanda yapılan çalışmalar genellikle Batı merkezli bakış açısı ile yapılmıştır. Amerikan sosyal bilimlari olarak tanımlanan uluslararası ilişkiler disiplininde batının entelektüel hegemonyası altındadır. Batı merkezli olmayan çalışmalar ise maalesef literatürde yeterli derecede söz sahibi değildir. Batı merkezli literatürden yaralanarak bölgesel güç olma iddiasında bulunan devletleri karşılaştırmalı siyasal sistemler düzeyinde analiz edilmeye çalışılmıştır. Seçtiğimiz devletler bölgesel liderlik iddiaları olan nüfuzlu devletler olsalar da zayıf devlet kategorisine girecek önemli özelliklerde barındırmaktadırlar. Demokratik olmayan yapıları, meşruiyet sorunları, ulus bilincinin eksikliği, dış müdahaleler kültürel ve ekonomik faktörler bu devletlerin aşırı kırılgan bir yapıya sahip olmalarını da göstermektedir. Arap Baharı sürecinde görüldüğü gibi bu devletler her an kaotik bir ortama sürüklenebilir. Çalışmamızın bu alanda literatüre katkı sunmasının yanı sıra bölge devletlerinin bu kronik problemlerini çözümlemesine katkı sunmayı amaçlamaktayız.

1.3.Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmanın olgunlaşma sürecinde, araştırılması ve irdelenmesi amaçlanan olgu ve olaylar ile ilgili yazılı kaynakların derlenmesi, yorumlanması ve analizini içeren karma yöntem ve teknikler kullanılarak hazırlanmıştır. Çalışma esnasında ikincil kaynaklardan yararlanıldı. Kitaplar, makaleler internet siteleri ve bu alanda yapılan doktora çalışmalarından yararlanılarak toplanan veriler yorumlanmıştır. Gözlem, analiz ve yorumlama yöntemi ile bulgular yorumlanarak bölgesel güç olma hevesinde olan bölgenin ekonomik, askeri ve beşeri nüfus açısından önemli görülen üç büyük devleti incelenerek çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Nitel Araştırma yöntemleri kullanılmış olup, açıklayıcı, eleştirel ve analitik karşılaştırmalar yapılarak uzun tarihi süreç özetlenerek zayıf devlet ve postkolonyal yaklaşımlar çerçevesinde teorik bir analiz yapılmıştır. Bu kapsamda devlet, zayıf devlet, güçlü devlet, başarısız devlet kavramları açıklanarak bölgedeki devletlerin zayıf devlet olmalarında etkili olan faktörler araştırılmıştır. Devlet analiz düzeyi göz önüne alınarak Orta Doğu bölgesindeki devletlerin zayıf yönlerini değerlendirilmiş olup bölgede devletlerin yetersizliklerini açıklayabilmek için siyasi kurumlar, toplumsal sınıflar ve sivil toplum örgütlerinin karar alma süreçlerindeki katkıları araştırıldı. Bölgedeki devletlerin zayıf yönlerini açıklamak için nicel verilerden yararlanılarak, bölge ülkelerindeki siyasi katılım, hükümetin işleyişi, sivil özgürlükler gibi alanlardaki gelişmeler yorumlanmıştır.

Tarihsel sosyoloji araştırma metodu ile uzun dönemli zaman dilimini kapsayan bölgenin güncel sorunları tarihsel perspektife yerleştirilerek anlatıldı. Bölgesel güç olma iddiası bilinen Mısır, İran ve Suudi Arabistan devletlerinin tarihi, siyasi ve ekonomik süreçleri makro perspektiften yaklaşılarak geçmişteki toplumsal süreçleri analiz edilerek bugünün toplumsal yapıları anlatıldı.

1.4.Araştırma Sorusu

Bu çalışmada Orta Doğu bölgesinde sürekli görülen kaos, kargaşa, çatışma ve dış müdahalelerin nedenleri arasında zayıf devlet yapılanmalarının olduğunu ve zayıf devlet yapılanmalarına nelerin neden olduğunu araştırmak için bölgedeki önemli devletlerden İran, Mısır ve Suudi Arabistan ele alınarak ana soru ve alt sorular ile tez çalışmasının ana hatları belirlenmeye çalışılmıştır.

Ana soru olarak, “Orta Doğu’daki zayıf devlet yapılanmalarının temel nedenleri nelerdir ve bu devletler neden siyasi, ekonomik, toplumsal yapı ve sistem inşa edememişlerdir?” sorusu sorularak tezin konusu ve hipotezi bu soru minvalinde oluşturulmuştur.

Daha sonra, bölgedeki devletlerin zayıf yönlerini değerlendirmek için alt sorular sorulmuştur: Bölgedeki devletlerin zayıf devlet kategorisine düşmesine yol açan temel yapısal faktörler nelerdir? Sömürgeci yönetimlerin Orta Doğu devletlerinin siyasi, ekonomik ve toplumsal yapıları üzerindeki etkileri nelerdir? Ulusal kimlik inşasında yaşanan sorunlar, mezhepsel ve kültürel bölünmeler devletlerin istikrarını ve kurumsal gelişimini nasıl etkilemiştir?

Ardından, Suudi Arabistan’da pozitif hukukun gelişmemiş olması, sivil toplum yapılarının eksikliği devletin meşruiyetini nasıl etkilemiştir? İran’ın bölgesel güç olma iddiasına rağmen zayıf devlet olarak kalmasının temel sebepleri nelerdir? Mısır’ın sömürgeci geçmişi, ulusal kimlik inşa süreçleri, ordunun siyasi alana müdahaleleri, sivil toplum yapılarının zayıflığı, devletin kurumsallaşmasını nasıl etkilemiştir?

Son olarak zayıf devletin bölgede ne takım sorunlara neden olduğunu analiz etmek için şu sorular sorulmuştur. Orta Doğu’daki zayıf devletlerin bölgesel istikrarsızlık ve çatışmalara etkisi nedir? Küresel güçler, Orta Doğu’daki zayıf devlet yapılanmalarını nasıl şekillendirmiştir?

Bu sorular, hipotezlerin test edilmesine ve Orta Doğu’daki zayıf devlet yapılarının nedenlerinin derinlemesine analiz edilmesine yardımcı olacaktır. Her bir soru hipotez ve alt

hipotezlerdeki argümanları açığa kavuşturulmasında, hipotezin ve alt hipotezlerin test edilmesinde yardımcı oldu.

1.5.Hipotez

Ana Hipotez

Orta Doğu'daki zayıf devlet yapılanmalarının temelinde, sömürgeci güçlerin tarihsel etkileri, ulusal kimlik inşa süreçlerindeki başarısızlık, mezhepsel ve kültürel bölünmeler, merkezi otoritenin kurumsallaşmasındaki eksiklikler ve doğal kaynakların rant ekonomisine dayalı olarak verimsiz kullanımı yatmaktadır.

Alt Hipotezler

H1: Bölgesel düzeyde istikrarlı bir yönetim düzeni inşa edemeyen devletler, siyasi, sosyal, ekonomik, ideolojik, millî, kurumsal, bürokratik ve toplumsal örgütlenmelerini etkin, verimli ve meşru bir yapıya kavuşturamadıkları için kendi ihtiyaçlarını karşılayan sürdürülebilir bir siyasa oluşturamamaktadır. Bu durum, söz konusu devletlerin küresel sisteme entegre olamamalarına neden olmakta ve uzun vadede güçlü devlet yapılarını zayıf devlet yapılarına, ardından ise başarısız, istikrarsız ve nihayetinde çökmüş devletlere dönüştürmektedir.

H2: Mısır'ın zayıf devlet olarak kalmasında sömürgeci geçmişin etkileri, ekonomik az gelişmişlik, devlet inşa etmede yaşanan problemler, ordunun toplumsal alana haddinden fazla müdahalesi nedeniyle sivil toplum anlayışının gelişmemesi yatmaktadır.

H3: Suudi Arabistan'ın zayıf devlet olarak kalmasında otoriter siyasi yapı, zengin hidrokarbon kaynakları nedeniyle uzun süre sömürgeci müdahalelere maruz kalması, ekonomik bağımlılık, pozitif hukukun gelişmemesi, sivil toplum yapılarının bulunmaması ve modern devletin toplumsal meşruiyet eksikliği etkili olmaktadır.

H4: Bölgesel güç olma iddiasında olduğu bilinen İran'ın zayıf devlet olarak kalmasında sömürgeci geçmiş, otoriter siyasi yapılanma, pozitif hukukun eksikliği, sivil toplum anlayışının zayıflığı, bağımlı ekonomi ve yeni rejimin uluslararası sistem ve devletler tarafından tanınma eksikliği yer almaktadır.

1.6. Teorik Çerçeve

Uluslararası ilişkilerin 1919 yılında kurulması ile beraber kendisini tarih ve siyaset biliminden ayırtırmaya çalışmıştır. Yeni disiplinde devlet merkeze alınarak uluslararası olan incelenmeye çalışılmıştır. Uluslararası ilişkiler kısır bir alana sıkıştırılarak tarihsel arka plan

ve dış politika yapımında iç dinamikler göz ardı edilmiştir. Bu durum uluslararası ilişkilerin önde gelen teorilerinden realizmin, tarih dışı kaldığı nedeniyle eleştirilmesine neden olmuştur. Tez çalışmasının temelini oluşturan Orta Doğu bölgesindeki zayıf devlet yapılanmalarının nedenlerini analiz ederken, tarihsel sosyoloji perspektifinden yararlanılmıştır. Tarihsel sosyolojinin önemi pozitivist bir gelenek içinde gelişmiş uluslararası ilişkiler bilim dalına tarihsel ve toplumsal bir boyut kazandırmasıdır. Bölgedeki devletlerin güçlü veya zayıf olma durumu, tarihsel, ekonomik, siyasal ve kültürel süreçlerle şekillenmiş olup, kolonyal ve post-kolonyal dönemde önemli değişimler geçirmiştir (Palabıyık, 2022, ss 307-320).

Bu açıdan, tarihsel sosyoloji, ulus devletlerin oluşum ve gelişim süreçlerini tarihsel bağlamda ele alan bir yaklaşımdır. Tarihsel sosyoloji devletlerin oluşumlarını teolojiye varana kadar çok çeşitli boyutlarda araştırır. Tarihsel sosyoloji bir uluslararası ilişkiler teorisi olmamakla birlikte son dönemde pek çok akademisyenin dikkatini çekmiştir. Çünkü tarihsel sosyoloji uzun dönemli zaman dilimlerini ele alarak ve çeşitli disiplinlerden bilgileri bir araya getirerek günümüzdeki ülkesel devletlerin ve karşılıklı bağımlılığını açıklamaya çalışmaktadır. Devletlerdeki sosyal ve siyasal değişimleri geniş zaman dilimini inceleyerek analiz etmeye çalışmaktadır. İnsanlığın yüzyıllardır devam eden toplumsal gelişiminin izini sürerek özel devir ve olaylar ile ilgili çıkarımlar yapmaya çalışmaktadır (Linklater, 2024, ss.187-189).

Tarihsel sosyoloji uzun bir geçmişe sahiptir. İlk dönemlerinde Amerikan ve Fransız devrimi gibi büyük toplumsal olaylar ile ilgilenmiştir. Daha sonra sanayileşme ve kentleşme ile birlikte toplumsal süreçlere ve ulus inşa süreçlerine odaklanmıştır. Michael Mann, Theda Skocpol, Immanuel Wallerstein, Charles Tilly gibi akademisyenlerin devletler, toplumlar ve tarihsel süreçler arasındaki ilişkiler üzerine yaptıkları çalışmalar uluslararası ilişkiler disiplinin ilgisini çekmiştir. Tarihsel sosyolojinin önemli bir teması, modern devletin ortaya çıkışı ve gelişimidir. Bu alandaki akademisyenler, devletin durağan bir varlık olmadığını, aksine savaşlar, ekonomik değişimler, toplumsal mücadeleler tarafından şekillendirilmiş tarihsel bir yapı olduğunu savunurlar. Diğer önemli bir odak noktası ise, kapitalizmin yarattığı ekonomik sistemlerin devlet yapılarını şekillendirmedeki rolüdür. Immanuel Wallerstein'ın modern kapitalist ekonomik sistemin merkez, yarı çevre ve çevresel sistem olarak hiyerarşik bir düzen yarattığını öne sürmektedir. Wallerstein'a göre ekonomik güç adil olmayan bir şekilde dağılmıştır ve tarihsel süreçler zamanla bu eşitsizlikleri pekiştirmiştir. Zayıf devletler bu karşılıklı bağımlılığı kırmakta zorlanmaktadır. (Smith ve Owens, 2006, ss.276-278)

Kolonyalizm ve post- kolonyalizm tez çalışmasının teorik çerçevesinin oluşmasında etkili olan diğer bir yaklaşımdır. Kolonyalizm, Batılı sömürgeci devletlerin, Orta Doğu da dahil olmak üzere birçok bölgeyi ekonomik ve siyasi kontrol altına alarak şekillendirdiği bir süreçtir. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın 19. ve 20. yüzyıldaki sömürgeci politikaları, bölgedeki devletlerin sınırlarını yapay olarak belirlemiş ve etnik-dini fay hatlarını derinleştirmiştir. Post-kolonyalizm, bu sürecin ardından bağımsızlıklarını kazanan devletlerin karşı karşıya kaldıkları yapısal sorunları ele alan bir yaklaşımdır. Bu bağlamda, Orta Doğu'daki birçok devlet, Batılı güçlerin oluşturduğu sınırlar içinde ulus inşa etme sürecinde başarısız olmuş ve bu da zayıf devlet yapılarını beraberinde getirmiştir.

Postkolonyalizm, eski sömürge bölgelerinde kendi kaderini tayin hakkını kısıtlayan iktidar politikalarını eleştirel bir perspektifle inceleyen ve bu bağlamda yeni politika biçimleri geliştirmeyi amaçlayan bir yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, uluslararası ilişkilerdeki realist, liberal ve evrenselci söylemlere eleştirel bir pencereden yaklaşır. Özellikle Avrupa'nın akıl, ahlak ve hukuk alanlarında dünyanın diğer kalanından üstün olduğu iddiasına karşı çıkar. Post-kolonyalizm, örneğin Orta Doğu halklarının değişmez niteliklere sahip özelliklere sahip olduğu yönündeki ön yargılı kabulleri reddeder. Bu yaklaşımın, hem Batılı sömürgeci güçler hem de post-kolonyal elitler tarafından iktidarın sürdürülmesi amacıyla kullanıldığına dikkat çeker (Rumelili, 2013, ss.226-233)

Sonuç olarak tez çalışması, tarihsel sosyoloji perspektifini temel alarak Orta Doğu'daki devletlerin güç yapılarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Zayıf devlet, başarısız devlet, güçlü devlet, bölgesel güç ve süper güç kavramlarının bölgedeki devletlerin durumlarını anlamlandırmada önemli teorik araçlar sunduğu görülmektedir. Ayrıca, kolonyalizm ve post-kolonyalizm süreçlerinin Orta Doğu'da devlet yapılanmalarını nasıl şekillendirdiği, bölgedeki siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların anlaşılması açısından kritik bir çerçeve sunmaktadır

1.7.Literatür Taraması

Uluslararası ilişkiler disiplini, devletlerin ve devlet dışı aktörlerin davranışlarını sistematik bir şekilde inceleyen bir sosyal bilim dalıdır. Bu tez çalışmasında, uluslararası sistemin temel aktörü olan devlet kavramı çerçevesinde, özellikle “zayıf devlet” olgusu ele alınarak Orta Doğu'daki belirli devletlerin zayıf bir görünüm sergilemelerinin ardında yatan faktörler analiz edilmiştir.

Orta Doğu'daki devlet yapılanmalarına ilişkin akademik literatür, bölge devletlerinin tarihsel, siyasal, ekonomik ve sosyokültürel yapılarını inceleyen çeşitli çalışmalar üzerine

yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, öncelikle zayıf devlet teorilerine yönelik mevcut literatür değerlendirilmiş, ardından Orta Doğu'daki zayıf devlet yapılarına ilişkin akademik çalışmalar taranmıştır. Bölgeye dair yapılan analizlerde, genellikle “zayıf devlet” ve “başarısız devlet” kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığı gözlemlenmektedir. Ancak, bu tez çalışması, ilgili literatürden ayrışarak söz konusu iki kavramı eş anlamlı olarak değerlendirmemektedir.

Çalışmanın literatüre özgün katkısı, zayıf devletlerin belirli bir aşamadan sonra başarısız devlete, başarısız devletlerin ise nihai olarak çökmüş devlete dönüşebileceği yönünde tespitlerde bulunmasıdır. Böylelikle, Orta Doğu'daki devletlerin kırılabilirlik derecelerini daha analitik bir perspektiften değerlendirmek mümkün hale gelmektedir. Bu bağlamda, tez çalışması zayıf devlet olgusunu, başarısız ve çökmüş devlet kavramlarından ayırıştırarak, kavramsal bir hiyerarşi içinde ele almakta ve bölgeye özgü dinamikler çerçevesinde detaylı bir analiz sunmaktadır.

Rotberg'in *Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators* adlı eserinde kavramsal çerçeve sağlıklı bir şekilde verilmektedir. Rice ve Patrick'in *Index of State Weakness in the Developing World* çalışmasında zayıf ve başarısız devletler nicel veriler ile tespit edilmektedir. Fukuyama'nın *Devletin İnşası, Yirmi Birinci Yüzyılda Yönetişim ve Dünya Düzeni* eserinde zayıf devlet ya da başarısız devlet kavramları aynı anlamda kullanılmıştır. Türkçe Literatürde ise daha çok başarısız devletler kavramı üzerinde durulmuş olup zayıf devlet kavramı çok fazla çalışılmamıştır. Tez çalışması bu alanda literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Orta Doğu özelinde bu teoriye katkıda bulunan yazarlar arasında Migdal'ın *Güçlü Toplamlar ve Zayıf Devletler*, Üçüncü Dünya'da *Devlet-Tophum İlişkileri ve Devlet Kapasiteleri*, Zubaida'nın *İslam Halk ve Devlet* ve Ayubi'nin *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, çalışmaları dikkat çekmektedir. Migdal, Orta Doğu devletlerinin çoğunun devlet kapasitesi açısından zayıf olduğunu, ancak baskı aygıtlarının güçlü olduğunu vurgular. Ayubi ise Orta Doğu devletlerini “görünürde güçlü ama aslında zayıf devletler” olarak tanımlar ve bu devletlerin genellikle askerî ve polisiye gücüne dayandığını belirtir. Orta Doğu özelinde zayıf devlet yapılanmalarına dair yapılan akademik çalışmalar, tarihsel bağlamda otoriter miras, sömürgecilik, ekonomik bağımlılık ve mezhepsel bölünmelerin devlet yapısını zayıf hale getirdiğini vurgular. Orta Doğu'da devlet inşa süreçlerinin Batı merkezli ulus-devlet anlayışıyla uyuşmadığını ve bölgede devletlerin tarihsel olarak çoğunlukla otoriter rejimler olarak geliştiğini öne sürmektedir.

Bu tez çalışmasını literatürden farklılaştıran diğer bir özellik ise disiplinler arası bir bakış açısı ile İslam'ın devlet yönetimine etkisini araştırıyor olmasıdır. Uluslararası ilişkiler disiplinde, uluslararası ilişkilerin dini kökenlerine yönelik çalışma nispeten azdır. Philpott, *Modern Uluslararası İlişkilerin Dini Kökenleri* Turan Kayaoğlu'nun *Batı merkezli Olmayan Uluslararası İlişkiler Kuramı ve İslam* Türkçe literatürde yazılmış sınırlı kaynaklardır. Tez çalışması bu alanda da çeşitliliğe katkı sağlamayı hedeflemektedir.

İslam, Orta Doğu'daki devlet yapılanmalarını derinden etkileyen bir din ve kültürel unsurdur. İslam'ın devlet yönetimine ilişkin yaklaşımı, özellikle hilafet, şariat ve ümmet kavramları üzerinden şekillenmiştir. Hilafet, İslam'ın erken dönemlerinde siyasi ve dini liderliği birleştiren bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, modern dönemde hilafet kavramı, ulus-devlet yapılarıyla çatışmış ve İslami devlet modelleri üzerinde tartışmalara yol açmıştır. Patric Crone'nin *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasal Düşünce* ve Antony Black'ın, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi Peygamberden Bugüne* gibi İslam siyaset ilişkisini inceleyen eserlerden yararlanılarak İslam'ın zayıf devlet yapılanması üzerindeki etkisinin araştırılması bakımından tez çalışması literatürden ayrılmaktadır.

Şariat, İslam hukukunun temelini oluşturur ve devletin yasama, yürütme ve yargı erklerini düzenleyen bir sistem olarak kabul edilir. Ancak, modern devlet yapılarıyla şariatın uyumu, özellikle İran İslam Cumhuriyeti gibi teokratik devletlerde tartışmalı bir konu olmuştur. İslam'ın devlet yönetimine etkisi, Orta Doğu'daki henüz genç sayılabilecek devletlerin meşruiyet sorunlarını derinleştiren bir faktör olarak karşımıza çıkarmaktadır. Timur Kuran'ın, *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü* ve Sami Zubaida'nın, *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar* gibi eşsiz eserlerinden yararlanılarak bölgede pozitif hukukun gelişmemesi veya geç gelişmesinin zayıf devlet yapılanmalarına nasıl etki ettiğini değerlendirmekteyiz.

Orta Doğu'daki devletlerin zayıf yapılarının arkasında, ekonomik faktörler önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle petrol gelirlerine bağımlı olan ülkelerde, “rantiye devlet” kavramı ortaya çıkmıştır. Suudi Arabistan ve İran gibi ülkeler, bu tür “rantiye devlet” yapılarına örnek teşkil etmektedir. Erdem Demirtaş'ın *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar, Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme* çalışması bu alanda yazılmış önemli kaynaklardır. Petrol gelirlerinin devlet yapıları üzerindeki etkisi, özellikle otoriter rejimlerin güçlenmesine ve sivil toplumun zayıflamasına neden olduğu yönde tespitleri bulunmaktadır. Louise Fawcett'in *International*

Relations of the Middle East kitabında petrol gelirleri ve bağımlı ekonomik yapılanmalar ile ilgili detaylı bilgiler sunmaktadır.

Bölgede zayıf devletlerin görülmesine neden olan faktörleri incelerken hiç kuşkusuz bölge tarihini anlatan literatüre bakmamız gerekmektedir. Bu alanda yazılmış çok sayıda eser bulunmakla birlikte Albert Hourani'nin, *Arap Halkları Tarihi*, Lapidus'un *İslam Toplamları Tarihi Cilt 1: Hazreti Muhammed'en 19. Yüzyıla* ve Yousef Choueiri'nin *Ortadoğu Tarihi, Dini Siyasi, Kültürel ve Perspektiften* gibi kapsamlı eserler bölgenin tarihini sosyolojik gerçeklikler ile beraber sunmaktadırlar. Sömürgecilik sonrası dönemde, Orta Doğu'daki devletler, bağımsızlıklarını kazanmalarına rağmen, sömürgeci güçlerin bıraktığı kurumsal yapılar ve ekonomik bağımlılıklara ilişkin değerlendirmeler bulunmaktadır.

Özellikle Mısır ve Suudi Arabistan gibi ülkeler, sömürgecilik sonrası dönemde ulus inşa süreçlerinde ciddi zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu alanda Adid Davişa'nın, *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa* ve Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta- Doğu* çalışması bölgedeki milliyetçilik hareketleri üzerine kapsamlı bilgiler sunmaktadır.

Çalışmada incelenen ülkelere İran'la ilgili literatür, özellikle 1979 İslam Devrimi sonrasında gelişen siyasal yapıya odaklanmaktadır. Ervand Abrahamian'ın *Introduction to Comparative Politics Political Challenges and Changing Agendas* içinde İran başlığında İran'da dinin siyasal sistemde belirleyici bir unsur olduğunu ve "Velayet-i Fakih" sistemini incelemektedir. Touraj Atabaki, *Devlet ve Maduniyet, Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, yine Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher'in beraber kaleme aldığı *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri* ve Hüseyin Beşiriye'nin *İran'da Devlet Toplum ve Siyaset* çalışmaları İran toplum ve siyasi yapısını anlamamızda yardımcı oldu. Bu yazarlar, İran'da devletin güçlü bir merkezi yapıya sahip olmasına rağmen, halk desteğinde dalgalanmalar olduğuna dikkat çekmektedir. İran siyaset ve toplum yapısındaki değişim ve dönüşümler eserlerde kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır.

Mısır üzerine yapılan çalışmalar, devletin askerî elitler tarafından yönetildiği ve toplumun karar alma süreçlerine etkin katılım sağlayamadığı yönündedir. Gökhan Bozbaş'ın *Mısır'da Toplum ve Siyaset* çalışmasının yanında Taha Eğri'nin, *Mısır'da Ordu ve Ekonomi, Halk Ayaklanmaları ve Darbenin Ekonomi Politikası* Mısır'daki asker-sivil ilişkilerinin etkilerini incelememizde yardımcı olmaktadır. Zeynep Güler'in, *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık* çalışması Mısır'ın sömürgecilik sonrası dönemde ulus inşa sürecinde

incelemektedir. Yukarıdaki çalışmalarda özellikle 1952'deki Hür Subaylar Darbesi sonrasında, Mısır'da otoriter bir rejimin kurulması ve bu rejimin, zamanla devletin kurumsal yapısına etkileri, devlet ve toplumun karşı karşıya gelmesi ve ordunun bu süreçteki rolü anlatılmaktadır.

Suudi Arabistan'da devletin sömürgecilik mirası, yapay sınırları ve yönetimin anti demokratik yapısı bu devletlerin zayıf yapılarını derinleştiren temel unsurlardır. Ülkenin tarihi ile ilgili Zekeriya Kurşun'un, *Necd ve Ahse'da Osmanlı Hakimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı* ve Mehmet A. Büyükkara'nın, *İhvan'dan Cuheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik* eserleri ülke geçmişi ile ilgili detaylı bilgiler sunmaktadır. Riad Domazeti'nin *Suudi Arabistan* ve İbrahim Sözen'in *Suudi Arabistan Krallığı* çalışmaları bu ülkenin mevcut siyasal yapılanmaları ile ilgili güncel bilgileri sağlamaktadır.

Sonuç olarak bu çalışmada, Orta Doğu'da zayıf devlet olgusunu anlamak için tarihsel, ekonomik ve siyasal faktörleri bir arada değerlendirilmiştir. Sömürgecilik mirası, yapay sınırlar, İslam'ın devlet yönetimine etkisi ve petrol gelirlerine bağımlılık, bu devletlerin zayıf yapılarını derinleştiren temel unsurlar olarak değerlendirerek literatüre katkı sunmayı amaçlamıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Devlet Kavramı

Bozkırda ve dağlarda yaşayan, tarımla uğraşan ya da hayvan besleyen, örgütlenmiş baskı gücüne sahip olmayan, kabile reislerini izleyen halkların, insan topluluklarının en ilkel ve en erken örgütlenme biçimi olduğu kabul edilmektedir (Hourani, 2008, s. 21).

Modern dönem öncesi devletler (pre-modern), tarihin akışı içerisinde karşımıza çeşitli şekillerde çıkmaktadırlar. Bunlar; eski Yunan kent devletleri, Avrupa’da görülen feodal devletler, atadan kalma devletler, fetih veya imparatorluk devletleri ve merkezi tarihsel bürokratik devletler olarak sıralanmaktadır. Toplumsal bir örgütlenme modeli olan devlet aygıtı, tarihin akışı içerisinde gelişerek bugünkü modern devlet yapısına ulaşmıştır. Modern ulus devletler veya üniter ulus devletler ise Avrupa kıtasında 20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkarak tüm dünyaya yayılmıştır (Pierson, 2015, s. 60). Avrupa kıtasının bir ürünü olarak ortaya çıkan üniter ulus devletler, tüm dünyaya II. Dünya Savaşı sonrasında hızla yayılarak hakim siyasal örgütlenme modeli haline gelmiştir.

Modern devletin ne olduğu ve nasıl olması gerektiği üzerine birçok tanım ve tartışma yürütülmektedir. Farklı yaklaşımlar, kendi pencerelerinden tanımlamalar yapmaktadırlar. Genellikle bir kara parçası üzerinde yaşayan insanların, egemenlik ve bağımsızlık temeli üzerinde kurdukları siyasi teşkilat olarak tanımlanmaktadır (Uludağ, 2014, s. 47). Marksist anlayışa göre bir sınıfın diğer sınıfları egemenliği altında bulundurduğu örgütlenmedir. Kapani, devletin olmazsa olmaz unsurları olan ülke, insan, iktidar, hukuki ve siyasi düzen unsurlarını bağlayarak bir tanıma ulaşmaktadır. “Devlet belli bir ülke üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip bir üstün iktidar tarafından yönetilen insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal kurul” olarak tanımlanmaktadır (Kapani, 2015, ss. 42, 44).

Devlet aynı zamanda sosyolojik ve siyaset sosyolojisi temelli kavramlar ile anlatılmaya çalışılmaktadır. Bunlar; toplum, topluluk, millet, hükümet, otorite, meşruiyet ve egemenlik gibi kavramlardır. Bu kavramlar kuşkusuz hepsi devletin olmazsa olmaz diyeceğimiz yanlarını oluştursa da günümüzde, devleti tek başına anlatmaya yetmemektedir. Bu kavramlardan toplum, farklı dönemlerde Eski Yunan düşüncesinde veya Orta Çağda belirli kurallar çerçevesinde bir arada yaşayan insan gruplarını ifade etmek için kullanıldı. Topluluk veya cemaat kavramı ise sanayileşme ve modernleşmenin getirdiği değişimlere direnen toplum yapısını koruyan grupları ifade etmek için kullanılmıştır. Millet ile devlet arasındaki ilişki çok eskilere gitmemekle beraber devleti oluşturan gruba bir kimlik sunarak, belli

ideolojik motivasyon ile devlete bağılılığı artırmayı amaçlayan son birkaç yüzyılın olgusudur. Hükümet ise devlet ile çok sık karıştırılan bir kavramdır. Hükümet devletin işleyişini sağlayan kişi ve kurumlardan oluşur. Egemenlik ise devletin halkı üzerindeki en üstün mutlak gücü olarak görülmektedir. Otorite ve meşruiyet ise devletin kullandığı güç ve zor kullanma kavramı ile ilgilidir. Otorite devletin meşru güç kullanımıdır. Meşruiyet ise yasal legal güç kullanımını ifade etmektedir (Çağla, 2017, ss.160-166).

Devletin tabiatı, çıkarları ve meşru şiddetin sınırları üzerine tartışmalar yapılmaktadır. Heywood; devleti idealist, fonksiyonalist ve örgütsel açıdan anlaşılması gerektiğini ifade eder ve devletin beş anahtar özelliğini sıralar. Egemen devlet, kamusal devlet (Kolektif kararlar almak ve uygulamakla yükümlü), meşrulaştırma aracı olarak devlet, hükmetme aracı olarak devlet ve devlet ülkesel bir birliktir (Heywood, 2007, s. 124). Christopher Pierson ise; Şiddet araçlarının tekelci denetimi, bölgesellik, egemenlik, anayasalık, kişiler üstü iktidar, kamu bürokrasisi, otorite/meşruiyet, yurttaşlık ve vergilendirme olmak üzere devletin dokuz özelliğini sıralamaktadır (Pierson, 2015, s. 23).

Devlet ile ilgili çok farklı teoriler bulunmakta, devlet farklı farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Devletin ne olduğu, nasıl olması gerektiği, kökenine gelişimine, topluma etkisine göre farklı açılardan değerlendirilerek sınıflandırılmaktadır. Devletin yönettiği vatandaşlarından özerk veya bağımsız mı olduğu veya yurttaşlarının bir ürünümü olduğu, toplumda üretilen ekonomik değerin dağıtımı ve belirli bir ayrıcalıklı grubun veya egemen bir sınıfın lehine mi hareket ettiği gibi yaklaşımlar birbirinden farklı devlet teorilerini doğurmuştur. Heywood, birbirinden farklı dört devlet teorisini şu şekilde tasnif etmekte; plüralist devlet, kapitalist devlet, leviathan devlet, patriarkal devlet olarak sınıflandırmaktadır. Yine devletin sivil toplum ve halkı üzerindeki oynadığı role göre de farklı bir sınıflandırma yapmaktadır. Bu çerçevede minimal devlet, kalkınmacı devlet, sosyal demokrat devlet, kolektifleştirilmiş devlet ve totaliter devlet olarak ayrıştırmaktadır (Heywood, 2007, 127-138).

Pierson, modern devlet üzerine yazdığı eserinde devlet ile ilgili farklı tasnifler yapmaktadır. Toplum merkezli devlet mi, devlet merkezli toplumlar mı? Sorusunu sorarak devleti iki kategoriye ayırmaktadır. Toplum tarafından yaratılan devletler çoğulculuk ve Marksizm olarak olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Devletin yarattığı toplumlar başlığından sonra neo-liberal devlet, elitizm, kurumsal devletçilik kategorilerinde bu devlet yapılanmalarını incelemektedir. Devleti, ekonomik yapı üzerinden sahip olarak devlet, sahip- üretici olarak

devlet, işveren olarak devlet, düzenleyici olarak devlet, yeniden bölüştürücü olarak devlet gibi sınıflandırmalara ayırmaktadır.

Devletin oluşumundan sonra ortaya çıkan siyasal rejimlerine göre farklı bir sınıflandırma yapılmaktadır. Burada ağırlıklı olarak sınıflandırma iktidara sahip olanların sayısına göre yapılmaktadır. Eski Yunan'a kadar uzanan bu sınıflandırmada Aristoteles'e, göre tekin yönetimi monarşi, bilge azınlığın yönetimi aristokrasi ve çoğunluğun yönetimi demokrasi olarak belirlenirken, Aristoteles bilge azınlığın yönetimini ideal olan olarak överken çoğunluğun yönetimi demokrasiyi en kötü yönetim biçimi olarak değerlendirmiştir. Jean Jacques Rousseau'ya geldiğimizde en ideal yönetim demokrasi olarak karşımıza çıkmaktadır. Rousseau için soyluluk veya aristokrasi en kötü yönetim biçimiydi. Eski dönemlerde tartışılan bu siyasi rejimlerin günümüzdeki formları ise totaliter ve otoriter yönetimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Doğu bölgesinde sıkça karşılaşılan bu rejim türlerine kısaca değineceğiz (Çağla, 2017, ss. 183,184).

Otoriter rejimleri üzerine çalışması ile tanınan Linz'e göre otoriter rejim; sınırlı ama sorumlu olmayan siyasi çeşitliliğe izin veren, işlenmiş ve yol gösterici bir ideolojiye değil, kendine özgü zihniyetlere sahip olan, yaygın siyasi bir ağ yaratmayan, liderin veya küçük bir grubun iktidarı kullandığı sisteme denir. Linz, otoriter rejimleri yedi farklı guruba ayırmaktadır. (1) Bürokratik askeri otoriter rejimler, (2) organik devletçi otoriter rejimler, (3) demokrasi sonrası toplumlarda mobilize edici otoriter rejimler, (4) bağımsızlık sonrası mobilize edici otoriter rejimler, (5) ırksal ve etnik otoriter rejimler, (6) eksik ve totalitarizm öncesi siyasal durum ve rejimler, (7) totalitarizm sonrası otoriter rejimler olmak üzere farklı türlerinin olduğunu ifade etmektedir (Linz,2008, s. 137).

Totaliter rejimler ise demokratik ilkelere kayıtsız kalan ve yönetim ile ilgili tüm alanın bir siyasi partide veya grupta birleştiği yönetim anlayışıdır. Totaliter yönetimleri diğer rejim türlerinden ayırt etmemizi sağlayan kabaca beş özelliğini sıralayabiliriz. (1) sivil toplum ve siyasetin tüm alanının bir partide toparlanması, (2) ideolojik bir söylem, (3) basın ve yayın faaliyetlerinin baskı altına alınması, (4) sivil toplumun baskı altında tutulması, (5) ekonominin kontrol altında tutulması olarak sıralanabilir (Çağla, 2017, s. 192).

Ulus devlet anlayışının tüm dünyada makbul olan olarak kabul görmesi ile uluslararası sistemin ana aktörü olarak devlet kabul edilmiştir. Uluslararası ilişkiler disiplininde devlete yönelik farklı bakış açıları geliştirilmiştir. Realist devlet anlayışı, liberal devlet anlayışı, eleştirel devlet anlayışı gibi devlete yönelik farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Realistlere

göre devletler birbirleri ile rekabet içinde olan, güvenliklerini sağlamak için politika üreten ve salt çıkarları için mücadele veren rasyonel aktörlerdir. Realist anlayışa göre makbul devlet “güçlü” olandır. Liberal devlet anlayışında ise makbul olan “çoğulculuk” anlayışıdır. Devletin toplumdaki tüm grupların temsil edildiği, devletin dışında aktörlerin önemsendiği bir bakış açısı karşımıza çıkmaktadır. Eleştirel devlet anlayışında ise devlet sosyo-ekonomik bir yapı olarak ele alınır. Devlet içinde bazı grupların hegemonya kurmaları ve üretim biçimlerine, sınıf ilişkilerine atıflarda bulunularak devletlerden oluşan uluslararası sisteme eleştirel yaklaşımlar yapılır (Yalvaç, 2017, ss. 312-314).

2.1.1. Modern Devlete Giden Süreç

Modern Devletin Orta Doğu bölgesindeki yaşadığı sorunlar üzerine hazırlanan bu çalışmada modern devletin ortaya çıkmasında önemli rolü olduğu için kısaca feodalizm üzerinde duracağız. Modern devletin kökenine yönelik yapılacak çalışmalarda modern devletten önceki aşama olan feodalizm karşımıza çıkmaktadır. Modern devletin doğuşuna zemin hazırladığı için kısaca feodalizme değinmek hem konun anlaşılması için hem de Avrupa’daki gibi Orta Doğu bölgesinde bir feodal düzenin olmadığını görmemiz için anlamlı olacaktır.

Feodalizmde modern devlet gibi daha çok Avrupa merkezlidir. Pierson feodalizmi “çakışan ve bölünmüş bir otorite, gevşek bir bireysel ve himayeci (efendi ve vassal) ilişkisi ile belirlenen ve bunlar bir araya geldiğinde ortaya çıkan ünlü piramitsel hatta bölünerek çoğalan hiyerarşik dünya düzeni” olarak tanımlamaktadır. Feodal devletlerin Roma İmparatorluğunun 8. yüzyıldaki çöküşünden sonra oluşan boşlukta doğduğu kabul edilir. Roma İmparatorluğunun çöküşünden sonra kabile şefi ve önde gelen savaşçı arasındaki işbirliğinden, yani toprağın üzerindeki ile beraber askeri desteği karşılığında vasala verildiği sistemin yaygınlaşması ile ortaya çıkan düzen olarak kabul edilmektedir (Pierson, 2015, s.63).

Avrupa kıtasında, Orta Çağın sonunda kilisenin yönetimi elinde bulundurmak için savunduğu “*plenitudo potestatis*” anlayışına karşı tepkilerin artması ile siyasal iktidarın laikleşmesi süreci başlamıştır. Girişilen mücadele ve gerçekleşen reformlar ile devletin ve toplumun üzerinde siyasal iktidarların yetkileri artarken kilisenin gücü ve etkisi zayıflamaya başlamıştır. Avrupa’da krallar kiliseye karşı üstünlük kurabilmek için öncelikle Roma Hukukunu ön plana çıkarmaya çalıştılar. Daha sonra Roma Hukukundan kaynaklanan bir takım tarihsel haklarını ön plana çıkarmaya çalışarak kiliseye karşı üstünlük kurmaya çalıştılar. Roma Hukuku, krala papalıktan bağımsız olabilmesi için gerekli olan hukuksal ve düşünsel altyapıyı

sağlamaktaydı. Bunun yanı sıra Orta Çağ devlet anlayışının değişikliğe uğramasında etkili olan diğer siyasal fikir akımı ise aristotelesçilik ve İbni Rüşdçülük anlayışının yayılmasıydı. İbni Rüşdçülük anlayışı akıl ile imanı kesin çizgiler ile ayırıyor, dünyadaki işler için sadece salt aklın yeterli olduğunu savunuyordu. Bu düşünce ile siyaset kiliseden bağımsızlaştırılıyordu (Ağaoğulları ve Köker, 2004, ss. 11-19).

On birinci ve on üçüncü yüzyıllar arasında Avrupa’da gelişen bu sürecin ardından Orta Çağ Avrupa’sında yavaş yavaş kiliseye karşı egemenlik kazanmış devletler ortaya çıkmaya başlasa da kilise hala dünyevi olarak güçlüydü. Kilise şehirdeki mülklerin dörtte birine, toprakların üçte birine hakimdi. Başpiskoposlar siyasal makamları hala doldurmaktaydı. Kısmi olarak eğitimi elinde bulundurmakta, önemli gelirler toplayarak fakirlere yardım etmekteydi. En önemlisi siyasi üyelerin dini bağlılığını takip etmekteydiler. Siyasiler bir takım haklara sahip oldularsa da bu durum her an bozulabilecek durumda idi. Otuz yıl savaşlarını getiren bu sürecin ardından gelişen 1648 yılındaki Vestfalya Barış Anlaşması ile devletler Avrupa’da temel yönetim biçimi haline gelmiştir. Vestfelya eski dünyayı yeni dünyaya açan görkemli ana kapı olarak tanımlamaktadır. Vestfalya sistemine oldukça önem verilmesinin arkasında bu anlayışın devleti merkeze alarak uluslararası bir sistem öngörmesi ve sınırlı bir toprak parçası üzerinde devleti tek ve en üstün otorite olarak görmesi yatmaktadır. Vestfalya süreci ile Avrupa toplumlarında insanların dini anlayışlarını yaşama ve belirleme süreçlerinde devletlerin müdahaleleri yasaklanmış ve süreçten sonra devletlerarası çatışmada dinin rolü oldukça sınırlı kalmıştır (Philpott, 2013, s.s.206- 210).

Ülkesel devlet anlayışı Yunan şehir devletleri, imparatorluklar gibi diğer modern devlet öncesi tüm siyasal yönetim biçimleri arasından sıyrılarak günümüzde genel kabul edilen yönetim anlayışı haline gelmiştir. Modern devletin doğum tarihi olarak genel kabul 1648 Vestfalya Anlaşmasıdır. Vestfalya Anlaşması ile devletin egemenliği, siyasal bütünlüğü kendi toprakları ve halkı üzerindeki mutlak otoritesi anlayışı kabul edilmiştir (Yalvaç, 2017, s. 311). Vestfalya Anlaşmaları, Protestan ve Katolik devletler arasındaki bölünme ve din değiştiren kralın tahttan indirilmesi tehdidini ortadan kaldırarak yöneticilerin ülkesi üzerindeki egemenliğinin tam olmasını sağlamıştır. Vestfalya sonrasında hiçbir yönetici ülkesindeki egemenliğini ülke içi veya dışı başka bir kurum ve kişi ile paylaşmama ilkesini benimsemiştir. Kısacası kilise siyasal alanın dışında bırakılmaya başlanacak, devlet ana aktör olarak ön plana çıkacaktır (Kurubaş, 2017, s. 20).

Daha sonra Fransız Devrimi ile beraber Avrupa’da devlet, kralın olmaktan çıkarak üzerinde yaşadığı ulusun olmuştur. Avrupa devletleri Fransız Devrimine kadar devlet ile ilgili çok fazla yapı geliştirmemiştir. Fransız Devriminden sonra devlet, toplumsal yaşam ile ilgili çok farklı kurumsallaşmaya giderek her alana hakim olmuştur. Yani tam egemen bir forma dönüşmüştür. Fransız Devrimi egemenliği kraldan alarak ulusa vermiş, yani ulusal egemenlik denen biçime dönüştürmüştür. Bundan sonra ulusçuluk anlayışı doğmuş ve modern devletin kurucu ideolojisi haline gelmiştir. Ulus üzerinde yaşadığı toprak ve devlet uğruna her şeyi göze alabilecek ideolojik motivasyona bürünürken, devlette artık ulus- devlet olmuştur (Kurubaş, 2017, s. 23).

19. yüzyıla gelinceye kadar hakim yönetim biçimi olan tanrı-kral devletler, sanayi devrimiyle yerini modern ulus-devlete bırakmıştır. Üniter ulus-devlet modeli, doğum yeri olan Avrupa kıtasındaki hakim kodlarıyla tüm dünyaya ithal edilmiştir. Kültürel, dini ve mezhepsel farklılıkları gözetmeksizin ithal edilen bu yeni siyasal örgütlenme modeli, her yerde maalesef aynı etkiyi doğurmadığı gibi beraberinde bir takım sıkıntılar yaratmıştır.

Ulusal devletler, çağdaş meşruiyetin anahtarı olarak kabul edilmekle birlikte, uluslararası güç mücadelesinde de bir ulus olarak hareket edebilen devletler, ulus öncesi devletlerden daha avantajlı durumdadırlar. Modern milliyetçilik, tek millet, tek devlet idealinin geniş çapta benimsendiği Batı’dan, Orta Doğu’ya ihraç edildi. Ancak bölgede var olan alt kimlikler ve devlet üstü kimlikler ile mücadele içine girerek ulus inşa süreci başladı (Fawcett, 2016, s. 174).

2.1.2. Güçlü Devlet, Zayıf Devlet ve Başarısız Devlet

1948 Vestfalya barışı ile ortaya çıktığı genel kabul gören modern ülkesel devletlerden beklenen temel işlevleri yerine getirmesi beklendi, getiremiyor ise o zaman varlığı da tartışmalı hale gelmektedir. Uluslararası politikanın temel aktörü olan devletler soğuk savaşın bitmesinden sonra kendilerinden vatandaşlarına ve uluslararası topluma karşı beklenen bir takım görevlerini yerine getirememesi devletlerin başarısız ve zayıf devletler olarak tanımlanmalarına neden olmuştur. Zayıf devletler uluslararası topluma ve barışa karşı tehdit olarak görülmeye başlanmıştır (Karaaslan, 2022, s.172).

Günümüz literatüründe bu kavram için farklı ifadeler kullanılmaktadır. Başarısız devlet, zayıf devlet, kırılğan devlet, yarı devlet gibi farklı isimler ile bazen aynı şey anlatılmaya çalışılmaktadır. Fakat bu kavramlar birbirinden oldukça farklı kavramlardır. Bu çalışmada Orta Doğu bölgesinin önemli devletlerinin zayıflık nedenlerini incelediğimiz için zayıf devlet

kavramını araştırdık. Zayıf devlet kavramının daha iyi anlaşıla bilmesi için gl devlet ve başarısız devletin tanımlarını ve özelliklerini verdik.

Gl devlet iç siyasette istikrarlı, yönetişim ve meşruiyet sorunları yaşamayan, dış politikada etkili bir aktör olabilen, sürdürebilir bir ekonomiye sahip olan ve askeri diplomatik kapasitesi yüksek devletler olarak tanımlanabilir. Gl devlet iç egemenliklerini koruyabilen, meşru şiddet tekeline sahip ve yasa dışı şiddeti kontrol edebilen devletlerdir. Gl Devletlerde siyaset pragmatiktir ve temel olarak teknik meseleler üzerine yoğunlaşır. Vergi oranlarının artırılması veya azaltılması, araştırma ve geliştirme harcamalarına öncelik verilmesi, merkezi veya yerel yönetim hizmetlerinin genişletilmesi veya daraltılması, refah hizmetlerinin kapsamı gibi uygulamaya yönelik politikalar gl devletlerde siyaset gündemini belirler. Ayrıca, gl devletlerde askeri ve sivil yönetim arasında net bir ayırım vardır. Ordu, devleti kontrol etmez, ancak devletin meşru otoritesine hizmet eder. Eğer ordu bağımsız bir g odağına dönüşürse, devletin iç egemenliği zayıflar ve bu, devletin gücünü azaltır (Holsti, 2004, ss. 91-97).

Çalışmanın ana konusunu oluşturan zayıf devleti Rotberg, toprak üzerindeki kontrolü tam olarak sağlayamayan, siyasi hizmetleri yeterince sunamayan ve i şiddete karşı savunmasız olan devletler olarak tanımlamaktadır. Bu tür devletler genellikle yolsuzluk, ekonomik düşüş ve merkezi otoritenin zayıflaması gibi sorunlarla karşı karşıyadır. Zayıf devletler, başarısız devlet olma yolunda ilerleyebilirler, ancak tamamen çökmüş değillerdir (Rotberg, 2003, ss.1-3). Rice ve Patrick ise zayıf devletleri, hükümetlerin şu dört kritik sorumluluğu yerine getirme konusunda temel kapasiteye ve/veya iradeye sahip olmadığı ülkeler olarak tanımlıyor.

1. Sürdürülebilir ve adil ekonomik büyüme için elverişli bir ortam yaratmak,
2. Meşru, şeffaf ve hesap verebilir siyasi kurumlar oluşturmak ve sürdürmek,
3. Nfuslarını şiddetli çatışmalardan korumak ve toprakları üzerinde kontrol sağlamak,
4. Halklarının temel insani ihtiyaçlarını karşılamak.

Devlet zayıflığını, bu dört kriter üzerinden ölçmektedir. Bazı yaygın kullanımların aksine, “gl” devletleri otoriter veya yarı-otoriter rejimler olarak tanımlamıyor. Bir devletin gücü ya da zayıflığını, onun çeşitli hükümet işlevlerindeki etkinliği, tepki verebilirliği ve meşruiyeti ile ölçmeye çalışmaktadır. Zayıf devletler için evrensel olarak kabul edilen tek bir tanım bulunmamakla birlikte, bu tür ülkelerin devlet olmanın temel işlevlerini etkili bir

şekilde yerine getirme kapasitesine ve/veya iradesine sahip olmadığı konusunda genel bir fikir birliği mevcuttur. Başka bir deyişle, zayıf devletler temel kamu hizmetlerini sağlayamamakta, bunlar arasında sürdürülebilir ve adil ekonomik büyümeyi teşvik etme, meşru bir yönetim sağlama, fiziksel güvenliği temin etme ve temel sosyal hizmetleri sunma gibi işlevler bulunmaktadır. Önceki çalışmalar, devlet zayıflığını belirleme ve ölçme konusunda önemli katkılarda bulunmuş olsa da, gelişmekte olan ülkelerde devlet zayıflığını ölçmek için hâlâ bazı eksiklikler bulunmaktadır. Genel olarak, bir takım çalışmaların bazı önemli sınırlamaları vardır. Devlet zayıflığını genellikle aşırı uçlarda ele alarak, yalnızca çökmüş veya başarısız devletlere odaklanmakta, ancak daha az belirgin zayıflık biçimlerini göz ardı etmektedir(Rice ve Patrick, 2008, ss. 5-15).

Başarısız devlet kavramı son dönemde literatürde sıkça dillendirilen bir kavram olarak Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu sistemde hegoman devletler veya merkez devletler çevre devletleri yanlarında tutabilmek için çeşitli yardımlarda bulunmaktaydılar. Soğuk savaş sonrasında bu devletlerin yardım alamadan ayakta kalamayacağı güçlü bir egemenlik tesis edemediği görüldü. Bu devletler bağımsız olarak işlev tesis edemeyen yapılar olarak tanımlandı. The Fund for Peace kuruluşunun başarısız devletler endeksine göre toprakları üzerinde kontrolünü ve meşru güç kullanma tekeli kaybetmiş devletler başarısız, devlet olarak tanımlanmaktadır (Özpek, 2014, s. 696). Karaaslan ise başarısız devletler ülkede barış ve istikrarı sağlama, adalet ve hukukun üstünlüğünü gözetme, iyi yönetişimi tesis etme, dış ve iç tehditlere karşı sınırı muhafaza etme ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı sağlama gibi devlet olmanın gerekliliği olan temel görevleri yeterli düzeyde yerine getirememesi durumu olarak tanımlanmaktadır (Karaaslan, 2022, s.175).

2.1.3. Zayıf ve Başarısız Devletlerin Özellikleri

Rice ve Patrick yukarıda tanımını verdiğimiz zayıf devlet kavramına giren devletleri belirlemek için dört ana başlık ve her bir başlığın altında beş göstergeden oluşan toplam yirmi gösterge ile zayıf devletleri belirlemeye çalışmaktadır. Bu göstergelerden birincisi, ekonomidir. Ülkenin vatandaşlarına istikrarlı bir ekonomik ortam sunma yeteneğini değerlendirir. GSMH büyüme oranı, gelir eşitsizliği, enflasyon ve düzenleyici ortam kalitesi gibi göstergeler içerir. İkincisi, siyasi göstergelerdir. Ülkenin siyasi kurumlarının kalitesini ve halkın yönetime duyduğu güveni değerlendirir. Hükümet etkinliği, hukukun üstünlüğü, yolsuzluk kontrolü, siyasi özgürlükler ve demokratik yönetim gibi ölçütler içerir. Üçüncü gösterge ise, güvenlik göstergesidir. Devletin vatandaşlarının güvenliğini sağlamadaki

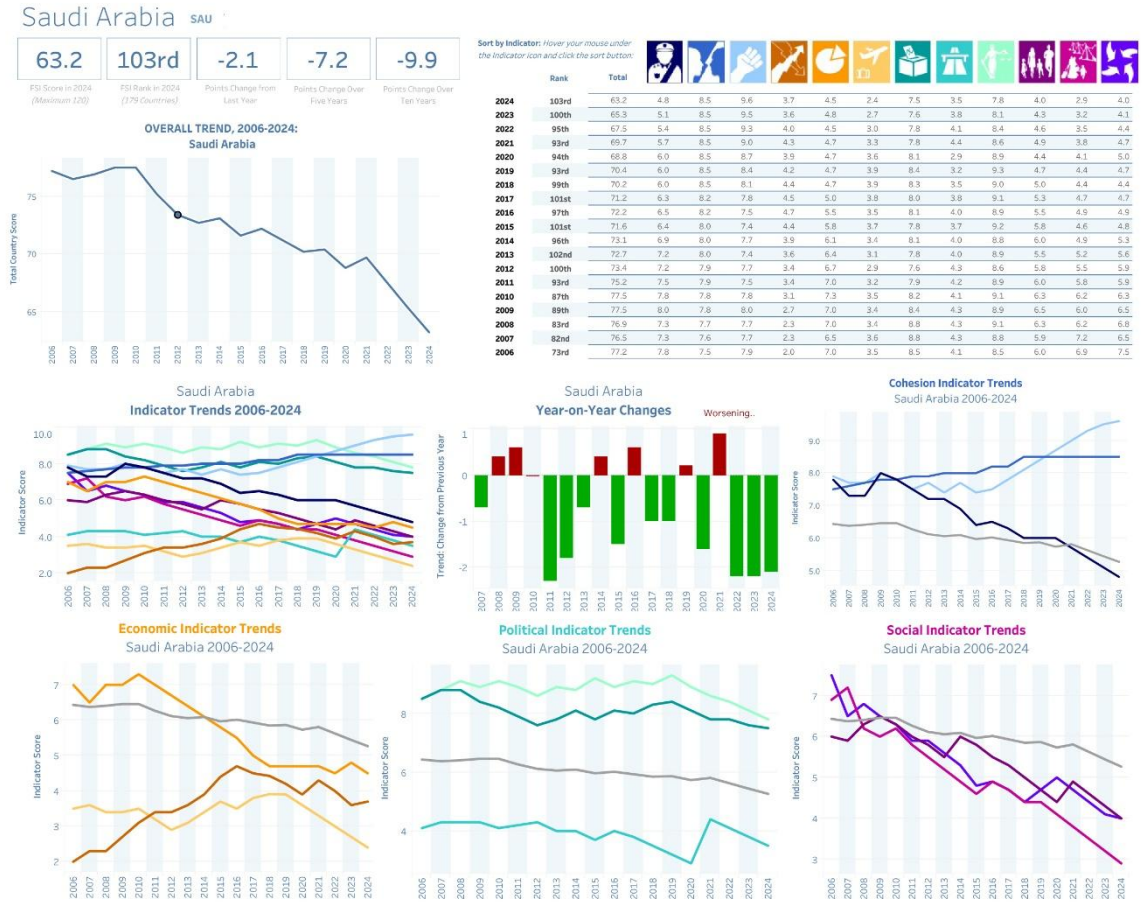
Şekil 1: The Fund For Peaca Kuruluşuna Göre İran'ın Göstergeleri

21

toplum ve ekonomi dünyasının temsilcileri arasında kurumsallaşmış sağlıklı bir yapı olmadığı için var olan bu alt toplum grupları patrimonyal iktidar ile ilişki içine girerek çıkarlarını korumaya çalışmaktadır. Başarısız devletlerin özelliği için dört faktör ön plana çıkmaktadır. Fakirlik, yolsuzluk, sınırların yapay oluşu, heterojen millet yapısı nedeniyle ulus kimliğinin tamamlanmamış olması faktörleri ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle bölgedeki milliyetçilik anlayışını, dini ve etnik çeşitlilikleri ve sömürge güçlerin yapay sınırlar oluşturmalarını üçüncü bölümde açıklamaya çalışacağız (Gökçe, 2024).

Şekil 2: The Fund For Peaca Kuruluşuna Göre Suudi Arabistan'ın Göstergeleri

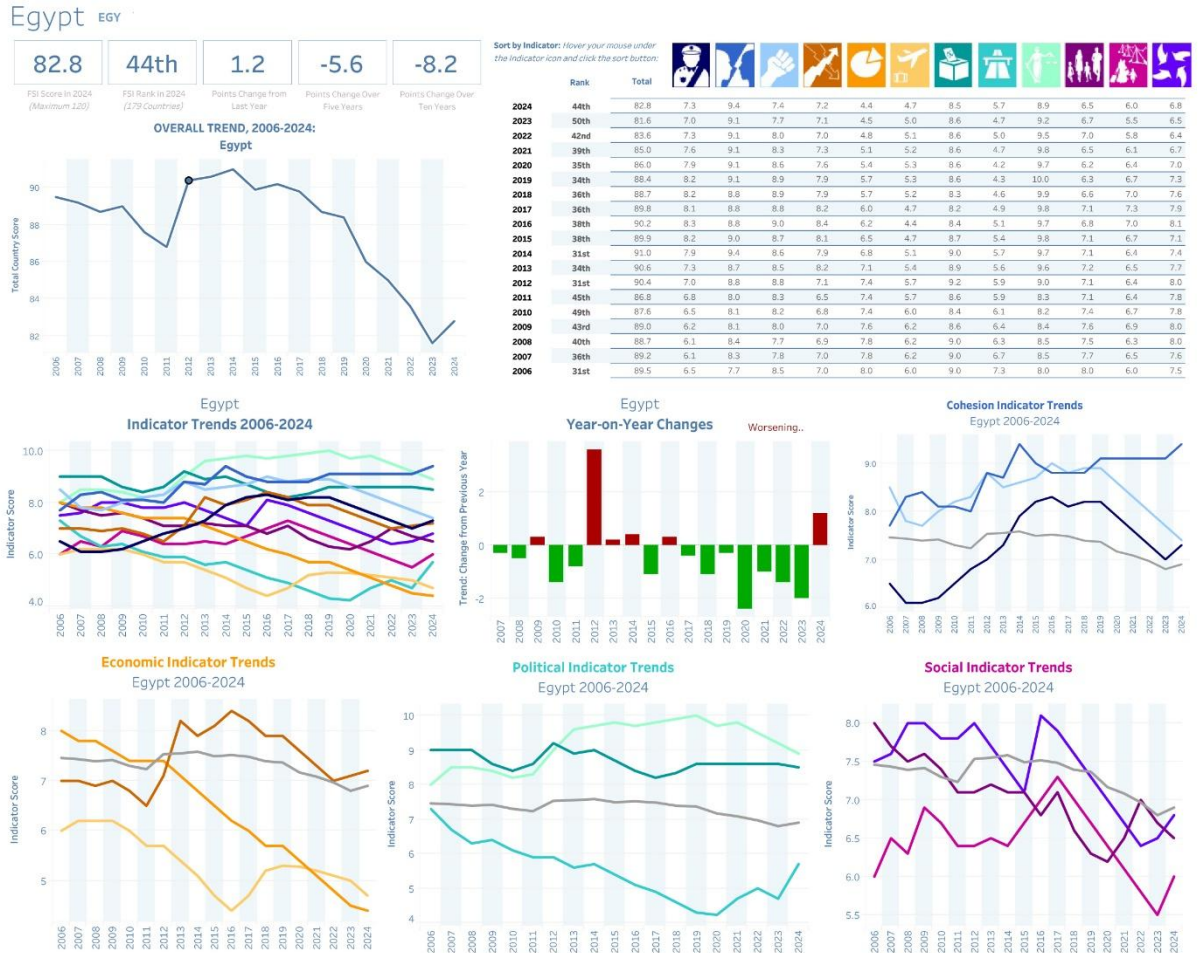

Kaynak: <https://fragilestatesindex.org/country-data/> (erişim 04.02.2025)

The Fund For Peaca kuruluşu devletlerin zayıflık ve başarısızlık durumlarını ölçmek kırılgan yönlerini belirlemek için Güvenlik, ekonomik, siyasi, sosyal ve kesit sel göstergeler olmak üzere dört ana kategori altında 12 alt kategori ile devletlerin durumlarını tespit etmeye çalışmaktadır. Güvenlik göstergelerinde, ülkedeki terör saldırıları, isyancı hareketler, darbeler

gibi devlete yönelik güvenlik tehditleri dikkate alınmaktadır. Güvenlik göstergesinin alt göstergeleri Güvenlik aygıtı(C1), Fraksiyonel elitler(C2), grup şikayetleri (C3) yer almaktadır. Ekonomi göstergesinde ise ülke içindeki ekonomik gerilemeyle ilgili faktörler dikkate alınmaktadır. Kişi başına düşen gelir, GSMH, işsizlik oranları, borç yoksulluk seviyesi, enflasyon gibi veriler dikkate alınmaktadır. Ekonomi göstergesinin alt göstergeleri, ekonomik gerileme (E1), eşitsiz ekonomik kalkınma (E2), insan kaçıışı ve beyin göçü(E3) verilerine bakılmaktadır. Siyasi göstergeler alt göstergelerinde ise devlet meşruiyeti(P1), kamu hizmetleri (P2), insan hakları ve hukukun üstünlüğü(P3) yer almaktadır. Son gösterge olan sosyal ve kesitsel göstergenin alt göstergelerinde demografik baskılar(S1), mülteciler ve iç göçmenler(S2), dış müdahale(X1) başlıkları yer almaktadır.

Şekil 3: The Fund For Peaca Kuruluşuna Göre Mısır'ın Göstergeleri

Kaynak: <https://fragilestatesindex.org/country-data/> (erişim 04.02.2025)

Başarısız devletlerin belirlenmesinde üç göstergenin olduğu kabul edilmektedir. Başarısız devletlerde yaşam standardı ve gelirlerde gözle görülür bir düşüş ortaya çıkar. Ülkenin zenginliği yolsuzluğa bulaşmış bürokrat ve siyasetçilerin etrafında toplanmaktadır. Bu durum gerekçe gösterilerek dış yardımlar kesilir. Halkın, yaşam için temel gıda maddelerine ulaşımı zorlaşır ve devlet temel sağlık ve eğitim hizmetlerini yeterli düzeyde sağlayamaz. İkinci olarak zayıf devletler bir lider ve onun yakın çevresi etrafında örgütlenerek keyfi bir idare gözlennmektedir. Kararlar dar bir çevre içerisinde alınır. Katılımcı demokratik bir sistem yoktur. Güvenlik güçlerinin yönlendirdiği hukuki süreç ülkede kontrolü elinde tutmaktadır. Son olarak ülkede güvenlik problemi vardır. Şiddet gözle görülür bir şekilde artmaktadır. Suç oranı ve sivil ölümleri artmakta devletin işlevsizliği açıkça gözlenmektedir. Başarısız devletler endeksinin belirlenmesinde üç ana gösterge ile hangi devletlerin bu kategoriye girdiği tespit edilmeye çalışılmıştır. İlk ana göstergede devlet ile toplumu arasındaki ilişki değerlendirilmektedir. Halkın gıda ve sağlık sorunları gibi felaketlerden koruma yeterliliği, göçmenlerin yarattığı istikrarsızlığı önleme yetersizliği, farklı toplumsal gruplar arasındaki gerilimleri çatışmaya dönüşmeden ve güvenlik açığı oluşturmadan çözme kapasitesi ve ülkedeki insan kaynağının yurt dışına kaçmasına mani olacak imkanları sağlama yeterliliği değerlendirilmektedir. İkinci ana göstergede ise ekonomik koşullar ele alınmaktadır. Ekonomik üretimin adil bir şekilde toplumun tüm kesimleri ile paylaşılmaması adil bir refah programının uygulanmaması ele alınmaktadır. Son gösterge ise devletin siyasal ve askeri meşruiyeti üzerinde durulmaktadır. Demokrasi seviyesi, yönetimin denetlenebilirliği, siyasi katılım, sivil toplumun etkinliği, insan hakları ve basın özgürlüğü, siyasal rekabetin olması gibi parametrelerin varlığı ya da yokluğu devletlerin belirlenmesini etkilemektedir (Özpek, 2014, ss. 697, 698).

Son olarak başarısız devlet kavramı ile ilgili genel olarak üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. Birincisi yaklaşım, başarısız devletleri uluslararası düzen ve istikrar için tehlike olarak görmektedir. İkinci yaklaşım, bu kavramın kullanılmasına mesafeli durmaktadır. Başarılı ve başarısız devletlerin belirlenmesine objektif ve metodolojik olarak belirlenmesinin zor olduğu ifade edilmektedir. Üçüncü yaklaşım ise bu değerlendirmenin hegomonik bir kavram olduğu düşünülmektedir. Bu kavrama eleştirel bir gözle bakarak farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Kavramın müdahaleci çağrışımlar içerdiğini bu yolla egemen ülkelerin kendi gündem ve politikaları doğrultusunda müdahaleler için zemin hazırlandığını düşünmektedirler (Karaaslan, 2022, s.185).

Başarısız devletlerin yerine getiremediği görevlerinden doğan boşlukları iç ve dış diğer aktörlerin doldurması durumunun ortaya çıkması ile de daha kaotik bir ortamın doğmasına neden olmaktadır. Örneğin bölgede Devlet Dışı Silahlı Aktörler (DDSA) sosyal ve siyasi otoritenin yokluğundan dolayı ortaya çıkmamaktadırlar. Her birinin ayrı tarihsel ve örgütsel arka planları olmakla birlikte eşitsizlik, adaletsizlik, güvensizlik, yeni devlet inşa etme gibi çok çeşitli koşullara tepki olarak doğmaktadırlar. Orta Doğu’da son dönemde yaşanan çatışmalarda DDSA’lar devlet başarısızlığının sonucu olarak şiddet eğilimine başvurmuşlardır. Orta Doğu’da DDSA’ların yaygınlaşmasının arkasındaki yatan en önemli sebep zayıf devlet yapılanmalarının aşamalı olarak çökmesidir. Devletlerin başarısızlığı ile DDSA’ların ortaya çıkmaları arasında paralel bir ilişki bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşından sonra bölgede ortaya çıkan devletlerin meşruiyet temellerinin zayıf olması, halka karşı kapalı ve açık baskı uygulamaları, rejimin halka güvensizliği, demokratik siyasi alanın eksikliği gibi nedenler devlet yapısını zayıflatırken DDSA’ların doğması için de uygun ortamı yaratmıştır (Yeşiltaş ve Duran, 2021, ss. 20, 21).

Heywood zayıf devlet olgusunun ortaya çıkmasında genellikle sömürgeci geçmişin izlerin bulunduğunu ifade etmektedir. Özellikle 1945 sonrasında bağımsızlığını kazanan ve öncesinde sömürgeci yönetimler tarafından bir şekilde yönetilen devletlerde zayıf devlet olgusuna rastlanıldığını ifade etmektedir. Zayıf devletlerin geçmişlerinde başarısız bir sömürge deneyiminin olmasını elbette tek neden olarak görmüyor bunun yanında siyasal elitlerin, geri kalmış kurumların, tarım toplumundan sanayi toplumuna dönüşümü engelleyen dar görüşlü değer sistemlerinin yanında ulus ötesi kapitalist şirketlerin ve neo-sömürgeci anlayışın varlığının da etkili olduğunu ifade etmektedir (Heywood, 2018 s. 175).

2.2. İslam’da Devlet Kavramı

Devlet kavramı 16. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkmış 19. yüzyılda Müslümanlar kavrama Arapça “devle”, Farsça “dovlet”, Türkçe “devlet” adını verdiler. Günümüzde bu kelime tüm Orta Doğu’da kullanılan standart bir terim olarak kullanılmaktadır (Crone, 2007, s. 5).

Crone, Orta Çağda Müslümanların devletin bugünkü anlamından herhangi birine karşılık gelecek bir kelimelerinin olmadığını ifade etmektedir. O dönemde insanlar, kendilerini kurumsal yapılardan ziyade, kişiler tarafından yönetildiklerini düşünmekteydiler. Batılı anlamda devlet sözcüğünün, ilk anlamının kullanıldığı her yerde “halife” veya “melik” akla gelirdi. Müslümanlar “medine” sözcüğünü, Avrupalıların “civitas” sözcüğünde olduğu gibi

“şehir” yerine modern “devlet” kavramına yakın bir terim olarak kullandıklarını ifade etmektedir (Crone, 2007, s. 4).

Ne Orta Çağ Müslüman dünyasında ne de Orta Çağ Avrupa toplumlarında bugünkü anlamda devlet kavramını karşılayan bir yapılanma bulunmamaktadır. Ne Eski Yunan şehir devletleri(polis), ne de Arabistan Yarım Adasındaki kabile devletleri (medine) bir kurum bir yapı olduğunun farkında değillerdi ama bir reis tarafından yönetilmekteydiler. Devlet, Rönesans, kapitalizm ve bireyciliğin gelişmesi gibi olgularla ilişki içinde 16. ve 20. yüzyıllar arasında gelişen bir Avrupa olgusunu ifade eden Batılı kavram olduğu için modern çağ öncesi İslami düşüncede böyle bir kavramın bulunmaması doğaldır (Ayubi, 1993, s. 17).

Peygamberin MS. 622 yılında Mekke’den Medine’ye hicretiyle ilk İslam devletinin temellerinin atıldığını kabul edersek peygamberin tekrar MS. 630 yılında Mekke’ye dönüşü ve MS. 632 yılındaki vefatına kadar geçen sürede, yönetsel ve siyasi konulardan çok, İslam dininin anlatılması, kul ile Allah arasındaki ilişkileri düzenleyen ritüellerin öğretilmesi gibi daha çok din tandanslı yönetim anlayışı hakim olmuştur. Bu dönem, İslam ile siyaset ilişkisinin ayrışmadan geliştiği dönemdir (Macqueen, 2018, s. 14).

Peygamberin Medine’ye hicretiyle beraber Medine’de kurduğu ilk yönetim şekli, devlette olması gereken birtakım özellikleri karşılamaktadır. Kişilerden oluşan bir topluluk, belirli bir yapı, bu duruma saygı veya itaat, sınırlı bir toprak parçasında ikamet, hakimiyete sahip olma gibi modern devletin bir takım özelliklerini taşımaktadır (Zeydan, 1978, s. 25). Günümüz Sünni İslam anlayışında, ideal devlet olarak tanımlanan peygamber dönemi ve dört halife dönemi, altın devir yani İslami idare şeklinin olması gerektiği tarzda olduğu dönem olarak tanımlanır ve bir ütopya olarak İslam toplumlarında yerini korur (Horani, 2014, s. 24).

İslami kaynaklarda devletin nasıl kurulacağına ve yönetileceğine dair sınırlı bir bilgi vardır. İslam’da “devlet” kelimesi Haşr suresinin 7. ayetinde servetin belli ellerde dolaşımı anlamında kullanılmıştır.(Uludağ, 2014, s. 48) İslam’ın kutsal kitabı Kuran’ın Nisa suresinin 59. ayetinde “*Ey inananlar, Allaha itaat edin, Elçiye ve sizden olan buyruk sahibine itaat edin*” emri yer almaktadır (Zubaida, 1994, s. 63). Buradan anlaşılacağı üzere Kuran, inanan insanlara bir yöneticiye bağlı bulunmayı söylemektedir. Bir siyasal organizasyonun İslam dini ve insan toplulukları için var olması gerektiği çıkarımını yapabiliriz. Kuran’daki emirler ve ödevler bir kısmı topluma bir kısmı fertlere hitap etmektedir. Yine Kuran’daki birtakım emir ve yasakların, ödevlerin uygulanabilmesi için bir devlete ihtiyaç bulunmaktadır.

Önemli İslami düşünürlerden Abdulkadir Udeh, İslam'ın emirlerini içerik itibariyle iki kısma ayırmaktadır. Birincisi kişisel ibadet hükümleri, ikincisi devlet ve toplumu düzenlemeye yarayan, kişi ile toplum arasındaki ilişkiyi tesis eden hükümler olarak ayrıştırmakta, din ve devletin, İslamiyet'te birleştiğini ifade etmektedir (Udeh, 1977, s. 7). Udeh, Halife Hz. Osman'a atfen “gerçekten Allah sultanla yaydığını Kuran'la yayamaz” demektedir. Burada Udeh, devletin İslam dini için zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Dinin yayılması ve ilkelerinin tam olarak uygulanabilmesi için bir siyasi otoritenin varlığını elzem görmektedir (Udeh, 1977, s. 8).

Orta Doğu toplumlarında sıkça dillendirilen “İslam hem din, hem devlettir” sözü İslam dininin devletsiz tam anlamıyla yaşanamayacağı anlayışı toplum ve ulema sınıfında yaygın bir düşüncedir. İslam dini ve hukukunda yer alan birtakım cezalar, Kuran'ın emirlerinde yer alan halkı idare, cihat gibi emiler vardır ki bunları kişilerin kendileri değil, kişiler üzerindeki egemenlik hakkına dayanarak devletin verip uygulayacağı kararlardır. Bu anlamda ünlü İslam düşünürü İbn-i Teymiyye'ye göre halkın işlerinin yürütülmesi dini görevlerin en önemlilerindendir. Hatta devletsiz dinin devam ve bekasından söz edilemeyeceği, İslami kurallara uyulması, cezaların tatbiki, adaletin uygulanması ve cihat anlayışının gerçekleştirilmesi ancak devletin kuvvetiyle mümkün olacağını ifade etmektedir. Kısacası İslam dini için devletin zaruri olduğunu ifade etmektedir. İslam dinin getirdiği bir takım kuralların, devletsiz uygulanamayacağı açıkça görülmektedir. Her topluluğun düzenli bir şekilde yönetilebilmesi için bir siyasi organizasyon gerekmekte ise İslam toplumlarında dinin bir takım kuralları içinde bir siyasi iradenin var olması ihtiyacı, bölgede devletin önemini daha da artırmaktadır (Zeydan, 1978, s. 20).

Avrupa'da son yüzyıllarda gelişen devlet kavramını bireycilik, özgürlük ve yasa kavramlarından ayrı olarak anlaşılamayacağı gibi İslam toplumlarında da siyasi örgüt kavramını grup(cemaat veya ümmet), adalet ve liderlik(imamet) kavramlarından ayrı olarak değerlendirmemiz sağlıklı olmayacaktır. Bu nedenle çalışmamızın devamında bu kavramları açıklamaya çalışacağız.

2.2.1. Halifelik Kurumu (Hilafet)

İslam'ın ilk dönemi veya karizmatik dönemi diye tabir edilen, peygamber ve onu takip eden, onun yardımcısı halefi anlamında kullanılan halifelik kurumu, ilk İslam toplumunun kendi özel tarihi yaşanmışlığından hareketle yarattığı siyasi bir kurumdur.

İslam'daki ilk yöneticilere verilen ad olan “Halifetullah” yani Allah’ın yeryüzündeki vekili anlamına gelen kelime ilk defa Hz. Osman zamanında (644-656) kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. İlk dört halife Hz. Ebubekir (632-634), Hz. Ömer (634-644), Hz. Osman (644-656) ve Hz. Ali (656-661) dönemi, İslam toplumlarında “Hulefa-i Raşidin” dönemi yani Müslümanların altın çağı olarak bilinir. Bu dönemde İslam ilkelerinin çoğunun devlet yönetiminde uygulandığı kabul edilir (Kennedy, 2011, s. 61).

İslam’a göre hilafet makamının görevleri; İslam Hukukunu uygulamak, Allah’ın emirlerini yerine getirmek, Müslümanların güvenliğini korumak ve cihadı yürütmek olarak sıralanmaktadır. Bunlarla birlikte halifelerden İslami adaleti ve eğitimi yerine getirmeleri, ulemayı himaye etmeleri ve İslam’dan ayrılanları cezalandırmaları bekleniyordu (Lapidus, 2016, s. 324).

Hz. Peygamber İslam toplumuna yöneticilik yaptığı dönemde, kendisinden sonra, İslam toplumunu kimin yöneteceği veya yönetecek kişinin nasıl belirleneceği ve özellikleri konusunda herhangi bir tavsiyede bulunmamıştır. Hz. Muhammed’in 632 yılında ölümünden sonra onun en yakınında ve en yaşlılarından biri olan Hz. Ebubekir, ciddi bir toplumsal muhalefet olmadan halifelik görevine seçilmiştir. Hz. Ebubekir, kendisinden sonra, Hz. Ömer’i halefi olarak belirlemişse de, Hz. Ömer kendisinden sonra kimin yöneteceği hususunda halef belirlememiş ama seçim işlemlerinde düzenlemeye giderek kendisinden sonra halifeyi belirlemek üzere Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden altı kişilik bir şura oluşturulmuştur. Hz. Osman ve Hz. Ali şura yönetimleri tarafından seçilerek halifelik görevlerini yerine getirdiler. (Choueiri, 2011, s. 62) Yukarıdaki uygulamalarda da görüldüğü üzere Peygamberden sonra gelen dört halife döneminde, dört halifenin iş başına gelişinde seçim, biat ve şura yöntemi ile halife tayin edildiği görülmektedir (Bulaç, 2012, s. 19).

Halife Hz. Osman’ın öldürülmesi olayı İslam toplumunda iç karışıklıklarında başlamasına neden olmuştur. Hz. Ali’nin halife seçilmesine, Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden Muaviye ve peygamberin eşi olan Hz. Ayşe’nin muhalefeti ile bu ayrılıklar derinleşerek devam etmiştir. Hz. Osman’ın akrabası ve Şam Valisi olan Muaviye ile Hz. Ali arasında yaşanan gerginlikler neticesinde, Hz. Ali’nin öldürülmesi üzerine Muaviye, güçlü kabilecilik bağlarını da kullanarak halifeliği ele geçirmiştir. Muaviye’nin kabilecilik bağlarını da kullanarak yönetimi ele geçirmesi, ilk Müslümanlar arasında yönetimin eski, kötü kabilecilik anlayışının devamı olarak algılanmasına neden olmuştur (Kennedy, 2011, s. 65).

Emevi halifesi Muaviye'nin, yönetimi veliaht tayin ettiği oğlu Yezid'e bırakmasıyla, saltanata dönüşen halifelik kurumu, Emeviler (661-750) ve Abbasiler(750-1258) gibi hanedan devletleri döneminde varlığını devam ettirdi ancak Türk yönetici ve orduların hakimiyet kazandığı on birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren yönetim aygıtı hilafet ve saltanatın tek kişide toplandığı bir görünüm kazanmıştır (Bulaç, 2012, s.14).

Hilafet siyasal sistemi, o günkü şartlarda Arap Yarımadası'nda siyasi birlikteliği sağlaması açısından yararlı ve işlevsel bir rol oynamıştır (Bulaç, 2012, s. 19). Fakat halifenin kim olması gerektiği, nasıl seçileceği, kimler tarafından seçileceği, görev süresi ve hangi eylemlerinin meşru kabul edileceği gibi birçok tartışmalı husus bulunmaktadır. Bu konularda düşülen ihtilaflar ve ayrışmalar, farklı İslami grupların ortaya çıkmasına, İslam toplumunun siyasi ve mezhepsel ayrışmasına neden olmuştur.

Hourani, halifelik ya da imamlık denen siyasi ve dini makamın, bütün Müslümanların mı yoksa sadece sahabeye ya da sadece peygamberin ailesine mi açık olmalıydı? Halife nasıl belirlenmeliydi? Halifenin meşru eylemlerinin sınırı neydi? Adaletsiz davrandığında ona itaat etmek ya da onu görevden uzaklaştırmak gerekir miydi? Gibi İslam toplumunda derin ayrılıklara neden olan soruları sormaktadır (Hourani, 2008, s. 89).

Yukarıdaki sorulara cevap arayan düşünürler genellikle aynı cevapları vermektedirler. Şerif, halifelik yetkisi belli bir aşiret sınıf veya kişiye değil ancak iman edip, salih amel işleyenlere verileceğini Kuran'ın Nur süresinin 55. ayetinde açıkça ifade edildiğini her iyi Müslüman halife makamına gelebileceğini söylemektedir. Hatta halifelik kurumu bu özelliği sayesinde oligarşik krallık, teokrasiden ve çağdaş demokrasiden de farklılaşmaktadır. Demokrasi halkın hakimiyeti prensibine dayalı iken halifelik kurumunda ise halk kendini Allah'ın hükümranlılığına teslim etmiş gücünü ilahi hukukla kendinden sınırlandığını ifade etmektedir. Şerif halifenin kim olamayacağını da tanımlamaktadır; halifenin zalim olamayacağını, şehvet düşkün, nankör, dini kurallara riayet etmeyen bir yapıda olmayacağını ifade etmektedir (Şerif, 2014, s. 261).

Meşru halifenin nasıl olması ve halifenin görev ve sınırlarına ilişkin İslam toplumunda ki farklı ekoller zamanla kendi meşru yetki teorilerini geliştirmişlerdir. Sünni öğretiyeye göre halife seçme yeterliliğine sahip olanlar tarafından seçilir. Seçimi kimlerin yapacağı hiçbir zaman tanımlanmamış hatta herhangi bir seçim yöntemi geliştirilmemiş veya uygulanmamıştır. Ama seçim ilkesi Sünnilerde ana ilke konumundadır (Lewis, 2017, s. 78). Sünnilere göre, halife şeriata muhalif herhangi bir emirde bulunmadığı müddetçe görevine

devam etmeliydi. Zalim hükümdar hiçbir yönetici olmamasından daha iyiydi (Horani, 2014, s. 22).

Şii hareketleri ise ilk üç halifenin meşruluk iddialarını kabul etmediler, ancak Hz. Ali'nin meşru olduğuna inandılar. Şiiliğin farklı bir kolu olan Zeydiler, Hz. Ali'nin Hz. Fatma'dan gelen, yani peygamberin soyuna mensup herhangi bir kişinin gerekli bilgiye sahip ve dindar olması ve haksızlığa karşı çıkma gücünü göstermesi şartıyla imam olabileceğini savundular (Hourani, 2008, s. 90).

Genel anlamda Halifelik modelinin sorunlarına baktığımızda seçimin nasıl yapılacağı, kimlerin seçeceği, seçilen halifenin ne kadar süre ile seçildiği belirtilmemiştir. Seçim başkentte yapıp genele yayılmamış olup diğerlerinden biat etmeleri beklenmiştir. Şura yolu ile seçimde ise şuranın kimler tarafından oluşacağı belli değildir. Yine meşruiyetini yitiren halifenin görevden nasıl alınacağı bilinmemektedir (Bulaç, 2012, s. 156).

Görüldüğü üzere Hilafet makamı Müslüman dünya anlayışında en yüksek derece saygınlığı olan makamdı; sadece ne bir siyasi güç ne de dini liderlik anlamına gelirdi. İkisinin bir kişide birleşebildiği en önemli makamlardan idi. Günümüzde radikal İslamcı örgütlerin bu makamı kullanması, Batılı devletler tarafından irrasyonel bir korku olarak kullanılmaktadır. ABD Başkanı Bush bile yakın zamanda bir takım radikal örgütlerin Hilafet makamını diriltme peşinde olduklarına dönük ifadeler kullanmıştır. Avrupalı devletler için hilafet makamı her zaman kaygı verici olmuştur. Fuller, bu durumu Hristiyanlığın en yakın dini siyasi ve askeri rakibi İslam'ın, en önemli kurumu olarak atalarından miras kalan bir kaygı olarak değerlendirmektedir. (Fuller, 2019, s.62).

Genel olarak bakıldığında Hilafet sisteminin İslam dininde bir zorunluluk olmadığı anlaşılmaktadır. O günün şartlarında Kuran'ın belirlediği emir ve yasaklara uymak, Kuran'ın belirlediği ilkelere ulaşmak için ideal bir sistem olabilir. Fakat günümüz modern ulus devlet sisteminde uygulanması ise bir ütopyadan fazlası olamayacaktır. Kaldı ki ne peygamber ne de Kuran yönetim şekli olarak bir sistemi önermemekte ne de herhangi bir sistemi işaret dahi etmektedir. Günümüz İslam toplumlarının kendi siyasi kültür ve coğrafyalarına, uluslararası sistem ve güç dengesine göre herhangi meşru bir sistemi uygulamasında bir problem gözükmemektedir.

Halifelik makamı ilk dönemlerde din ve devlet işlerini bir arada yöneten tüm yetkilerin tek kişide toplandığı bir sistem olarak karşımıza çıksa da süreç içerisinde dini yetkilerin ulema sınıfı ile paylaşıldığı bir yapıya dönüşmüştür. Siyasi otoritenin başında bulunan sultanlar

siyasi meşruiyet ve halifelik makamın, Müslüman toplumlar üzerindeki gücünden yararlanmak için bu unvanı kullanmaya devam etmişlerdir.

2.2.2. Mülk (Melik)

Melik hükümdar, mülk onun egemenliğindeki ülke ve üzerindeki insanlar anlamına gelmektedir (Uludağ, 2014, s. 148). Kuran'ın çeşitli ayetlerinde geçen mülk kelimesi, iktidar ve hükümlanlık anlamında kullanıldığı için siyasi anlam taşımakta ve devlet kavramının yerine veya karşılığı olarak kullanıldığı söylenebilir (Uludağ, 2014, s.48).

İslam'da hükümdar veya melik yasaların üstünde değil, en alt kademedeki kullar kadar yasaya tabidir (Lewis, 2017, s. 78). Hz. Muhammed, kendisini hiçbir zaman “kral peygamber” veya “melik” olarak adlandırmamış, “kul peygamber” olarak nitelemiştir. (Uludağ, 2014, s. 49) Kuran'da, İslamiyet'ten önce yaşadığı kabul edilen Yusuf, Davut ve Süleyman peygamberlere mülkün(saltanatın) verildiği, bunların “kral peygamberler” olduğu ifade edilir. Bu nedenle Hz. Ali'den sonra Muaviye ile kurulan sultanlıklar da meşru görülmüştür. Fakat İslamiyet öncesi Arap gelenekleri ve peygamberin dönemin kralları gibi davranmamış olması nedeniyle hoş karşılanmamıştır (Uludağ, 2014, s. 59).

İslamcı teorisyenlerin büyük çoğunluğunda yönetici(emir) ve danışma konseyi(şura) kavramları ekseninde geleceğin İslam toplumunun siyasi yapısının şekillendiğini ifade eden Roy, İslam toplumlarının erken dönemde “Halife” kavramını terk ettiklerini, yerine “Emir” ya da “melik” kavramını kullanmaya başladıklarını ifade etmektedir (Roy, 2005, s. 66).

Melik ya da emirin kim tarafından belirleneceği konusunda net ifadelerin bulunmadığını belirten Roy'a göre yöneticilerin belirlenmesinde tek ölçüt, kendisi erdemi, kişiliği olmaktadır. İslam'da siyasi yöneticilerin, Müslüman, erkek, reşit, sağlıklı, göç etmiş, yani bozulmuş bir toplumdan ayrılmış, İslam ümmetine bağlı olmak, Allah'tan korkmak, bilgili olmak, halkın güvenini kazanmış ve göreve aday olmak koşullarını sağlayanların yönetici olabileceğini ifade etmektedir (Roy, 2005, s. 67).

Bu özelliklere sahip kişilerin nasıl tespit edileceği, birden fazla kişi var olması durumunda seçimin nasıl yapılacağı ve kim tarafından yapılacağı konularında ise genel kabul görmüş veya uygulanmış bir durumun olmaması, sistemin en büyük zaafını oluşturmaktadır.

Yönetimi babadan oğula devredilen, ülkeyi ve üzerinde yaşayan insanları bir mülk olarak gören, sultanın ise hukuki açıdan zaten meşruiyeti yoktur ve “Sultan Allah'ın yeryüzündeki

gölgesidir” sözü ise tamamen uydurma bir görüş olarak kabul edilmekte ve İslam’a mal edilmeye çalışılmaktadır (Bulaç, 2012, s.19).

Kısacası İslam’da babadan oğula geçen ve tek adamın yönetimini meşru kabul edilse de hoş karşılanmamaktadır. İslam’da bilge ve genel olarak ileri gelenlerin kabul ettiği yönetici profili ön plana çıkmaktadır. Ayrıca İslam yöneticilerin seçiminde istişareye önem vermektedir. Peygamberden sonra ilk yöneticilerin toplumun ileri gelenleri tarafından istişare edilerek belirlenmesi dönemi için oldukça ilerici ve yenilikçi bir uygulamadır. Günümüzdeki hala bir takım Müslüman toplumların yöneticilerinin yüzyıllar öncesindeki bu yönteme dahi başvurmadan belirleniyor olması konumuzu bir hayli önemli kılmaktadır.

2.2.3. Ümmet ve Millet Kavramı

İnsanlar tarih boyunca topluluklar halinde yaşamışlardır. Yaşadıkları toplumları adlandırmak için çeşitli terimler kullanmışlardır. Nation, kabile, kavim, şıab, sınıf, camia, toplum, ırk(race), tudeh (kitle), halk(peuple), hizip(parti) ve aşiret(clan) gibi birçok terimle kendilerini ifade etmişlerdir. İslam ise bu kavramlardan farklı olarak, yeni bir kavram olan “ümmet” ile kendini ifade etmiştir. Ümmet, kelime olarak amaç, kasıt, hareket etme anlamındadır. Diğer birlikteliği ifade eden kavramlar da kan bağı, bir toprak birlikteliği, bir ırk birliği, bir hayat tarzı birlikteliği veya kısıtlı bir hedef için bir araya gelme birlikteliği vardır. Ümmet kavramında ise diğerlerinden farklı olarak manevi bir birliktelik vardır. Ümmet, manevi bir toplumu ifade etmektedir (Şeriati, 1997, s. 35).

Bütün peygamberler, siyasi olarak örgütlenmiş toplumlar kurmuşlardır. Çünkü getirdikleri dinin kurallarının uygulanabilmesi ve dinin yayılabilmesi için bir güce ihtiyaç duymuşlardır. İslam dininde toplumsal bir yapı olmadan sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürmesi beklenemez. Bu nedenle İslam siyasi teşkilatlanmaya ihtiyaç duymuştur. İslam, hemen hemen başından beri siyasi bir teşkilatlanma içinde olmuş ve ümmet, bu yapılanmanın temel taşı haline gelmiştir (Crone, 2007, s. 19). Şerif Mardin, Margoliouth’ ifadesiyle “her ne kadar İslamiyet’i, biz bir din olarak tanımlamaya eğimliysek de peygamberin onu daha çok bir millet (ümmet) olarak tanımlamış” olduğunu düşünmektedir (Mardin, 2010, s. 65).

Millet terimi, günümüzde insan ilişkilerinde ve uluslararası alanda sıkça kullanılmaktadır. Millet (*nacion*) kavramı ile ilgili farklı tanımlamalar yapılmaktadır. Milletler ve milliyetçilik çalışmaları ile adından söz ettiren Hobsbawm, 1884’ten önce bir eyalet, bir ülke ya da bir krallıkta ikamet edenlerin toplamı veya yabancı anlamında kullanıldığını söylemektedir. Bu tarihten sonra her şeyden üstün bir ortak devleti ya da politik birimi bu devletin oluşturduğu

topraklar ve bu topraklarda ikamet eden insanlar anlamının yüklendiğini ifade etmektedir (Hobsbawm, 2010, s. 30). Hobsbawm “millet”, “devlet”, ve “halk” kavramlarının “ulus devlet” kavramında eşitlendiğini ifade etmektedir (Hobsbawm, 2010, s.35).

Millet, etnik bir topluluk değil, bir takım noktalarda etnik topluluklar ile örtüşseler de millet daha çok siyasi bir toplulukken, etnik gruplar siyasi bir oluşum haline gelmemiş gruplardır. Birbiri ile çok yakın anlamlarda kullanılan etnik grup ve millet kavramlarını daha iyi anlayabilmemiz için Millet kavramının tanımına bakmamız yararlı olacaktır. Smith Millet kavramını, “anavatan olarak kabul edilen yerde ikamet eden, ortak nimetlere ve paylaşılan bir tarihe, farklı bir kültüre, tek bir ekonomiye, bütün üyeleri için ortak yasalara ve göreneklere sahip olan adlandırılmış insan topluluğu” olarak tanımlamaktadır (Smith, 2013, s. 25).

İslam’da, millet ve ümmet kavramı farklı anlamlarda kullanılmıştır. Kuran’ın Hucurat suresinin 13. ayetinde “ey insanlar biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve birbirinizi tanımanız için milletlere ve kabilelere ayırdık” ifadesinde millet kavramı, büyük ümmet kavramının içindeki küçük bir bölümü ifade etmektedir (Zubaida, 1994, s. 65). Kutsal kitap Kuran’da millet kelimesine sıkça değinilmektedir. Millet kelimesi Kuran’da 15 farklı yerde geçtiği tespit edilmiştir. Kuran’da millet kavramı farklı anlamlarda kullanılmış olup bunların yedisinde daha önceki dönemlerde yaşadığı varsayılan, Arap ve Yahudilerin atası olarak kabul edilen İbrahim peygamberin kavmini ifade etmek için “İbrahim’in milleti”nden söz ediliyor. Bakara süresinin yüz yirminci ayetinde ise Yahudi ve Hristiyan milletinden yani dini bir topluluktan bahsediliyor (Bulaç, 2012, s. 132).

İslam siyaset anlayışında, siyaset ve devlet organizasyonu ümmetten ayrı veya ümmet anlayışından farklı ve onun üstünde değil tam aksine, siyasi örgüt bakımından devlet değil topluluk yani, ümmet temel analiz birimidir (Ayubi,1993, s. 33). Allah’ın iradesi devlette değil ümmette kendini gösterir, bundan dolayı İslam siyasal felsefesinde ümmet, devletin önünde ve üstündedir. Devletin varlık sebebi, ümmetin tarihin akışı içindeki yürüyüşünü kolaylaştırmak, önündeki engelleri kaldırmak olarak görülmektedir (Bulaç, 2012, s. 20).

Huntington, İslam’ın olduğu her yerde ulus devlet kavramının ümmet kavramından geri kaldığını söylemekte, temel bağlılık noktasının ümmet olduğunu ifade etmektedir. Fakat ümmet kavramının günümüzde iki açmazının olduğunu düşünmektedir. Birincisi, İslami kenetlenmeyi kendi liderliği altında sağlamak isteyen ümmetle özdeşlik kurma fikrinden yararlanmak isteyen iktidar merkezleri arasında rekabete neden olmaktadır. İkincisi, ümmet kavramının ulus devletleri peşinen gayri meşru saydığını düşünmektedir. Oysa ümmet

kavramı etrafında birden fazla çekirdek ulus devletin birleşerek hareket edebileceğini ifade etmektedir (Huntington, 2005, s. 260).

Ayetullah Humeyni, insanın zayıf aklının eseri olarak gördüğü ulus devlet anlayışını İslam'ın ümmet kavramından bir sapma olarak değerlendirmekte ve uluslararası birçok kaynağın problemi olarak da ulus devlet anlayışını görmektedir (Dağı, 1998, s.75). İran, bölge devletlerini kendi fikir ve ideolojisi altında birleştirmek isterken, Suudi Arabistan, İslam'ın Vehhabi yorumu etrafında bir kümeleşme arzusu gütmektedir. Bu durum da Huntington'un ifade ettiği gibi bölgedeki çekirdek devletlerin rekabetine neden olmaktadır.

Müslüman ümmetinin bir parçası olmak, genel olarak diğer düzenlere, kabile veya millet gibi diğer sosyal bağlılık biçimlerine aidiyeti dışlamaz. Bu anlamda ümmet, katı bir kimlikler hiyerarşisinin parçası olarak değil, coğrafi olarak geniş ve kültürel açıdan çeşitli bir inanç geleneğine ait olma duygusu olarak görülmelidir (Fawcett, 2016, s. 198). İslam toplumlarındaki ümmetçilik anlayışı Avrupa merkezli milliyetçilik anlayışının bölgeye yayılıp etki etmesini her ne kadar engelleyemese de kavramın önemi her geçen gün artmaktadır. İslam toplumlarının enternasyonalizmini ifade eden bu kavram varlığı İslam toplumları arasında işbirliklerin ve bölgesel örgütlerin kurulması alanında meşruiyet yaratmada kuşkusuz bir motivasyon sağlayacaktır.

Ümmet kavramı, kitle iletişim araçlarının geliştiği küreselleşen dünya siyasetinde önemi giderek artmaktadır. Avrupa emperyalizminden, günümüzün ABD dış politikasının sonuçlarına veya Filistin-İsrail çatışmalarına tepki olarak günümüz Müslümanları ümmet kavramı etrafında harekete geçmeye çalışmaktadır. Küreselleşen ve sekülerleşen dünyada farklı toplumların ümmet kavramı etrafında birleşerek ortak tepki vermesi ve eyleme geçmesi bu kavramın önemini artırmaktadır. Bu görüş Pan- İslamizm olarak görülmekte, bu yaklaşımda tarihten günümüze bazen medeniyetler çatışması için motovasyon sağladığı için eleştirilmektedir. Fakat bu kavram daha çok Müslüman toplumların kolonyal- emperyal müdahalelere karşı savunma amaçlı pratik söylemdir.

Yine uluslararası ilişkilerde uluslararası örgütlerin aktör olarak ön plana çıkmasıyla 1969 yılında Suudi Arabistan, Pakistan, Fas, İran, Tunus ve Türkiye'nin bir araya gelerek İslami zirve düzenlemeleri ve ardından 1972 yılında İslam Konferansı Örgütünü kurmaları ümmet kavramının sağladığı bilinç ve meşruiyet ile ortaya çıkmıştır. İslam toplumlarındaki kamuoyunun harekete geçirilmesinde önemli bir ideolojik motivasyon olarak karşımıza çıkan kavram önemini korumaktadır.

2.2.4. Şeriat

Devletler zorunlu olarak bir resmi anayasa talebiyle değil, kendisini meydana getiren kuvvetlerin hukuki örgütlenmesiyle tasarlanan bir yapıdır. Devletin öğelerinden birisi meşru güç kullanımıdır, bu meşru gücün kaynağı da hukuktur. Devletler kendi siyasal sistemlerini ve devletin işleyişlerini düzenlemek için hukuki normlardan oluşan anayasalar yapmaktadırlar (Mezghani, 2015, s. 248). İslam'ın siyasal anlayışında bu durum farklıdır; yasama, devletin birer işlevi değildir. Çünkü ilahi yasa devletten önce gelmekte ve devletin ürünlerinden biri değildir (Ayubi,1993, s. 33).

İslam siyasal anlayışında da hukukun kaynağı olarak Kuran'da belirtilen emir ve yasaklar kabul edilmektedir. Kuran-ı Kerim'deki naslar ve Hz. Peygamber in getirdiği adabların hepsine birden İslam Şeriatı denmektedir (Udeh, 1977, s. 6). Fazlur Rahman ise, şeriatı Allah tarafından belirlenen yol olarak tanımlamakta ve insan davranışlarını ilgilendiren bir kavram olarak görmektedir (Rahman, 2014, s. 162). Mezghani ise şeriat, toplumsal hayatın bütün alanlarını yani özel ilişkileri, ekonomiyi, kamu hukukunu, siyasi güçlerin düzenlenmesini, dini ritüel ve kuralları, kısacası inanan insanın hayatının bütün yönlerini kapsayıcı bir şekilde düzenleyen tanrının emirlerinin bütünü olarak görmektedir (Mezghani, 2015, s.8).

Şeriat, insanlara doğru hareketin ne olduğunu açıklıyor, aynı zamanda da hatalı davranışları için kesin dünyevi cezalar koyuyor. Şeriat bir ahlak sistemi olduğu kadar aslında bir kanunlar sistemidir. Şeriatın tatbiki ve cezaların uygulanması, Allah tarafından emredilen bütün yükümlülüklerin ifasının denetlenmesi, ümmeti düşmanlarına karşı koruma, İslam inancını kutsal savaş cihat ile yayma gibi bütün idealleri, otorite sahibi bir lideri bir başka deyişle siyasi gücü içeriyordu. Kısacası, İslam toplumu, ayrıca bir devlet olmaksızın tam olamazdı (Hourani, 2014b, s.21). İslam'da siyasi otorite, kutsal mesajın ana öğretilerinin uygulanmasını gözetken araç olarak görülmektedir. Bu nedenle egemenlik, hükümdarın veya ruhbanın değil, şeriat da cisimleşmiş tanrı kelamıdır. İslami devlet, bir otokrasi veya bir teokrasilerden değil, bunlardan farklı olan bir momokrasi (hukuki usullere dayanan yönetim biçimi) devletidir. (Ayubi,1993, s.33).

İslam'ın ilk dönemlerinden sonraki yüzyılları boyunca din ve devlet yalnızca teoride birleşmiş, pratikte açık bir farklılaşmaya uğramıştır. Günümüzde İslam ülkelerindeki modern devletin çoğunda bu de facto ayrışma de jure hale gelmiştir. Yani tüm devlet ve toplum işleri laik yasal hükümler ile düzenlenirken, şeriatın uygulanması belirgin olarak kişisel ve ailevi hayatla sınırlı kalmıştır (Zubaida, 1994, s. 34). 8. Yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Müslüman

ulemanın fikri düşüncesi, çoğunlukla dini kurallar ile yönlendirilmiş bir toplum kavramına sadık kalınarak yerel adetlerin değerini ve imparatorluk yönetiminin gereklerini meşrulaştıracak bir hukuk sistemi kurmaktır. Bu çabaların neticesinde İslam toplumunun her şeyi kapsayan kutsal yasası olan şeriatın derlenerek yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Kuran’da olmayan bir takım ayrıntıları ele almak için Müslüman ulema, üç ilave hukuk kaynağını kullanma konusunda bir fikir birliğine vardılar. Bunlardan ilki ve en önemlisi peygamberin uygulamaları ve söylemleri olan sünnet, ikincisi kıyas, üçüncüsü ise icma’dır (Cleveland, 2008, s. 32).

Sünnet, peygamberin yaşadığı dönemdeki uygulamaları içermektedir. Kıyas ise Kuran’da ve sünnette olmayan durumların açıklanmasında, benzer olayların sebep sonuç ilişkisine girerek açıklanmasına, İslami metinlerin akıl yürütme yoluyla genişletilmesine denilmektedir. İcma (oy birliği) ise, İslam bilginlerinin birtakım konular üzerinde ortak görüş bildirmeleri sonucu oluşan kurallardır (Mezghani, 2015, s. 52). İlk dört halife döneminden sonra siyasi ve dini ayrıntılar üzerinde ayrı fikirler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu farklı fikirlerin bazıları üzerinde ortak kana varılması süreci İslami hukukun kaynağı olan icma’yı oluşturmuştur (Rahman, 2014, s. 128).

Mcneill İslam hukukunu İslam toplumlarının gelişiminde bir engel olarak değerlendirmektedir. Mcneill’a göre Kuran’ın doğrudan açıklık getirmediği konularda bir çözüm üretmek gerekmektedir. Ulema olarak da isimlendirilen İslam bilginleri Kuran ve sünnetin açıklamadığı durumlarda yakın arkadaşlarının uygulamalarına daha sonra toplumdaki somut durumlar için uygulanan gelenek ve olaylara bakarak bir hukuk sistemi yarattılar. Allah’ın özel somut durumlarda ne yapılması gerektiğini açıklamaya çalıştıkları için etraflıca bir hukuk sistemi ortaya çıktı. Bu detaylı hukuk sistemi İslam toplumunun sırtında taşımak zorunda kaldığı bir kambur olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Biz bu durumu pozitif hukukun gelişmemesi başlığı altında son bölümde ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye çalışacağız (Mcneill, 2007, 309).

2.2.5. Şura

İslamiyet’ten önce Arap kabileleri arasında kabilenin reisini seçmek için kabilelerin ileri gelenlerinin bir araya gelerek oluşturduğu bu topluluk, İslam’ın ilk dönemlerinde halife seçimlerinde de uygulanarak bu kurumun İslam toplumuna taşınmasına neden olmuştur. Arap kabilelerinde, kabilenin reisi öldüğü zaman yerine oğlu değil, kabilenin ileri gelenlerinin toplanarak, yine kabilenin ileri gelenleri arasından birisini reis olarak seçmektedirler. Kabile,

reisi bu danışma kurulu, yani şura ile önemli konularda da fikir alışverişi yaparak birlikte karar almaktaydı (Lewis, 2013, s. 181).

Hz. Peygamberin ölümünden sonra Hz. Ebubekir'in halife olarak seçilmesinde Şura kurumu kullanılmış, İslam toplumunun ileri gelenleri bir araya gelerek Hz Ebubekir'i halife seçmişlerdir (Zehra, 2011:28). Yine Hz. Ömer'in ölüm döşeginde iken Şura'yı toplaması ve kendinden sonraki halifeyi belirlemek için danışması Şura'nın günümüze kadar yaşayan bir kavram olarak taşınmasına neden olmuştur.

Oliver Roy, Şura'nın bir yenileme işlevi gördüğünü düşünmektedir. Şura, ilahi ilkeleri dönemin getirdiği şartlara göre yorumlayarak, ilahi ilkeler açısından karar almada yöneticiye yardımcı olan bir konsey olarak görmektedir. Roy'a göre, ilerleyen dönemlerde şuranın belirlenmesinde üç grubun; Din adamları yani ulema, cemaatin bütünü ve İslamcı aydınların rekabet halinde olduğu değerlendirilmektedir (Roy, 2005, s. 70).

2.3. İslam Topluluklarında Siyasal Kimliğin Gelişimi

İslam'ın doğduğu dönemde Orta Doğu, iki büyük siyaset ve kültür olan Bizans ile Sasani ve çakışan iki dini inanç alanına Hristiyanlık ile Zerdüştlük arasında bölünmüştü. Orta Doğu toplumları için yeni bir siyasal ve dinsel kimliğin yaratılması süreci Arabistan'da başladı. Bu esnada Orta Doğu bölgesi, Bizans ve Sasani uygarlıklarının etkisi altındayken Arabistan, coğrafi şartları nedeniyle bölgenin geri kalanıyla tamamen bütünleşmemişti (Lapidus, 2016, s. 318). İslam, bölgesindeki diğer kültürler ile ilişkisi sınırlı zor bir coğrafyada doğmuş ve bölgedeki diğer medeniyetler ile fetih ve ticaret yoluyla iletişime geçerek yayılmaya başlamıştır. Kuran'ın bir devlet veya hükümet biçimini emir buyurmaması, Hz. Muhammed'in ölümünün yakın olduğunu bildiği halde kendisinden sonrası için bir halef atamaması, İslam'ın devletsiz bir kabile toplumu içinde doğması ve ilk yöneticilerinin bir yönetim tecrübesinin olmaması gibi nedenlerden dolayı, İslam toplumlarında siyasal kimliğin ve siyasi kurumların gelişim süreci sancılı olmuştur.

Geleneksel İslami inanç sistemi kurumsallaşmış bir siyasal sistem geliştirmedir. Elbette kurumsal krallıklar, sultanlıklar ve hanedanlıklar olarak devletler kurmuştur. İslam'ın temel kaynaklarının siyaset üzerine çok az şey içermesi ve birçok alanın tanımlanmaması nedeniyle, İslam'ın yayıldığı bölgelerin kültürel özellikleri, üretim tarzlarının yapısı ve ekonomik ihtiyaçları siyasi İslam toplumlarını şekillendirdi (Ayubi,1993, s. 41). Nazih Ayubi gibi Lapidus'da İslam yeni bir ekonomik üretim biçimi, aile, kabile ve devlet modeli sunmadığı için Orta Doğu'nun Müslümanlaşması sırasında temel kurumsal yapılar değişmediğini o

günkü var olan Orta Doğu medeniyetlerinden etkilenerak, İran, Mısır ve Bizans siyasi kültürlerinin devam ettirildiğini düşünmektedir (Lapidus, 2016, s. 184).

Orta Doğu toplumları ve İslam'ın siyaset anlayışı üzerine önemli çalışmaları olan bu iki önemli duayen isim, yeni doğan İslam toplumunun kodlarını var olan doğulu medeniyetlerden alırken çok önemli bir konuda bu medeniyetlerden ayrıldığı hususunda fikir birlikteliği ettiği gözlenmektedir. İslam'ın devlet ile dini birleştirdiği, Bizans-Hristiyan ve Sasani-Zerdüşt Hristiyan toplumlarının yaptığı gibi Sezar'ın alanıyla tanrının alanını birbirinden ayırmadığını düşünmektedirler (Lapidus, 2016, s. 318). Din ile siyaset, devletin dini kendine mal etmesi ile tarihsel İslami devlet içinde birleştirildi. Bu durum, tarihsel olarak kilisenin siyaseti kendine mal ettiği Avrupa deneyiminin tersidir (Ayubi, 1993, s. 15).

İlk dönem İslam toplumlarında devlet yöneticisinin mutlak gücü, din ve siyasetin tamamen birleşmesi şeklinde tezahür etmiştir. Siyasi örgütlenmeden ayrılmış dini yapı veya dini yapıdan tamamen soyutlanmış siyasi bir yapı ortaya çıkmamıştır. Dini ve siyasi otoritenin ayrı olduğu Avrupa'nın aksine Orta Doğu'da dini ve siyasi otorite tek kişide toplanmıştır (Crone, 2007, s. 24).

İslam toplumlarında siyasal kimliğin gelişiminde Ayubi'ye göre üç faktör başrol oynamıştır. Bunlar:

1. Kuran ve sünnette ortaya konulduğu kadarıyla şeriat,
2. Arap kabile gelenekleri,
3. Fetih ettikleri toprakların siyasi mirasından özellikle İran ve Bizans geleneklerinden esinlenmişlerdir.

Birinci kaynak, ilk dört halife döneminde, ikinci kaynak Emeviler döneminde ve üçüncü kaynağında Abbasî ve Osmanlı hanedanları zamanında daha etkili olduğunu ifade etmektedir (Ayubi, 1993 s. 17).

Hourani ve Lapidus, İslam toplumlarında siyasal olarak üç dönemin varlığından söz etmektedirler. Hourani, ilk olarak peygamber ve hemen ardından gelen halifelerinin ilk zamanları ümmetin olması gerektiği tarzda olduğu “altın devir” olarak görülen dönem yani ütopya dönemi diye biliriz. İkinci olarak, İslami idare şeklinin prensiplerinin seküler krallıklara dönüştüğü Emevi Devrini, son olarak da ümmete ait prensiplerin kanunla düzenlenmiş güç, refah ve kültüre sahip bütün inanların eşitliğine dayanan erken Abbasî dönemi olduğunu ifade etmektedir (Hourani, 2014, s. 24). Lapidus ise İslam'ın Orta Doğu halkının sosyal, kültürel kimliğini ve dini inancını yeniden belirlemekle kalmadığını, aynı

zamanda bu halkı idare eden devletlerin teşkilatlarını yeniden yapılandırıldığını düşünmektedir (Lapidus, 2016, s. 38).

İslam toplumunda Hz. Muhammed'in vefatından sonra, İslam toplumunu kimin yöneteceği sorusuyla başlayan çalkantılı süreç İslam devletinin siyasal kimliğe bürünmesini sağlayan ilk olaylardır. Halifelik seçimleri sırasında yaşanan iç çekişmeler, halifeliğin hanedanlığa dönüşmesi olayları, İslam devletinde muhalefetin oluşmasına ve iktidarında muhalefetin öne sürdüğü tezlere karşılık meşruiyet yaratma çabaları ilk siyasal kimliğin oluşmaya başladığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Daha sonralarında ise Müslümanların bölgede gerçekleştirdikleri fetihler sonucunda İslam toplumu Arap Yarımadasının dışına taşarak bölgedeki farklı kimlikteki halkların İslamiyet ile tanışmasına neden olmuştur. İran'a kadar uzanan bu geniş bölgenin fetih edilmesi ve bu bölgedeki İslam'ı benimseyen hakların Araplaşmamaları ve bu toplulukların siyasi ve toplumsal dışlanmaları devlete karşı dini ve siyasi muhalefetin doğmasına yol açmıştır. Resmi devlet hukuku kuramı, özellikle bu aşamada protesto hareketlerinin iddiaları karşısında karşı tezler geliştirmek zorunda kalmıştır (Ayubi, 1993, s. 15).

İslam ekonomik olarak Orta Doğu toplumunda var olan düzeni çok fazla değiştirmedir. Tarımsal ve kentsel topluluklar, ekonominin temel dinamikleri olmaya devam etti. Ekonomik piyasa, pazarlama ve para değişimi esaslarına göre işlemeye devam etti (Lapidus, 2016, s. 37). Fetihler ile artan toprak ve nüfus nedeniyle çeşitli tipte vergiler getirme konusunda artan ihtiyaca dini mazeretler göstermek ve meşruluk kazandırma girişimi, din ile siyasetin yakınlaşarak bir arada yürümesini sağlamıştır (Ayubi, 1993, s. 15).

İslam'ın ilk yüzyılında, dini yeni benimseyenler ile Arap elitlerinin ve Arap kabilelerinin kendi arasındaki siyasi çekişmeler, bunların yanında mezhepsel düşüncelerden kaynaklı yoğun çatışmalar üretti. Bu çatışmalar, hilafeti bir göçebe fatihler ittifakı olmaktan kendini İslami terimlerle tanımlayan, meşrulaştıran yeni bir devlet biçimine dönüştürdü. Böylece Hilafet tarihi safhalara geçmiş oldu. Bu safhalar Hülaflı Raşit'in dönemi (632-661), Emevi hanedanlığı (661-750) ve Abbasî İmparatorluğu (750-945) dönemlerini içermektedir (Lapidus, 2016, s. 99). Emeviler ve Abbasiler döneminde yöneticiler kendilerini ilk dönemlerdeki halifelik kavramından soyutlayarak kendilerini sadece peygamberin halefleri olarak değil, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak görmeye başladılar. Halkları üzerinde uyguladıkları sınırsız gücü bu şekilde meşrulaştırmaya başladılar. Sonuçta otorite

merkezileşerek yönetimin başı, ruhani bir krala, mutlak gücü elinde bulunduran hükümdara kalmış oldu (Cleveland, 2008, s. 21).

Emeviler döneminde, eski imparatorluklardan kalan Fransızca ve Yunanca konuşan memurlardan yararlanılarak bürokratik bir sınıf oluşturuldu. Bu bürokratik elite, önemli görevler genellikle ilk dönemlerde Arap kabile reislerine verilse de zamanla profesyonel yöneticiler, halifenin etrafını kuşatmaya başladı. Bu sınıf onuncu yüzyıla kadar Müslüman devletlerinin ana omurgasını oluşturdu (Lapidus, 2016, s. 107). Bu asker ve memur yönetici sınıfının, toprak edinimine katılmasıyla birlikte bir tür bürokratik feodalizm giderek egemen toplumsal yapı oluşmaya başladı. Abbasîler ile birlikte egemen bürokratik feodalizm (ikta) biçimini aldı (Ayubi, 1993, s. 39).

Orduları dolduran ve yönetimde kadrolaşan insanlar, İslam'ın anlatılmasında öncü bir rol üstlenen tüccarlar ve zanaatkarlar, Araplar ile Arap olmayanların çatışmaları evrensel bir İslam ümmeti, fikriyle devlet mekanizması içinde çözülerek 19. Yüzyıla kadar ulaştı. 19. Yüzyılda Batının yükselişe geçmesi ve bölgeye hakim olması ile bölge siyaseti Batı'da gelişen değerlerin etrafında şekillenmeye başladı.

2.3.1. Arap Toplumlarında Kabilecilik

Bölgede kabilecilik çok yaygın olan ve güçlü bir siyasal bağ olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapça'da “*asabiyye*” olarak kavramlaşan ve bireylerin birbirine kan bağı ile bağlandıkları aile, klan ve kabile gibi birimlerden oluşmakta ve önemli bir dayanışma odağı yaratmaktadır (Sander, 2007, s. 80). Orta Doğu bölgesinde siyasi ve düşünce hayatını etkileyen İslam dini, ırkçılığı, kabileciliği tasvip etmese ve cahiliye geleneği olarak görüp hoş karşılamamasına rağmen kabilecilik, günümüzde önemini hala korumaktadır.

Asabiyet ve devlet üzerine görüşlerin temel metinlerinden olan Mukaddime'nin yazarı ünlü filozof İbn-i Haldun'a göre insanlar, tabiatları gereği toplu halde yaşarlar. Bu insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyecek, bireyin ve kabilenin korunma ve savunma hakkına sahip çıkacak kabile içinden güçlü olan bir reise ihtiyaçları vardır. Kabile içindeki reislik zora, güce başvurulmayacak bir makam olarak gören Haldun, hükümdarlığın ise zora güce başvurmaya dayalı bir makam olduğunu, reislerin asabiyetler arasında muktedir olmasından sonraki hedefinin hükümdarlık olduğunu ifade etmektedir. Asabiyetlerin, kendi kavimlerine hakim olduktan sonra tabiatları gereği diğer kavimlere de hakim olmak isteyeceklerini ve hakim olduklarında da devlet olma gücüne erişeceklerini düşünmektedir (Haldun, s. 205). İbn-i Haldun, güçlü bir asabiyet olmadan devletlerin başarıya ulaşamayacağını düşünmektedir hatta

İbn-i Haldun'a göre, Allah peygamberlikleri güçlü asabiyet sahibi kişilere vermiştir (Haldun, s. 244).

Huntington, Batı toplumlarında siyasal bağlılığın doruğu ulus devletlerken, İslam toplumlarında din ve kabile bunun yerini aldığını ifade etmektedir. Batı toplumlarında ulus devletlerin dışındaki konulara bağlılık oranı çok düşükken, İslam toplumlarında bu oran ve durumun tam tersi olduğunu söylemektedir. Huntington göre bölge toplumlarının siyasal, ekonomik, ve kültürel gelişimlerinde kabilecilik ve dinin rolü oldukça fazladır. Din ve Kabilecilik anlayışının Arap siyasal kültürü ve siyasal aklını şekillendiren ve belirleyen en önemli etkenler ve değişkenler olarak karşımıza çıktığını ifade etmektedir (Huntington, 2005, s. 257).

Kabileler, günümüz modern devlet sisteminde bile Orta Doğu'daki devletlerin siyasi yapılanmalarının merkezinde yer almaktadırlar. Bugün bölgede bulunan Kuveyt, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Ürdün, Bahreyn, Umman ve Suudi Arabistan gibi devletler, farklı bayrakları olan kabile devletlerinden oluşmaktadırlar. Bunların dışında kalan Mısır, Suriye, Lübnan ve Irak gibi bürokratik elitler tarafından yönetilen devletlerde ise yine güçlü aile ve kabileler devlet mekanizmasında önemli yerlerde söz sahibidirler.

2.3.2. Osmanlı Devlet ve Millet Sistemi

Orta Doğu bölgesini konu alan her çalışmanın daha anlamlı ve anlaşılır olabilmesi için bölgeyi yüzlerce yıl yöneten Osmanlı Devletine ve millet sistemine kısa da olsa değinmesi gerekmektedir. Bizim konumuz olan bölgedeki devlet sistemleri ile ilgili çalışmada da Osmanlı Devlet ve millet sistemine değinmemiz konumuzun anlaşılması için faydalı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu karmaşık bir yönetim ve toplumsal düzen üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı salt İslam ya da salt bir gelenek devleti değildir. İmparatorluğun yapısı din- devlet karması ve Türk gelenekleri ve yıkılmakta olan Bizans geleneklerinden esinlenilerek ortaya çıkan yapının İslam ile uyumlulaştırılması neticesinde doğan kendine münhasır bir sistemdir. Hilafet devletine karşı saltanat devleti modeli aslında ilk Arap Emevi devletinde gözüксе de Selçuklu devleti halife devletinin yerine saltanat devletini kurmuştur. Osmanlı Devleti ise Selçuklu devletinin daha gelişmiş versiyonudur. Niyazi Berkes, Osmanlı Devlet sisteminin önemli yapıları olarak birincisi, Halife- Padişah, ikincisi, Kapıkulu ve Yeniçerilerden oluşan padişaha sıkı sıkıya bağlı kul ordu, devletin maliyesi ve idari işlerini yönetecek bürokrasi olarak tanımlamaktadır (Berkes, 2010, ss. 35, 36).

Osmanlı devleti iki rakip din ve medeniyetin sınır kesişiminde bir gaza devleti olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum Osmanlı devletini sürekli savaşa hazır bir durumda bulunma özelliği ve kültürü kazandırdı. Bu durum devletin tüm siyasal şeklinin oluşmasında etkili olmuştur. Devlet ilk etapta ordu temelli bir yapılanma ile karşımıza çıktı ve büyüdükçe diğer yapılanmalar gelişti. Kısacası ordu Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve gelişiminde çok önemli rol üstlendi (Heper, 2006, s.49). İlerleyen süreçte Fatih Sultan Mehmet Han döneminde devlet dört temel üzerine oturtulmuştur. Birincisi Divan İşleri sadrazamın yetkisine bırakılmıştır. Sadrazam bir nevi hükümetin başkanı olmuştur. Padişahın vekili olarak geniş yetkiler ile donatılmıştır. İkincisi Sadrazamın yanında üç adet Vezir yer almaktaydı. Üçüncüsü adaletin dağıtılması ve düzenlenmesi ile ilgilenen Kazaskerlerdi bunlar Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri olmak üzere iki kişiydiler. Dördüncüsü ise Nişancı idi. İlerleyen süreçte Hariciye Nazırlığına dönüşecek yani Dış İşleri Bakanlığının en ilkel hali diye bileceğimiz yapı idi (Sander, 1993, s. 64).

Kabaca Osmanlı Devletinin kurumsal yapısını verdikten sonra Osmanlı Devletinin büyümesi ve gelişmesinde en büyük faktör olarak ordu yapılanmasına değinmek istiyorum. Osmanlılarda devlet asker ilişkileri oldukça önemli bir yere oturmaktadır. Osmanlı devleti diğer beylikler arasından ayrılarak öne çıkması ve büyümesindeki en önemli faktör muhakkak askeri gücüdür. Bu gücün gelişim ve değişim durumunu Halil İnalcık hoca beş döneme ayırmaktadır. İlk dönem, beylikten devletleşmeye gidilen süreci ele almaktadır. Burada uç beyliği olan Osmanlıların İslamiyet'deki gaza ideolojisini yani İslami devlet anlayışını yayma anlayışına sığınarak toplumu harekete geçirmiştir. İkinci olarak, Yeniçeri Ocağı'nın kurulup geliştiği ve devleti büyüttüğü bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeriat olarak tartışmalı bir konu olan devşirme sistemi ile gayri Müslüm ailelerden küçük yaşta alınan bir erkek çocuğunun önce Türk ailelerin yanında yetiştirilmesi daha sonra sarayda askeri eğitimlerinin verilmesi ile oluşan yeniçeri ordusu merkezi imparatorluğun kurulmasında önemli faktör olarak değerlendirilmektedir. Üçüncü dönem 1451-1566 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde Yeniçerilerin savaş teknolojilerinde ateşli topları kullanması ve deniz gücünden yararlanılmaya başlanıldığı dönem olarak ele alınmaktadır. Dördüncü dönemde ise, gerçekleştirilen toprak reformu ile vakıf ve şahıslara tanınmış mülkler ellerinden alınarak ordu mensuplarına görevlerine göre verilmiştir. Bu durum ulema arasında derin huzursuzluklar yaratmıştır. Beşinci ve son dönemde ise sarayda güçsüz hükümdarların yanında kadınlar, sadrazamlar gibi güçlü karakterlerin olduğu dönem olarak tasnif etmektedir (İnalcık, 2014, ss. 111-117).

Tabi ordu yapılanmasının anlaşılabilmesi için de Osmanlı toprak sistemini bilmemiz gerekecektir. Osmanlı -Türk yönetim biçimi Avrupa deneyiminin tam karşısında yer almıştır. İngiltere’de öncül yapı merkezi feodalizm, Fransa’da adem-i merkeziyetçi feodalizm iken Osmanlı İmparatorluğunda patrimonyalizmdir (Heper, 2006, s.38). Osmanlı toprağın rolü ve devlete ilişkisi açısından o zamana kadar alışagelmışin dışında bir sistemi benimsedi. Osmanlı siyaset teorisine göre toprak ve üzerindeki her şey sultana aitti. Burada temel farklılık Osmanlı’da sultan devletin sahibi değil koruyucusuydu (Karpat, 2021, s. 23).

Osmanlı, Anadolu’ya adım attığında toprak politikasında feodalite benzeri bir yapı söz konusu idi. Selçuklular Memlûklü subaylarına beyliklere toprak tahsis etmiş kısmi özerklik sağlanmıştı. Osmanlı da Anadolu’ya bu şekilde adım atmıştı. Osmanlılar tarafından fetih edilen topraklarda köylüler genellikle topraklarının başında kalmış bir nevi kira ödemişlerdi. Osmanlı da merkezi idarenin kurulması ile bu feodal düzene benzeyen yapıdan vazgeçilerek daha patrimonyal bir görünüm arz eden düzenlemeler hayat bulmaya başladı. Devlet büyüdükçe ve kurumsallaştıkça Anadolu’daki tüm tarım arazileri devletin mülkiyetine geçti. Araziler üzerindeki feodal benzeri köylülerin hakları tamamen kaldırıldı. 1475 yılında dini vakıfların ve bireylerin elindeki arazilere el konuldu. Bu topraklar sipahilere tımar olarak verildi (Heper, 2006, s.51).

Osmanlı devlet hukukunun oluşumunda ve gelişiminde üç kaynağın önemli rol oynadığı değerlendirilmektedir. İlki, örf ve adetleri esas alan kanun ve kanunnamelerdir. Halkın gündelik yaşamı esnasında ortaya çıkan bu kurallara Sultanın tek yaptığı şey hukukilik kazandırmaktı. İkinci olarak hükümdar eski Türk ve İran yönetim geleneğinden gelen uygulama ve kavramları devlet hukukuna dönüştürmüştür. Sonuncusu ise, günün ihtiyaçlarına yönelik çıkartılan fermanlar genel kural içerdiği zaman birer kanun niteliği kazanıyordu (İnalcık, 2014, s. 50).

Osmanlı devletinde Şeriatın dışında kanun yapma anlayışı bulunmaktaydı. Devletin çıkarları her şeyin üstünde gözetilerek İslam şeriatının yanında padişahın iradesinden doğan bir hukuk düzeni yaratma anlayışı bulunmaktaydı. Bu anlayış İslam öncesi Türk geleneklerinin Osmanlı Devletine yansımasydı (İnalcık, 2014, s. 51). Osmanlı, kanunnameler hazırlayarak herhangi bir konuya ilişkin çıkartılmakta ve tüm toplumu ilgilendirmekteydi. Gayrimüslim veya Müslüman ayrımı gözetilmeksizin her kesime eşit uygulanmaktadır (Kenanoğlu, 2004, s.28).

Osmanlı devleti İslam dini karşısında kendine özgü yönetim yapısını büyük oranda korumuştur. Yukarıdaki metinlerde de değindiğimiz üzere İslam devleti kişinin hayatını

düzenleyen konularda oldukça fazla kurallar getirirken siyasal alanla ilgili çok kısıtlı ilkeler getirmiştir. Bu az sayıda ilke ile de Osmanlı gibi büyük bir imparatorluğun yönetilmesi mümkün değildi. Bu durumun farkında olan Osmanlı yönetimi kanunnameler hazırlamayı bu büyük coğrafyayı yönetmeye çalışmıştır. Osmanlı yönetiminde İslam hiçbir zaman özerk ve güçlü bir konumda olmamıştır. Din adamları padişah tarafından görevlendirilir ve görevden alınırlardı (Heper, 2006, s.59).

Osmanlı toplumunun en önemli tarafı dinsellikten ziyade gelenekselliklerdir. Osmanlı da şahsa kişiye değil kurum olarak devlet yüceltilmiştir. Karizmatik bir kişiye şahsa atıf ve değer yoktur. Osmanlıda kurum olarak devlet “nizam-ı alem” ve “ebed- müddettir” kutsal olan kurumdur. Kısacası eski tarihten gelen mitler ile devletin kendisi kutsal olmalıdır. Padişah Osmanlıda ancak devletin ve İslam dinin hukukunu korur ve uygularsa onun yönetimi meşru olarak kabul edilmiştir. Osmanlıda Padişahlar peygamberin değil tanrının halifesidir. Padişahın şahsı değil makamı ulvidir (Berkes, 2010, s. 30).

Yukarıdaki ümmet ve millet kavramlarını değerlendirdiğimiz çalışmamızdan farklılık arz eden bir durum söz konusu olduğu için Osmanlı Millet ve devlet sistemine kısaca göz atacağız. Kutsal Kitap Kuran’da ve İslam toplumlarında millet kavramı dini toplulukları tanımlamak için kullanılmıştır. Osmanlı’daki millet kavramı da bu anlamında din ve mezhepsel farklılıkları ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı millet sistemi olarak ifade edilen ve genel kabul edilen durum; her mezhebin idari, mali, adli hatta cezai bakımdan kendi ruhani liderinin idaresi altında yönetildiği sistemin adıdır. Ruhani liderler, vergilerini düzenli ödeyen dini azınlık gruplar kendi iç işlerini kendileri yönetiyorlardı (Kenanoğlu, 2004, ss. 33, 34).

İstanbul’un fethinden sonra II. Mehmet çeşitli dinden dilden ve ırktan insanların düzen ve uyum içinde bir arada yaşadıkları bir imparatorluk yarattı (Sander, 1993, s. 56). Genç padişah Ortodoks Hristiyanların papanın yetkisi altına girmelerinin doğuracağı sıkıntıları çok iyi sezmiş ve Ortodoks patriğe Osmanlı devlet ve milletinin değerlerine saygılı olmak, vergilerini ödemek karşılığında görevine devam etmesi sağlanmıştır. Osmanlı devleti Ortodoks tebaaya karşı bir takım güvenceler sağladı bunlar. Din ve vicdan özgürlüğü, Hiçbir Ortodoks zorla Müslüman yapılmayacağı garantisi verildi. Hristiyan dinin gelenek ve göreneklerine karışılmayacağı teminatı verildi. Devlete karşı bir ihanet olmadığı ve vergileri ödendiği süreçte kilisenin yönetimine karışılmayacağı dış müdahalelerin olmayacağı sözü verildi. Kilise ve

patrikhanelerin mal ve mülkü piskoposlar tarafından yönetilecekti. Ortodoksların tüm medeni hakları patrikhanenin yetkisi altında olacaktı (Sander, 1993, ss. 58,59).

Devletin dini alana müdahale etmeme ilkesi yani gayrimüslimlerin dini olarak tanımladıkları alana Osmanlı İmparatorluğunun karışmaması anlayışı İslam Hukuku prensipleri ile de uyumlu görülmektedir. İstanbul'un fethinden sonra ortaya çıkan bu durum günümüzde çok çeşitli şekillerde eleştirilmektedir. Devlet içinde devlet ve devletin ülkesi içinde egemenlik anlayışı ile çelişen bir durum olarak karşımız çıkmaktadır. Fakat çıkış zamanının koşullarına bakıldığında anlaşılabilir politik, stratejik sebepleri bulunmaktadır. Osmanlı devleti Avrupa politikalarında bölgenin mezhep çeşitliliği üzerine politika kurmuştur. Katolik Fransa'ya karşı Protestanlara destek olarak Avrupa politikasını şekillendirmeye çalışmıştır. İstanbul Ortodoks kilisesini güçlü kılarak Avrupa'daki diğer kiliselerin altında Ortodoks bir yapının kurulmasının öne geçilmeye çalışılmıştır (Kenanoğlu, 2004, ss. 31-35).

Osmanlı devletinin kurumsal yapılaşması 16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın başlarına kadar önemli ölçüde bir değişikliğe uğramamıştır. Üretim, ticaret ve değerli madenlerin oranlarındaki değişimler nedeniyle Avrupa da meydana gelen fiyat hareketleri ile Osmanlı devletinde fiyat artışları nedeniyle ciddi zararların doğmasına neden oldu. Osmanlı 16. Yüzyılın sonlarına doğru girdiği savaşlarda artık savaş ganimeti sağlayamaması nedeniyle ekonomik durumunda ciddi bozulmalar gözlemlenmeye başlanmıştır. Orduların yeni gelişen teknolojiler ile ateşli silahları kullanmaları ve düzenli bir şekilde sürekli olarak ordu bulundurma anlayışının yayılması ile Osmanlı devlet sisteminin omurgasını oluşturan Tımar sisteminin çökmesine neden olmuştur. Bu durum sonunda Tımar sisteminden faz geçilerek iltizam sistemine geçilmiş ve bu sistemde vergi toplama yetkisi özel kişilere veriliyordu. Toplanan verginin belli bir oranı devlete verilirken kalan kısmı bu özel kişilerde kalıyordu. Bu durum Osmanlı devlet sisteminde ciddi sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Daha fazla para kazanmak isteyen bu kişiler halka baskı kurması bu iltizam sistemini almak için rüşvet ve adam kayırma gibi olumsuz sonuçlar toplumun yozlaşmasına neden olmuştur (Heper, 2006, s.64).

Osmanlı devletinin Viyana kuşatmalarında başarısız olması ile beraber duraklama döneminin başladığı genel kabul edilen bir durumdur. Devletin duraklamaya nelerin sebep olduğu konusunda da tarihçiler kısa ve uzun vadeli birçok neden sıralamaktadırlar. Devletin başına geçen yeteneksiz padişahlar, devletin büyüyerek doğal sınırlarına ulaşması, iç denizlere hakim olup okyanuslara hakim olamaması ve bu nedenle Avrupalı güçlerin ticarete ve sanayide

atılımı gerçekleştirmeleri bölgenin bu denklemin dışında kalması ile Osmanlı tüccarlarının Avrupalı rakipleri ile mücadele edememesi devletin duraklamasında etkili olan faktör olarak değerlendirilmektedir. Diğer önemli bir faktör ise devletin kuzey sınırlarındaki komşu Rusya'nın güçlenerek Karadeniz Balkanlarda denklem olarak ortaya çıkması ile devletin Kuzey sınırlarında ilerlemesinin önü tıkandı. Yine doğu sınırlarındaki Şii Safavi devletinin güçlü bir varlık devlet olarak ortaya çıkması Osmanlıların yüzünü her batıya döndüğünde araka tarafta sorun teşkil etmesi Osmanlı Devletini iki cephede mücadele etmek zorunda bırakması nedeniyle devleti zayıf düşürmüştür (Sander, 1993, ss. 95, 100).

Avusturya başbakanı Meternich Osmanlı Devletinin gerilemesi ile ilgili yaptığı ön yargılılar ile dolu değerlendirmesinde, İmparatorluğun geniş toprakları yönettiği fakat güçlü olmadığını, verimli topraklara sahip olduğunu ama zengin olmadığını, ticaret için coğrafi konumunun uygun olduğunu ama ticaretinin olmadığını, ölmeye hevesli askerlerinin olduğunu ama savaşmayı bilmediklerini ifade etmektedir. Meternich Osmanlı Devletinin bunca olumlu faktöre rağmen başarısız olmasının nedenini İslamiyet'teki temel durgunluk ve çürüme olarak değerlendirmektedir. Meternich aslında bir takım müspet teşhislerinin içerisine Batılı bulanık zihinlerin Doğuya yönelik genel olumsuz bakış açısı ve algısını kusmaktadır (Sander, 1993, ss. 158).

19. yüzyılın başlarından itibaren devlet maliyesinde başlayan bozulma ve savaş alanında gelen başarısızlıklar ile Osmanlı Avrupa'nın gerisine düştüğünün bilincine varmış ve reform çalışmalarına başlamıştır. Bu esnada merkez zayıflarken çevre güçlenmiştir. 1808 yılında Sened-i İttifak, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 1856 Islahat Fermanı ve 1839-1876 Tanzimat Döneminde meclis ve anayasaların ilanı ile devlet Batı tarzı bir görünüm kazanmaya başlamıştır (Heper, 2006, s.75).

2.3.3. Orta Doğu'da Modern Devletin Doğuşu

Orta Doğu'da modern çağın başlangıcı olarak, Batı'nın Orta Doğu'ya ilk ayak basması olan 1798'deki Fransız Kralı Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi, kimine göre Osmanlı'nın 1683 yılındaki Viyana kuşatmasındaki başarısızlığı veya Ruslara karşı Küçük Kaynarca Antlaşmasında verilen ağır tavizler olarak görülmektedir (Lewıs. 2013, s. 341).

18. Yüzyılda dünya ekonomisinin yeniden yapılanışı, Avrupa ticari ve siyasi hakimiyetinin gelişmesi, Müslüman dünyasındaki kadim imparatorlukların vergi ve ticaret gelirlerini yoksun bırakarak Müslüman toplumları alt üst etti. Ticaret yollarında meydana gelen değişiklikler ve Avrupa'da sanayi çarklarının dönmeye başlaması, ulaşım yönünde gelişen buharlı gemiler,

demiryolu ve telgraf gibi önemli yenilikler, Avrupa medeniyetini üstün kılarken, Orta Doğu toplumlarının çöküşüne ve bir bunalım içerisine girmesine neden olmuştur (Lapidus, 2016, s. 380).

1798 yılında Napolyon'un komuta ettiği Fransız güçleri, Britanya ile süren savaşın gereği olarak Mısır'ı işgal etti. Fransız güçlerinin Suriye-Lübnan bölgesine doğru ilerleme girişimleri Osmanlı- Britanya işbirliği ile durdurularak Fransızlar bölgeden çıkartılsa da iki önemli dönemin başlangıcı olarak görülür. Birincisi, ilk defa Avrupalı bir güç Müslüman dünyanın ortasındaki bir bölgeye saldırdı. Mısır halkı ilk defa Müslüman olmayan bir güç ile tanışırken, bölge ise ilk defa iki Avrupalı gücün çekişme alanına sahne oldu. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu kendi idarecisi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı vali olarak kabul etmek zorunda kaldı (Hourani, 2008, s. 315). Daha sonraları Mehmet Ali ve ondan sonra gelen halefleri, Osmanlı İmparatorluğundan tamamen bağımsız bir hale gelerek Mısır'ı yönetmeye başladılar. Fransız ve Mısır sermayesi ve Mısırlı işçilerin emeği ile 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı, İngiltere'nin tüm dikkatini bu ülkenin üzerine yoğunlaşmasına neden oldu. Önemli ticaret yollarından birisi haline gelen kanal, aynı zamanda Britanya İmparatorluğunun Uzak Doğu'daki sömürgelerine giden yolların güvenliği için ayrıca önemliydi. İngilizlerli bankerlere borçlanan Hidiv yönetiminin borçlarını ödeyememesi, bunun karşılığında İngilizlere Süveyş Kanalı'nın hisselerini satmaları Mısır halkında hoşnutsuzluğa neden olmuş ve bu durumu bahane eden İngiltere, 1882 yılında Mısır'ı işgal ederek fiilen yönetmeye başlamıştır (Hourani, 2008, s. 335).

Mağrip olarak bilinen bu bölge, Batılı üç büyük güç İngiltere, Fransa ve İspanya tarafından parçalanarak yönetilmekteydi. Fas, İspanya'nın gözetimi altında bir kral tarafından idare edilirken, Fransa ise Atlantik kıyılarının bir bölümü ve Cezayir'i işgal etmişti. Sömürge faaliyetlerine geç katılan İtalya, 1911 yılında Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilan ederek Libya'yı işgal etti (Hourani, 2008, s. 337). Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde de durum bundan çok farklı değildi. Aden limanının etrafında bulunan, barış devletleri olarak bilinen Abu Dabi, Dubai, Şaryah bölgesindeki Emirlikler, 1839 yılında Hindistan'dan gelen Britanya kuvvetleri tarafından buharlı gemi yolunun güvenliği için işgal edildi. Burada bulunan emirlikler ile antlaşma yapılarak Britanya kontrolüne girdiler (Hourani, 2008, s. 320).

Avrupa'da sanayi üretiminde meydana gelen bu değişimle birlikte, Avrupa toplumları çağının altın dönemini yaşarken, bu değişime ayak uyduramayan Orta Doğu toplumları, Avrupa'nın ürettiği ürünleri satacağı bir pazar ve sanayisi için hammadde tedarik edeceği sömürge toprakları olmaya başladı. Mısır, Tunus ve Fas Avrupa'ya tarım alanında hammadde sağlayan

bölgeler olurken Suriye, Irak ve Körfez ülkeleri ise Avrupa'nın, Asya Pasifik bölgesine uzanan ticaret yolu ve bu ticaret yollarının güvenliği için emperyal devletlerin hedefi haline geldiler. İslam dünyasının hamisi konumundaki Osmanlı İmparatorluğunun, Avrupa'daki üretim, sermaye ve teknolojik gelişmelerinin gerisinde kaldığı gibi Fransız ihtilali ile tüm dünyaya yayılan ve etkisi altına alan ulusçuluk fikri karşısında gerileyerek toprak kaybetmeye başlaması, İslam toplumlarının bir buhran dönemi yaşadığını göstermektedir. Osmanlı hanedanlığı, 1800'li yılların ikinci yarısından sonra Balkanlardaki topraklarının önemli bir kısmını kaybederek Orta Doğu'daki İslam dünyasına hapsolmuştur. Osmanlı, Arap İslam toplumunda da sadece merkezi yerlere hakimdi. Kırsalda Osmanlı Devleti'nin pek bir etkisi görülmemekteydi.

1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve Avusturya'nın yanında Fransa, İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşa girerek savaştan mağlup ayrılmasıyla dört yüz yıldır İslam toplumlarının içinde yaşadığı siyasal yapının çökmesi, Orta Doğu'da yeni bir sayfanın açılmasına neden olmuştur.

Eylül 1918'de Şam'ın düşmesinin ardından Osmanlı'nın Arap topraklarından çekilmesi üzerine Britanya, kendisini Arap Orta Doğu'sunun tek sahibi olarak buldu. Artık Osmanlı sonrası bir gerçeklikle karşı karşıya kalan Britanya, bölgenin kaderini Versailles'deki müzakerelere bıraktı. Yüzlerce yıldır başkaları tarafından idare edilen Arap halklarında ise siyasi bir boşluğa düşmüşlerdi (Fawcett, 2016, s. 59).

Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifak devletlerinin yanında I. Dünya Savaşı'na girmesinin ardından Mısır, 1914'te resmen Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldı ve İngiliz himayesi altına girdi. Hidiv'in artık padişah olarak atanması, savaş sonrasında bağımsızlık beklentilerini artırdı. 1922 yılında İngiltere ile yapılan bir antlaşma ile bağımsızlığını ilan etti. Savaş başlamadan önce de Mağrip 'deki bölge devletleri zaten Avrupalı güçlerin etkisi ve sömürgesi altındaydılar (Fawcett, 2016, s. 61).

Mekke Şerifi Hüseyin'in, Osmanlı Devletine isyanı ve İngiltere'nin safında savaşmaları neticesinde, Osmanlı Devletinin 1918'de Şam'dan çekilmesinin ardından, Mekke Şerifi Hüseyin'in oğlu Emir Faysal, kendisini sınırları belli olmayan Suriye'nin fiili hükümdarı olarak ilan etti. Savaş esnasında kendisine verilen vaatlerin, savaş sonrasındaki Sykes-Picot anlaşması ile unutulduğunu gören Faysal, Versailles görüşmeleri öncesinde konumunu güçlendirmek için Siyonist lider Chaim Wetzmann'la anlaşarak Filistin'i Siyonist harekete teslim etti (Fawcett, 2016, s. 61).

Arap dünyası, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Versailles Barış Konferansı'nda uluslararası ilişkilere adım atmıştır. Savaşın önce, Kuzey Afrika'daki Arap toprakları Fransa, İtalya ve İngiltere tarafından sömürgeleştirilirken, savaş sonrasında Asya'daki Arap topraklarının büyük bir kısmı sömürgeleştirilmişti. Arap delegasyonları, bağımsız bir devlet yapısının temel niteliklerini aramak için Versailles'a gelseler de iki büyük engelle karşılaştılar. Birincisi, Araplar arasında savaş sonrası aranacak devlet yapısı konusunda bir fikir birliği yoktu. Bazı delegasyonlar Mısır veya Lübnan gibi bağımsız devletler için taleplerde bulunurken, diğerleri ise pan-Arap devletine dair daha geniş bir bakış açısının peşindeydi. Arap delegasyonları bu nedenle farklı amaçlarla çalışıyorlardı. İkinci büyük engel ise Avrupalı sömürge devletlerinin engeliydi. Bölge hala düzenli Avrupa ordularının işgali altındaydı ve Avrupalı güçler bölgede bir İsrail devleti kurmak istiyorlardı (Fawcett, 2016, s. 54).

Paris Barış Konferansına büyük umutlar ile gelen Arap delegeleri büyük hayal kırıklığına uğradılar. Avrupa devletleri, Faysal'ın Büyük Suriye Krallığını tanımakla beraber Filistin, Irak ve Ürdün'de İngiliz, Suriye ve Lübnan'da Fransız manda rejimlerinin kurulmasına karar verdiler. Barış konferansı öncesinde Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali, Rusya'nın Orta Doğu'daki siyasetinin tamamen zayıflamasına neden olurken Fransa ve İngiltere'nin bölgede rahatça oyun oynamasına neden oldu.

Paris Barış Konferansında alınan kararlardan pek memnun olmayan Arap toplumlarında iç siyasal huzursuzluklar baş gösterdi. San Remo Konferansı öncesinde Şam'da toplanan eşraf kongresi, Faysal'ı, Lübnan ve Filistin'i de içine alan Büyük Suriye Kralı ilan etse de bu durumu kabul etmeyen Fransa, harekete geçerek bölgedeki isyanı bastırarak Faysal'ı Suriye'den çıkardı ve Lübnan ve Suriye'yi ayırarak iki farklı devlet kurarak tanıdı. Faysal ise İngiltere tarafından işgali altında tutulan Irak Krallığının başına getirildi (Armaoğlu, 2010, s. 254).

Birinci Dünya Savaşının hemen ertesinde Arabistan Yarımadasında yaşanan en önemli gelişme, Vahhabi devleti Suudi Arabistan'ın kurulması olmuştur. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı Devletine isyan eden ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından bastırılan isyan sonrasında çölün derinliklerine Necd'e çekilen Abdülaziz İbn Suud bölgedeki kabileler hakimiyeti altında birleştirdi. 1915 yılında Basra Körfezinde İngiltere'yi rahatsız etmemek üzerine anlaşarak, Hicaz bölgesine kadar Arabistan Yarımadasına hakim oldu. 1916 yılında Mekke Şerifi Hüseyin'in kendisini kral ilan etmesi üzerine başlayan rekabet, 1924 yılında Hüseyin'in kendisini halife ilan etmesi ile doruğa ulaştı. Mekke Şerifi Hüseyin'e savaş ilan eden Suudi kuvvetleri, 1925 yılının Aralık ayında Cidde'yi ele geçirerek 1926 yılında

kendisini Hicaz Kralı ve Necd Sultanı ilan etti (Armaoğlu, 2010, s. 260). Bölgenin geri kalanında ise İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki çıkarları, Kuveyt, Bahreyn, Katar'daki yönetici ailelerle ile aralarında imzalanan korsanlıkla mücadele anlaşmaları veya ateşkesler nedeniyle "Ateşkes Devletleri" olarak bilinen şeyhliklerle yapılan anlaşmalar yoluyla devam ediyordu. Muskat ve Umman'da benzer şekilde gayri resmi İngiliz kontrolü altındaydı (Fawcett, 2016, s.66).

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan yenik çıkmasından sonra dayatılan Sevr Antlaşması acımasız şartlarına karşı çıkmak için Türk milliyetçileri, Gazi Mustafa Kemal'in etrafında toplanarak Türk Kurtuluş Savaşı mücadelesini verdiler. Egemenliği ve bağımsızlığı 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'yla tanınan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu tarih hukuken de Osmanlı İmparatorluğunun sonu olarak kabul edilebilir (Hourani, 2008, s. 371).

İran ise Birinci Dünya Savaşı sonrasında hem İngiliz hem de Sovyet kuvvetleri tarafından işgal edildi. Rus Çarlığının yıkılması ile İngiltere, İran üzerinde tek başına kalarak İran'ı şekillendirmeye çalıştı. İngiltere'nin antlaşma yoluyla bir hamilik kurma girişimleri, İran milliyetçilerini kızdırdı. 1921'de İran Kazak Tugayı komutanı Rıza Han, Kaçar Hanedanını deviren bir darbeye öncülük etti ve 1979'daki İslam Devrimine kadar İran'ı yönetecek Pehlevi Hanedanlığının kurulmasına sağladı (Fawcett, 2016, s. 66).

Birinci Dünya savaşının ardından bölgenin üç ülkesi Türkiye, İran ve Afganistan tam bağımsızlık kazanırken, iki savaş arası dönemde Suudi Arabistan, Yemen, Irak ve Mısır bağımsızlıklarını kazanmıştır. Irak ve Mısır diplomatik antlaşmalar ile hala eski hükümdarları olan İngiltere'nin gözetimi altında idiler. Suriye ve Lübnan İkinci Dünya Savaşından yenik ayrılan Fransa'nın bölgeyi terk etmesiyle tam bağımsızlığını kazanmıştır. 1945 yılının başlarında Mısır, Suudi Arabistan, Irak, Suriye, Lübnan Yemen ve Trans-Ürdün tarafından Arap Devletleri Birliği kuruldu. Bu devletler tam bağımsızlıklarını sağlamak için Avrupalı güçler ile diplomatik mücadele içerisine girdiler. Bu devletlerden Trans – Ürdün 1946 yılında Ürdün adını alarak bağımsızlığını kazanırken diğer devletler tam bağımsızlık mücadelesini 1950'li yılların başında tamamlayabildiler. Bunların yanında 1951 yılında Libya, 1956 yılında Sudan, Tunus, Fas, 1961 yılında Kuveyt, ilk Avrupalı bir güç tarafından işgal edilen Cezayir ise bir milyondan fazla insanın hayatını kaybettiği bir mücadele ile 1962 yılında bağımsızlığını kazandı. 1967 Yılında Güney Yemen ve 1971 yılında Birleşik Arap Emirlikleri tam bağımsızlıklarını kazanarak bölgede devletleşme süreci tamamlanmıştır (Lewıs, 2013, s.448).

2.4. İran İslam Cumhuriyeti, Mısır Arap Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan

Krallıklarının Mezhepsel Yapıları

2.4.1. Şia'nın Doğuşu ve Gelişimi

Şia kelimesi sözlükteki anlamı bir fikir veya şahıs etrafında kümelenmeyi, bir fikrin grubun veya bir görüşün ortağı olmayı ifade etmek için kullanılmıştır. Kuran-ı Kerim'de bu kelime “fırka fırka”, “grup grup”, benzer, kendi taraftarları, anlamında kullanılmaktadır (Ecer, 2023). Şia kelime olarak Hz. Ali'nin halifeliği esnasında Müslümanların farklı görüşler etrafında toplanmaları üzerine grupları belirlemek için “Şiatu Ali”, “Şiatu Osman”, “Şiatu Muaviye” gibi kullanıldığını bu kullanımlardan mezhepsel bir anlamdan ziyade sözlük anlamıyla kullanıldığı düşünülmektedir (Fığlalı, 2023).

Kavram olarak Hz. Ali ve soyundan gelenleri halifelik için en layık kişi olarak gören ve onu meşru halife kabul eden ondan sonraki halifelerin de onun soyundan gelmesi gerektiğini düşünenlerin bağlı olduğu mezhebe de Şia denmiştir. Fığlalı, Şia'nın beş farklı özelliğini tanımlamaktadır. Bunlar; Hz. Ali'nin yanında olanların, Ali'nin peygamberden sonra insanların en üstünü olduğuna inanmaları, direkt peygamber tarafından halifelige tayin olduğuna, dolayısıyla onun ve soyundan gelenlerin halifelik hakkı olduğunu kabul etmeleri, Hz. Ali'den sonraki halifelerin onun soyundan olduğu, açık veya gizli nas ile tayin olacağını kabul edenlerin ve imamların günahsız olduğunu kabul edenlerin teşkil ettiği topluluk olarak sıralamaktadır (Fığlalı, 2023).

İslam'ın ilk dönemlerindeki siyasal mücadelenin yarattığı kırılganlıkların derinleşmesi ile ortaya çıkan gruplar farklı kavramlarla kendilerini isimlendirmişlerdir. İlk dört halifeden sonra gelen Muaviye'den sonraki halifelerin tarihsel piramidini kabul eden Müslümanlara Sünni denildi. Hz. Ali'nin tek meşru halife olduğunu ve ancak Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin halife olması gerektiğini savunanlara ise Şia olarak adlandırılmıştır (Lapidus, 2016, s. 104).

Şiiliğin ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili de farklı görüşler bulunmaktadır. Çok az da olsa ilk defa Şiiliğin Hz. Muhammed döneminde ortaya çıktığını ifade edenler bulunmaktadır. İkinci ve genel görüşte ise, Şiiliğin Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıktığını düşünmektedir. Daha farklı görüşlerde bulunmaktadır; kimilerine göre Hz. Ebubekir'in halife seçildiği toplantıdan sonra, kimilerine göre Hz. Osman'ın halifeliği sırasında ona karşı çıkanların oluşturduğu topluluktur. Genel olarak bilineni ise Hz. Ali'nin halifeliği sırasında yaşanan Cemel vakasından sonra ya da Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra doğduğu

düşünülmektedir. Yukarıdaki olay ve zamanların dışında Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in Irak'ın Kerbela şehrinde dramatik bir şekilde öldürülmesiyle doğduğunu düşünenlerde bulunmaktadır (Fırlalı, 2023).

İslam toplumu Sünniler ve Şiiler olarak belli başlı iki kola ayrılmıştır. Aralarındaki temel fark İslam ümmetinin siyasal liderliğini kimin yürüteceğidir. Şiiler Hz. Ali ile soyundan gelenler dışında bütün halifelerin gayrimeşru olduklarını iddia ederler (Cleveland, 2008, s.37). Şiiler haklılıklarını ispatlamak için Gadir Hum denilen bir yerde Sünni kaynaklarında kabul ettiği Hz. Peygamberin söylediği bir sözü delil olarak gösterirler. Şiilere göre Hz. Muhammed, Hz. Ali'nin elinden tutarak “ben kimin mevlası isem Ali’de onun mevlasıdır. Allah’ım ona dost olana sende dost ol, Ona düşman olana sende düşman ol” dediği ifade edilmektedir (Fırlalı, 2023).

Şiilere göre Hz. Muhammed’in otoritesi önce damadı Ali’ye sonra oğlu Hz. Hüseyin’e ve onun kan bağından gelen son temsilcisi kaybolan bir silsileye geçmiştir. Kendi aralarında da bu son temsilci silsilenin beşincisi mi yedincisi mi yoksa on ikincisi mi olduğu hususunda ayrışmaktadırlar (Hourani, 2014, s. 21).

Şii mezhebinde Hz. Ali Şiiliğin, Hz. Hüseyin ise şehadetin atası olarak kabul edilmektedir. Şiilik anlayışında ruhani imamın var olmadığı durumda hükümetin bütünüyle gasp edilmiş olduğuna inanılmaktadır. 12. imamın kayıp olduğu fakat vekilleriyle doğrudan temasta bulunduğu ilk dönem küçük kayıplık (gaybet-i suğra), doğrudan imamın kaybolduğu döneme ise büyük kayıplık (gaybet-i kübra) denilmektedir (Lapidus, 2016, s. 180).

İmamilik tarihinin Şiiliğin ayrı bir kolu olarak genellikle Muhammed el Bakır (ö.735) ve Cafer el Sadık (ö.765) ile birlikte başladığı varsayılmaktadır. İmamiler bu iki kişiyi beşinci ve altıncı, imamlar olarak kabul ederler. İmam Cafer –el Sadık’ın oğulları İsmail ve Musa el Kazım arasındaki ayrılıkla ikiye bölündüler. Son imam olarak Muhammed bin Hasan el Mehdi’yi kabul ederler. Son imamın ölmediği göğe yükseldiği ve tekrar yeryüzüne döneceği kabul edilir (Crone, 2007, s. 168).

Sünnilikte Halifelik dini değil daha çok siyasi bir konudur. Şia anlayışında ise dini ve siyasi alan bir kişide birleşmekte kalmıyor liderin seçimle belirlenebileceğini veya irsiyetle belirlenebileceğini bile kabul etmiyor. Doğal olarak Hz. Ali ve soyundan gelenleri imam ve yönetici olarak kabul ediyor. Şiilikte İmamet sadece dini veya sadece siyasi bir makam değil ikisinin bir kişide birleştiği peygamberin vekili olan kişidir. Onlara itaat de Allaha itaattir. Sünni kültürde “ülül-emr” kavramı halife, hükümdar, hükümet ve idareciler olarak algılanmıştır. Şii kültürde ise “ülül-emr” kavramı İmamlar olarak anlaşılmıştır. Bu durum

bölgede iki farklı siyasi görüş ve fikrin oluşmasına neden olmuştur (Akyol, 1999, ss. 138-143).

Şiilik 16. Yüzyılda İran coğrafyasında kurulan ve milli İran devleti olarak kabul edilen Safevi Devletinin dini olmuştur. Safevi hükümdarları on iki imam adına hutbe okunmuş ve sikke kestirmişlerdir. Safevi döneminin ilk dönemi sayılan Şah İsmail döneminde Şiilik siyasi ideolojik bir karakter kazanarak daha önceki Şii devletlerden ayrılmaktadır. Safevi devleti geliştirdiği devlet felsefesiyle Şia'nın siyasal düşüncesinde devrim niteliğinde bir gelişme meydana getirmiş Şia'nın siyasi düşüncesini yönetimin merkezine taşımıştır (Çelenk, 2013, ss. 145,146).

Şii siyasal anlayışında gerçek toplumsal siyasi düzen 12. İmamın gelişinden sonra kurulacaktır. Bu anlayışta gaip imam dışında kurulan hükümetleri gayri meşru kabul edilmektedir. Bu döneminde Şii cemaatin rehberliği, Gaip İmamın nüfuzu altında bulunduğu kabul edilen müçtehitler üstlenmişlerdir (İşcan, 2023). Bu durumda Şii toplumunda güçlü bir din adamları sınıfının oluşmasına neden olmuştur. Bu din adamları sınıfı devletten bağımsızdırlar ve yıllar geçtikçe git gide büyüyen bir dinsel meşruluğa sahip oldular (Luizard, 2016 s. 10).

20. yüzyılın sonlarına geldiğimizde klasik Şia anlayışının dışında bir anlayış ve formülle İran İslam devrimini gerçekleştiren İmam Humeyni'ye göre gaip imamı beklemek zulüm ve sömürü düzenine boyun eğmekten başka bir şey değildi. İmam dönünceye kadar bütün işlerin tatil edilmesi halkın ezilmişlik durumuna razı olunmasına karşı çıkarak İslam devrimini gerçekleştirdi (İşcan, 2023).

Bir takım Şii din adamları bütün devletlerin gayrimeşru olduğunu düşünüyordu. Onların inanışına göre on ikinci imam dönünceye kadar yöneticiler meşru olamazdı. Bu teorik problemi Humeyni Velayet-i Fakih teorisi ile çözdü. Humeyni'ye göre peygamberlerin haleflerinin alimler olduğunu, buradan hareket ile imamlarında varislerinin alimler olduğunu söylemektedir. Yani on ikinci imam gelene kadar şeriata dayalı, din adamlarından, meşru yönetimler kurulup toplumların yönetilebileceği tezini geliştirmiştir. İslam Devriminin ideoloğu Humeyni'nin temel tezini oluşturan bu düşünce Eflatun'un "Filozof kral" idealinden çok farklı değildir (Dağı, 1998, s.41).

İran'da gerçekleştirilen devrim ile din adamlarından oluşan yöneticilerin Şia siyasal anlayışını devam ettirerek ülkeyi yönetmekte. Bu sayede Şia siyasi anlayışı ve yönetim şekli günümüze kadar bir şekilde ulaşmayı başarmıştır.

2.4.2. Vahhabilik

Vahhabilik ismini kurucusu olan Muhammed Abdülvehhab'dan almaktadır. Vahhabi düşüncesine adını ve şeklini veren Abdülvehhab (1703-1792), Hanbeli Mezhebine mensup Uyeyne Kadısı olan babasından ilk İslami derslerini almıştır (Büyükkara, 2013, s.21).

Abdülvahhab, dört asır önce yaşamış İbn –i Teymiyye'nin eserlerini okumuş, onları beğenmiş ve İbn-i Teyymiyye'nin fikirlerine hiçbir şey ilave etmeden o fikirleri ideolojileştirmekle kalmayıp teoriden pratiğe dökmüştür. Vahhabilik inancının temeli İslam'daki tevhit anlayışına dayanmaktadır. Tevhit anlayışı Allah'ın her hususta eşi benzeri ve ortağının bulunmaması demektir. Bu anlayıştan hareket ile bidat, şefaat ve şirk kavramlarını katı bir şekilde yorumlamışlardır (Fığlalı, 2008, s. 195).

Hz. Muhammed 7. yüzyıldaki yaşantısının model olarak alınması gerektiğini savunan Vahhabilik minare, mezar taşı, radyo, televizyon, sigara gibi alışkanlıkları hurafe kabul edip İslam'da yerinin olmadığını düşünerek bu hususların toplumdaki uygulamalarına çok sert karşılıklar vermişlerdir. Bu düşüncenin Hz. Muhammed'in öğretisi olduğunu savunarak kendilerine “Selefiler” ya da tek tanrılı anlamına gelen “muvahhidun” olarak adlandırırlar (Çağlayan, 2011, s.79).

Vahhabilik Kuran ve Hadis metinleri dışında farklı kaynaklara çok az yer bırakan ve naslarda geçen konuların saf manasını esas alması nedeniyle Hanbeli mezhebinden çok fazla etkilenmiştir. Kendi görüşlerini kabul etmeyen insanları Müslüman olarak görmemenin yanı sıra bu insanlara şiddete varacak kadar katı bit tutum takılmaktadırlar (Büyükkara, 2013, s.25).

Vahhabi olmayan Müslümanları kafir kabul ederek cihat ilan eden hareket, Dariya kabilelerin lideri Muhammed İbn-i Suud ile anlaşarak askeri gücü ile desteklenen Vahhabilik mezhebi Arap yarımadasında hızlı bir şekilde yayılmıştır. Muhammed İbn-i Suud ve Abdülvahhab'ın akrabalık bağı ile kurdukları ilişkinin siyasi boyuta taşınması ve İngilizlerin desteği ile taçlanmasının sonucunda günümüzde Orta Doğu bölgesinin önemli devletlerinden birisi olan Suudi Arabistan devleti ortaya çıkmıştır (Çağlayan, 2011, s. 78).

2.4.3. Sünni Siyasal İslam'ın Gelişimi ve Batıya Tepki Olarak İslamcılık

İslam'ın hem bir din hem de bir devlet olduğu şeklindeki günümüzde Müslümanlar arasında geniş çapta savunulan görüş Müslüman düşüncesinin oluşturduğu ana akım üzerinde modern fundamentalist ve İslamcı tezlerin doğmasına neden olmuştur. (Ayubi,1993:14) Siyasal bir

ideoloji olarak İslamcılığın kökleri genellikle 13. yüzyıl İslam düşünürü Hambeli mezhebine mensup İbn-i Teymiyye'dek uzanmaktadır. 18. yüzyıldan itibaren kolonyalist faaliyetlere maruz kalan Müslüman ülkelerde eş zamanlı olarak İslam'ı yeniden yorumlayan hareketler ortaya çıkmış ve bunlar sonuçta İslam'ı siyasal bir ideolojiye dönüştüren İslamcılık akımına zemin hazırlamıştır (Çağlayan, 2011, s. 42).

Napolyon'un Mısır'a gerçekleştirdiği ve üç yıl boyunca süren işgal, İslam toplumlarında büyük dönüşümlerin yaşanmasına neden olmuştur. Avrupa ile İslam dünyası arasında başlayacak yeni bir sürecin simgesi haline gelmiştir. İslam toplumları bakımından aşağılayıcı bir durum arz eden bu koşullara ilk tepki Müslüman fikir adamları cephesinden geldi. Batıya karşı içinde bulunan durumdan çıkmak için sosyal, siyasi ve askeri reformlar çerçevesinde en sistemli düşünsel hareket İslamcılıktı (Çaha ve Şahin, 2013, s. 563).

Avrupa'da ortaya çıkan sanayileşme ile birlikte Batı toplumları giderek İslam dünyasına karşı üstün bir konuma gelmiş bu yükselişini askeri gücüne de yansıtmıştır. 19. yüzyılın ikinci döneminden itibaren Batı dünyasının söz konusu bu siyasi, teknolojik, ekonomik ve askeri üstünlüğü emperyalizme dönüşmüştür. Batı dünyasının 15. ve 18. yüzyıllar arasında gerçekleştirdiği sömürgeci ve emperyalist yayılmacılık döneminden farklı olarak yeni ilişki biçimi ortaya çıkmıştır. Sömürgeci ile sömürülen arasındaki ekonomik, askeri ve teknoloji alanındaki uçurum kırılmayan yeni bir sömürü düzeni haline gelmiştir (Çaha ve Şahin, 2013, s. 567).

Çağdaş İslamcı doktrin büyük ölçüde sömürge otoritesinin dayatılmasına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Sömürge dönemi Avrupa'nın stratejik siyasal hakimiyeti biçimindeki siyasi bir meydan okumasının yanında Oryantalizm kavramında ifade edilen kültürel bir meydan okumaya da karşı olarak İslamcılık düşüncesi ciddi muhalefet geliştirmiştir (Macqueen, 2018, s. 136).

Genel olarak İslamcılık akımının sömürgecilik karşıtı bir hareket olarak doğup devam ettiği kabul edilse de bunlardan farklı olarak Nazih Ayubi, Marx'ın doğunun tarihi neden bir dinler tarihi gibi oluştu? Sorusundan hareketle Arap İslam egemenliğinde siyasi düşünce veya siyasi mücadele neden kendisini dini terimlerle ifade etti? Sorusunu sormaktadır. Sorduğu sorunun cevabını da veren düşünür Arap İslam toplumlarındaki devletlerin toplumsal temsillikten yoksun oluşu çoğu kez topluma ideolojik veya kültürel tutarlılık kazandırma girişimi sırasında devletin dini benimsemesiyle telafi edilmeye çalışıldığını düşünmektedir (Ayubi, 1993, s. 40).

Batı emperyalizmine bir tepki olarak ortaya çıkmasından hareketle İslamcılığın doğal olarak Batı karşıtı olan bir ideoloji olduğunu ileri sürmek ön yargılı olur. Halifeliğin kaldırılması ve II. Dünya Savaşının getirdiği yeni dünya düzeni dolayısıyla ortaya çıkan ulus devletlerdeki İslamcı hareketler ve yaşayan fikir adamları, ümmeti yeniden diriltmeye çalışmışlardır. İslam'ın mükemmel olarak yaşandığı dönem olarak kabul edilen asrı saadet dönemi rol model olarak kabul edilmiş, yeni devletlerin siyasi olarak İslami bir kimlik kazandırılmak amaçlanmıştır. İslamcılık anlayışı Müslümanlar arasında birliktelik tesisi ederek İslam toplumlarını Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışı olarak gelişmiştir (Çaha, Şahin, 2013, s. 573).

İslam toplumlarını içine düştükleri bu amansız duruma çare arayışlarında tek seçenek elbette sadece İslamcılık değildi. İslamcılığın Batı merkezli gelişmeler karşısında geliştirdiği cevapların yanında bazen rakip bazen de paralel bir söylem olarak milliyetçilik yer aldı. Daha çok kültürel yapılara Milliyetçilik başlangıç noktası olarak inancı almadı, aksine milliyetçi düşüncede bazı ekoller, dini toplumun ilerlemesinin önünde bir engel olarak gördüler. Mısır efsane Devlet Başkanı Cemal Abdünnasır'ın Arap milliyetçiliği ve bölgedeki devletleri tek çatı altında toplama hayalleri ile bir döneme damga vuran milliyetçi düşünce 1967 yılında İsrail'e karşı girişilen mücadelenin kaybedilmesiyle tekrar yerini İslamcılığa bırakmıştır (Ebu Rabi, 2005, s. 189).

İslamcılık hareketi tarihi süreç içerisinde farklı evreler geçirmiştir. Birincisi, Batı'nın sömürü düzenine karşı olarak ortaya çıkışıdır. Bu sömürgecilik dönemi II. Dünya savaşından sonra sona ermeye başlamıştır. İkinci dönem ise Orta Doğu'daki seküler ulus devletin ideolojik bir eleştirisi olarak devam etmiştir. Üçüncü dönem ise İslam'ın Batı tarafından Soğuk Savaş'ta komünizme karşı mücadelede yararlı bir müttefik olarak görüldü. Komünizmin Orta Doğu bölgesinde yayılmaması için İslamcılık ideolojisi desteklendi. Ancak daha sonra öngörülemeyen sonuçlar doğurduğu dönem olarak sıralayabiliriz. Enerjinin jeopolitik önemi, bölgedeki bazı petrol üreticisi devletlerin dış ilişkilerinde İslam'ı yansıtmalarına da olanak tanıdı. Son yıllarda, küreselleşmenin dinamikleri İslam'ın siyasi öneminin çok çeşitli ulus ötesi ağları ve medya alanlarını kapsayacak şekilde genişlediğini gördü. Arap dünyasındaki son popüler devrimler, İslami hareketlerin siyasi alana girmesi için fırsatlar yarattı ve bu da İslamcılık etrafında yeni bir bölgesel politikaların doğmasına neden oldu (Fawcett, 2016, s. 194).

Farklı dönem ve zamanlarda İslamcılık hareketinin parlayarak gelişmesine neden olan olay ve olguları maddeler halinde sıraladığımızda konumuz daha net olarak anlaşılacaktır:

- 1- Çok katmanlı çok etnik kökenli ve çok dinli bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğunun dağılması sonrasında bir arayış içine girilmesi,
- 2- Avrupa emperyalizminin Orta Doğu'da yenilmez bir siyasal ekonomik ve kültürel hareket olarak doğuşu,
- 3- Siyonizm'in Filistin'de Yahudi vatanı kurma amacıyla giriştiği mücadele ve Arap İslam dünyasının göbeğinde İsrail Devletinin yaratılması, bu devletin Araplar ile girdikleri savaşlarda galip çıkması,
- 4- Arap dünyasındaki derin sosyal ve ekonomik çöküntü
- 5- Ortaya çıkan Ulus devletlerdeki seküler dünya görüşü ve buna karşı çıkan İslamcı ulema ve yapılar ile mücadele içine girmeleri (Ebu Rabi, 2005, s.190).

İslamcılık anlayışı Orta Doğu toplumlarında her bölgede her devlette aynı etkiyi ve tepkiyi doğurmamıştır. Roy, İslamcılığın üç coğrafi ve küresel kutba ayrıldığını ifade etmektedir. Sünni Arap Orta Doğu Sünni Hint alt kıtası, İran Arap Şii alanı ve Arap dünyasından ayrı Türkiye'nin kendilerine özel Siyasal İslamcılık anlayışına sahip olduğunu düşünmektedir. Coğrafi birlik olmadığı gibi İslamcılar arasında siyasal birliğinde olmadığını ifade etmektedir (Roy, 2005, s.16). Kuşkusuz ilk başta sömürge karşıtı bir hareket olarak doğan İslamcılık tarihsel süreç içerisinde çeşitli değişmelere ve farklılaşmalara uğramıştır. Siyasal İslami hareket Türkiye'de var olan ulus devlet modelinin uyguladığı İslami politikalara devletin seküler eğitim politikalarına karşı çıkararak devleti kendi içinde dönüştürmeyi amaçlamıştır. Fakat İran'da Şia mezhep anlayışının da etkisiyle devrimci bir nitelik kazanarak var olan devlet rejiminin tamamen değişmesiyle sonuçlanmıştır. Orta Doğu'da Siyasal İslam'ın önemli merkezlerinden olan Mısır'da ise 1928 yılında Hasan el Benna liderliğinde kurulan Müslüman Kardeşler Teşkilatı ise toplumu ve Mısır rejimini değiştirmek için büyük bir çaba içine girmişse de başarıya ulaşamamıştır.

İhsan Dağı, ise İslamcı hareketlerin dört farklı faktör nedeniyle ortaya çıktığını düşünmektedir. Birincisi, Batının saf askeri ve teknolojik egemen bir güç olarak değil her yönüyle kültürü, değerleri siyasal, sosyal ve ekonomik modellerinin, toptancı bir anlayış ile reddedildiği anlayış. İkincisi ise batılı liberal milliyetçilik, kapitalizm ve sosyalizm gibi siyasi ve ekonomik ideolojilerin Müslüman toplumların ihtiyaçlarını karşılayamayacağı ileri sürülerek İslamcılık fikri öne çıkarılır. Üçüncüsü ise yerelde yöneticilerin Batılılar tarafından iş başına getirildiği ve korunduğu anlayışıdır. Son olarak rejimlerin modernleşme hareketlerinden kaynaklı uyguladıkları politikalar, laik kimlik geliştirme çabaları oldukça etkili olmuştur (Dağı, 1998, s. 31).

İslamcı hareketlere karşı devletlerin politikaları ve yaklaşımları farklılıklar göstermektedir. Türkiye, Ürdün ve Kuveyt gibi ülkelerde özel tavizler verilmeden ılımlı siyasi partiler siyasi alanda faaliyetlerini yürütmektedirler. Pakistan, Mısır ve Sudan gibi ülkelerde ise birtakım tavizler verilerek İslami siyasi hareketler baskı altında tutularak siyasi alandan uzak tutulmaya çalışılmakta ya da İslamcılar ile devletin fikir ve görüşlerinde keskin farklılıkların olduğu Tunus, Fas, Cezayir, Suriye gibi ülkelerde tamamen yasaklanmaktadır (Roy, 2005, s. 168).

İslami hareket sömürgecilik sonrası devlet yapısını devirmeyi başaramadıysa da özellikle devletin toplumdaki İslami güçlere tavizler verdiği Arap ülkelerinde devlete karşı bazı ilerlemeler kaydedilmiştir. İslamcılar yenilmiş milliyetçilik ve yozlaşmış modernizm çağında yeni İslami fikirler sunarak günümüzde hala Orta Doğu toplumlarının kanayan yarasına merhem olacaklarını ileri sürmektedirler. El Ezher üniversitesinin ünlü alimlerinden Karadavi milliyetçilik, sosyalizm, laiklik ve liberalizm ithal ideolojiler olarak İslam ve Arap dünyasının ihtiyaçlarına cevap vermeyeceğini düşünmektedir. Karadavi, emperyalistler liberalizmi ve azınlıkların korunmasını öne sürerek Müslümanların birliğini hedef düşünmektedir. Modern ulus devletin başarısız olduğunu İslam ve Arap dünyasına İslam hükümlerinin çare olacağını bu nedenle şeriatı uygulamanın vaktinin geldiğini düşünmektedir (Ebu Rabi, 2005, s.198).

Siyasal İslamcı hareketin en büyük açmazı ve meşruiyet sorunu radikal İslamcı örgütlerin var olması ve bu örgütlerin terör eylemleri Siyasal İslamcı harekete büyük zarar vermiştir. Afganistan, Pakistan bölgesinde doğan radikal selefi silahlı örgüt olan El- Kaide, Nijerya’da ortaya çıkan silahlı örgüt Davet ve Cihat için Ehl-i Sünnet Cemaati(Boko Haram), Irak ve Suriye bölgesinde ortaya çıkan Irak ve Şam İslam Devleti(IŞİD) gibi silahlı örgütlerin terör eylemleri ve bu eylemlerin İslami fobi olarak Batı toplumlarında kamuoyu yaratmak için kullanılması İslamcılık anlayışına büyük zararlar vermektedir. Bu örgütlerin zararlı faaliyetleri nedeniyle diğer örgütlerin mücadelesi toptancı bir yaklaşımla aynı kefedede değerlendirilerek yok sayılmaktadır.

Kökeni İbn-i Teyymiye’ye kadar götürülen modern zamanda Osmanlı İmparatorluğunun ulusçuluk hastalığına karşı çözüm olarak öne sürdüğü ve daha sonraları ortaya çıkan ulus devletleri dönüştürme mücadelesi olarak İslamcılık fikrinin önemli temsilcileri olan Afgani, Abduh ve Reşit Rıza’nın fikirlerini incelediğimizde konumuz biraz daha anlaşılmış olacaktır.

İflas ettiği veya modern devleti dönüştüremediği düşünülse de Siyasal İslamcılık Orta Doğu bölgesinin siyasal tahayyülünde hep var olacak milliyetçilik ve ulus devletlerin pan zehri olarak var olmaya devam edecek gibi durmaktadır.

2.4.4. İlk İslamcılar Cemalettin Afgani, Muhammed Abdud ve Reşit Rıza'nın Fikirleri

Cemalettin Afgani (1838-1897)

Azeri, Fars veya Afgan olduğu hakkında iddialar bulunmakla birlikte kesin olarak hangi millettten olduğu bilinmeyen Cemalettin Afgani'nin mezhebi konusunda da bir bilinmezlik söz konusudur. 18 yaşına kadar Kabil'de eğitim almış daha sonraları İngiltere'nin, hakimiyetindeki Hindistan'da Avrupa bilim ve edebiyatı ile tanışmıştır. Hayatı boyunca Hicaz, Mısır, İstanbul Kahire, Hindistan, Londra, Paris ve Rusya gibi ülkelerde bulunmuştur. Gittiği ülkelerde milli ve dini şuur uyandırarak sömürgecilğe karşı İslam ülkelerinin ümmet bilici altında birlikte hareket etmeleri için faaliyetlerde bulunmuştur. Öğrencisi Muhammed Abdud ile beraber Paris'te Urvetü'l Vüska dergisi çıkararak İslam ülkelerindeki özgürlük ve değişim fikirlerini destekleyici yazılar kaleme almışlardır (Büyükkara, 2016, s.33).

Siyasi talepleri için İslam'ın gücünü kullanan ilk modern Müslüman eylemcidir. Kahire ve İstanbul'da İslamcılık hareketinin fitilinin ateşlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Afgani akıl ile imanı bir arada kullanan bir düşünce biçimi geliştirmiştir. Sömürgecilik karşıtı yazılar yazarak halkı sömürgecilğe karşı mücadele için bilinçlendirmeyi amaçlamıştır (Çaha ve Şahin, 2013, s. 578). Afgani'ye göre insan hem bilimsel hem de dindar olabilir. Ona göre Avrupa'daki gelişmeleri benimsemek felsefe ve siyasette gerçek İslam'a dönmek ile aynıydı. Gerçek İslam'ın modern bilimin ruhuyla uyum içinde olduğunu düşünmekteydi (Black, 2010, s. 421).

Afgani, din ile bilim arasındaki ilişkiyi yeniden yorumlayarak “Doğruya vahiy, sezgi ve akıl yolu ile ulaşılır” demiştir. Felsefe, akıl ve bilimin yalnızca İslam ile uyumlu olmanın yanı sıra aynı zamanda İslam inancının temelinde de yer aldığını iddia etmiştir (Black, 2010, s. 420). İslam toplumunun Avrupa karşısında geri kalmışlığının bilime ve akla önem verilmemekte olduğunu gören Afgani bu durumun değişmesi için mücadele etmiştir.

Afgani'nin düşüncelerinde İslam birliği fikri oldukça önemli bir yeri edinmektedir. Afgani'ye göre İslam toplumlarının başında mutlaka bir halife bulunmalıdır. Ancak yönetim, ümmetin katılımının sağlayacağı parlamentoya ihtiyaç vardı. Mutlakiyetçi yönetimleri İslami ve ahlaki bulmuyordu (Büyükkara, 2016, s. 34). Afgani, ulus devletin yerine İslami ümmet fikrini savundu. Afgani'ye göre ümmet, tüm farklılıklarına rağmen İslam toplumunun genelini kapsıyordu. İslam toplumunu siyasi açıdan canlandıracak, onu yeniden siyasi, askeri ve ekonomik bir güç olarak ortaya çıkmasını sağlayacak siyasi projeleri destekliyordu (Daviş, 2016, s. 18).

Olivier Roy'a göre Afgani yeni bir fikir geliştirmekten çok halkı ve seçkinleri birleştirmek amacıyla siyasal ve kültürel bir çaba içine girmiştir. Öyle ki İslam'ın Afgani için bir amaç mı yoksa sömürgeci emperyalizme karşı mücadelede bir araç mı olduğu tartışılabilir demektir (Roy, 2005, s. 53).

Kimliği, kişiliği dini inanışı hakkında çok farklı iddialar olsa da modern İslamcılık fikrinin ilk temsilcisi olarak mirası günümüze kadar çeşitli fraksiyonlara ilham kaynağı olmaya devam etmiştir.

Muhammed Abduh (1849-1905)

Mısırlı bir Türkmen ailesine mensup olan Abduh Kahire'de Afgani ile tanışarak ondan matematik kelam ve felsefe dersleri almıştır. Cemalettin Afgani'den etkilenen ve onun izinden giderek modern Mısır'da bir ekol haline gelen çok önemli bir düşünce adamıdır. Mısır'da gazetecilik, Müftülük, kadılık ve öğretmenlik gibi birçok farklı meslekte çalışmıştır. Urabi Paşa'nın İngiliz sömürgesine karşı başlattığı isyanı desteklediği için Paris'e sürgüne gönderildi ve burada Afgani ile birlikte Urvetü'l Vüska dergisini hazırladı. Mısır ve İslam dünyasında kısa süre parlayıp sönen siyasi gayretlerle kurtarılamayacağı fikri ile hocası Afgani'den bu yönde ayrılarak eğitim, kültür düşünce üzerine yoğunlaştı (Büyükkara, 2016, s. 35).

Abduh'a göre eğitim ve sosyal reform yoluyla halka ulaşmak ve halkı bu yönde bilinçlendirmek işgalden kurtulmak için siyasetten daha etkili bir yoldu. Modern bilimleri içeren bir müfredatın yanı sıra dini ve milli kültürü önemseyen bir eğitim sistemi ile halkın içinde bulunduğu durumdan kurtulacağını düşünmekteydi. Abduh'un asıl amacı, ilk kaynaklardan hareketle dinin anlaşılmasını sağlamak, İslam'ı ilk dönemlerindeki arılığına kavuşturup onun akıl ve bilimle bağını güçlendirmek temel hedefiydi. İslam'ın akıl ve vahye dayalı bir din anlayışına hâkim olduğunu düşünüyordu (Çaha ve Şahin, 2013, s. 582).

Abduh'un esas amacı Mısır halkına İslamiyet'in çağdaşlıkla uyum içinde olduğunu ve eğitim görmüş bir Müslümanın modern olmakla Müslüman olmak arasında bir tercih yapmak zorunda olmadığını, ikisinin aynı anda olabileceğini göstermekti (Cleveland, 2008, s.143). Dolayısıyla Abduh'a göre olması gereken Müslüman toplumun temeli sadece hukuk değil aynı zamanda akıldı. İyi bir Müslüman aklını dünya ve ahiret işlerinde kullanandır. Afgani gibi Abduh'da adil olamayan yöneticiye karşı ümmetin uzaklaştırma hakkının olduğunu kabul ediyordu (Hourani, 2014, s. 171).

Muhammed Reşit Rıza (1865-1935)

Reşit Rıza, Muhammed Abduh'un öğrencisi olsa da izlediği yol Cemalettin Afgani'nin yolu olmuştur. Reşit Rıza, Afgani'nin baskıcı, adil olmayan yöneticilere ve sömürgecilere karşı çıkmayı öngören siyasi reform projesini gerçekleştirmeye çalışarak Abduh'un eğitime ve reforma dayalı öğretisinden giderek uzaklaşmıştır (Çağlayan, 2011, s.139).

Reşit Rıza dini reform umutlarını Jön Türklere bağlamıştı ama onlardan aradığını bulamayınca yönünü Pan- Arabizme çevirdi Mekke Şerif'inin kendisini halife olarak ilan etmesini destekledi. Rıza, kendini halife ilan eden Şerif'in elinden Hicaz bölgesinin alınmasıyla tekrar hayal kırıklığına uğradı. Halifeliğin Müslümanların dünyevi ve manevi çıkarları için kesinlikle gerekli olduğunu savunuyordu. Halifenin tam olarak bir dini lider olmadığını öne sürüyordu. Halifeyi daha çok siyasi bir lider olarak görüyor ama var olan dünya ulus devlet sisteminde de halifeye bunların bir araya gelerek oluşturacağı bir konfederasyonun ruhani lideri olarak tanımlıyordu. Rıza seçim ve şura danışma kavramlarını Emeviler tarafından terk edilmiş İslam'ın temel ilkeleri olarak görmektedir. Zor kullanma erkinin tanrı tarafından cemaate verildiğini ifade eden Rıza, Avrupa yasalarında bulunan bütün iyi ve adil şeylerin İslam medeniyeti ve şeriatı tarafından çok uzun zaman önce getirildiğini düşünmektedir (Black, 2010, s. 435).

İslam toplumuna yönelik en büyük tehdidin, içtihat yerine taklidi destekleyenler değil, İslam'ın kamusal yaşamdaki rolünü daha temelde marjinalleştirecek laik ideolojiler öneren kişiler olduğunu ifade etmektedir. İctihat yolunun kapalı olduğunu öne süren ulemeden ayrılarak. İslam toplumuna gereksiz yasakların konmasını kabul etmemektedir. Çağa ayak uydurmak için diğer uluslardan yararlı görülen kurum ve yasaların alınabileceğini savunmaktadır. Reşit Rıza'ya göre laikleşmeye karşı en iyi çözüm ortak bir şeriatın dile getirilmesine yönelik kolektif bir çabaya öncelik verilmeliydi (Macqueen, 2018, s.137).

Rıza, yaşamı boyunca Kahire'deki modernist harekete liderlik etti ve fikirleri için bölge genelinde destek kazanmaya devam etti. Afgani ve hocası Muhammed Abduh'un aksine liberal bir reformcudan ziyade muhafazakardı. Dinin Batılılaştırılması yoluyla İslam'ın liberalleştirilmesini kabul etmiyordu. Mısır İngiliz etkisi altında modernleştikçe, Rıza Batı'nın reddedilmesini ve İslam'ın köklerine dönüşünü giderek daha fazla savundu ve Arap dünyasının içinde bulunduğu duruma modernleştirilmiş bir İslam devletinin çare olacağına ilk dillendiren kişi olmuştur (Milton- Edwards, 2011, s.70).

2.5. İslam ve Demokrasi

Son iki yüzyılda demokrasi siyasi tahayyülün merkezinde olmuştur. Bu durum siyaset tarihi için çok önemli bir olaydır. Tarihsel süreç içerisinde demokratik düşüncenin beşiği yada doğduğu yer olarak bilinen Eski Yunan toplumlarında bile demokrasiye olumlu bakılmamıştır. Eflatun, Aristo gibi siyasi düşünce tarihinin temel filozofları bile demokrasiye olumlu bakmayarak kitlelerin yönetimi olarak nitelendirmektedirler. 19. yüzyıla kadar ayak takımının yönetimi olarak küçümsenen demokrasi son iki yüzyılda yüceltilerek siyaset tarihinin ana enstrümanı olmuştur. Günümüzde liberaller, muhafazakarlar, sosyalistler, komünistler ve faşistler dahi kendilerinin daha demokratik olduğunu iddia etmektedirler (Heywood, 2007, s. 95).

Bu kadar önemli bir hal alan demokrasinin tanımına baktığımızda birçok farklı tanımlamaların yapıldığını görmekteyiz. Temel olarak halkın kendi kendini yönetmesi olarak tanımlansa da Heywood yapılan farklı tanımlamaları bir araya getirerek maddeler halinde sıralamıştır. Bunlar; yoksullar ve dezavantajlıların yönetim sistemi, siyasetçilere gerek kalmadan halkın doğrudan ve sürekli biçimde kendi kendisini yönetmesi, eşit fırsatlara ve liyakate dayalı bir toplum, sosyal adaletsizlikleri azaltmaya dayalı yeniden dağıtım sistemi, çoğunluk ilkesine dayalı karar verme sistemi, çoğunluğun iktidarında azınlığın haklarının korunduğu sistem, kamu makamlarının rekabetçi seçimler ile belirlenmesi ve halkın seçimlere katılıp katılmadığına bakmaksızın onların menfaatine hizmet eden sistem gibi birçok farklı tanımlar yapılmaktadır (Heywood, 2007, s. 95).

Tanımında olduğu gibi uygulamada da doğrudan ve temsili demokrasi şeklinde iki farklı türü bulunmaktadır. Demokrasinin uygulanış şekillerine göre birçok farklı modeli bulunmaktadır. Bunlar klasik demokrasi, kalkınmacı demokrasi, koruyucu demokrasi halk demokrasisi veya parlamenter demokrasi, plebisitçi demokrasi, müzakereci ve radikal demokrasi olarak sınıflandırılmaktadır (Heywood, 2007, s. 102).

İslam toplumlarının demokrasi ile ilişkisi günümüzde çok farklı tartışmalara neden olmaktadır. İslam'ın doğuşundan günümüze kadar İslam toplumlarındaki siyasi tecrübe ve yaşanan olaylar İslam'ın demokrasi ile ilişkisine yönelik birçok olumsuz düşüncenin ortaya atılmasına neden olmuştur. İslam'ın demokrasi karşıtı olduğu, İslam toplumlarının ve İslam kültürünün demokrasiyi reddettiği veya İslam toplumlarının demokratik olmayacağı, İslam ile demokrasinin yan yana olamayacağı gibi birçok karanlık düşünce dillendirilmektedir. İslam dinini tarih boyu fakir ve mazlumların daha çok tercih etmesi bu dinin adalet, hakkaniyet,

eşitlik, yardımlaşma ve dayanışmayı hiç şüphesiz kardeşlik sevgi ortamını teşvik etmesinden kaynaklanmaktadır.

Batıdaki hakim medya ve entelektüel çevre Orta Doğu bölgesinde yaşanan şiddet olaylarının ve otoriter yönetimlerin temelinde İslam anlayışının yattığını düşünmektedir. Onlar için İslam ataerkildir, Allah'ın egemenliği fikri, halkın iktidarını ortadan kaldırdığı için yurttaşlık ve özgürlük fikri İslam toplumlarında gelişmemiştir. Batı'da insanların hayatında olan özgürlük, yurttaşlık ve demokratik değer ve kurumlara İslam toplumlarının yabancı olduğunu ifade etmektedirler. Bu düşünce ve fikirler Orta Doğu bölgesinde gelişen siyasi yapı ve olaylar ile de desteklenmektedir (Bayat, 2015, s. 32).

Batılı düşünürlerin bir kısmı Arapların siyasi kültürü ile İslam'ın siyasi anlayışını bir tutarak Batı demokrasisinin ana ilkesi olan halk egemenliği, eşit oy hakkı, hukukun üstünlüğü, çoğulculuk gibi demokrasinin temel taşlarının İslam'ın siyasi kültüründe hiç olmadığını ileri sürmektedirler. Batı'nın bu savı öne sürmesinde İslam'ın fetih ettiği yerlerde bulunan siyasi kültürü (Bizans ve Sasani) benimsemesi ve yüzlerce yıldır tek adam yönetiminin coğrafyaya hakim olması etkili olmaktadır (Demirtaş, 2013, s. 32). Bu argümanlara karşılık İslami düşünürlerin bir kısmı İslam'ın özü gereği demokratik olduğunu, Allah'ın ümmete verdiği egemenliğin demokrasideki çoğulculuk anlayışına karşılık geldiği, İslam'ın şura düşüncesinin ise demokrasi ile uyumlu olduğunu düşünmektedirler (Bayat, 2015, s. 33). Yine peygamberin “insanlar tarak dişleri gibi eşittir” sözünden hareketle insanların ne olursa olsun eşitliğinden bahsetmesi etmesi nedeniyle özünde İslam'ın demokratik olduğunu savunmaya çalışmaktadırlar (Bulaç, 2012, s. 73).

Huntington İslami coğrafyada yaşanan siyasi şiddet olaylarından hareketle İslam ile demokrasinin bağdaşmayacağını düşünmektedir. Demokrasinin beşiği Avrupa'da Tanrı ve Sezar, kilise ve devlet, dinsel otorite ve siyasi otoritenin birbirinden ayrıştığını, İslamiyet'te ise Tanrı ile Sezar'ın alanının tanrıda birleştiğini ifade etmektedir. Batı'da otoritenin bu biçimde bölünmesi özgürlüğün gelişmesine büyük katkıda bulunurken İslam toplumlarında ise tam tersi olduğunu düşünmektedir. (Huntington, 2005, s. 93) Yine bu minvalde düşünen Montesquieu İslam'ın şiddet içeren bir din olduğunu bu durumda Müslümanları otoriterliğe yönlendirdiğini, Hristiyanlığın ise otoriterliğe karşı bir öze sahip olduğunu düşünmektedir (Demirtaş, 2013, s. 39).

Oliver Roy ise İslam siyasi anlayışında özgürlüğün karşılığının adalet olduğunu Muhalefetin amacının ise demokrasi değil etik olduğunu söyleyerek İslam toplumlarındaki demokrasi

talebinin zayıflığını bu şekilde açıklamaktadır. Siyaset alanında amacın özgürlük demokrasi olmadığını, tiranlığa İslamiyet'in karşı olduğunu ama temel beklentinin adalet olduğunu ifade etmektedir (Roy, 2005, s. 27). Lewis ise Batılı olmayan uygarlıklar içerisinde İslam'ı Batı tarzı demokrasi anlayışına en yakın uygarlık olarak görmektedir. Batı uygarlıklarının şekillenmesinde İslam'ın önemli payının olduğunu düşünmektedir (Lewis, 2017, s. 61).

Milton Edwards ise İslam'ı suçlayıcı bu yaklaşımların tersine tek tanrılı dinlerin tamamında her zaman geçerli tekil siyasal uygulamalarının olmadığını söylemektedir. Tüm tek tanrılı dinlerde farklı mezhep ve hizipleşmelerin olduğunu bunlarında farklı siyasal ve ideolojik uygulamalara neden olduğunu düşünmektedir. Günümüzde siyasal İslam'ın çeşitli siyasi modellere ve devlet tiplerine hem karşı çıkmak hem de bunları meşrulaştırmak için farklı söylemler geliştirdiğini, aynı zamanda hem demokrasiyi hem de despotu desteklemek için İslam'ın kullanıldığını ifade etmektedir. Milton Edwards'a göre İslam toplumlarında demokrasinin gelişmemiş olmasının İslam kültürüyle çok az, devlet oluşumunun kendine özgü modeliyle daha çok ilgisi olduğunu düşünmektedir (Milton- Edwards, 2011, s. 198).

Tek tanrılı dinler içerisinde İslam en son doğan dindir. Yahudilik ve Hristiyanlık İslamiyet'ten önce doğmuştur demokrasi fikri ise Eski Yunan siyasi anlayışından günümüze kadar var olan bir siyasi fikir olmasına rağmen son iki yüzyılda gelişerek bugünkü önemini kazanmıştır. Yüzlerce yıl Hristiyan ve Yahudi toplumlarında bugünkü anlamında demokrasinin varlığından söz edilmemektedir ama bu dinlerinde demokrasi karşıtı olduğu değerlendirilmemektedir. Dolayısıyla İslam'ın şiddet ile ve demokrasi karşıtlığı ile otoriterlik ile anılması daha çok ön yargılardan kaynaklanmaktadır.

Avrupa'da demokrasinin son iki yüzyılda gelişerek bugünkü önemine ulaştığını unutan düşünürlere, Demokrasiyi Avrupa kültürünün ayrılmaz bir parçası gibi ele almaktadırlar. Aslında Avrupa'da da temsili demokrasinin ortaya çıkması toplumsal dönüşüm ve bir mücadele sonucunda olmuştur. İslamiyet'in Batı'daki gibi egemenlik anlayışına sahip olmadığını, İslamiyet'te egemenliğin tanrıya ait olduğu, Avrupa'da ise egemenliğin gücünü halktan aldığını iddia edenler Avrupa'da demokrasinin bu sürecini göz ardı etmektedirler (Demirtaş, 2013, s. 33).

Günümüzde İslam toplumlarındaki devletlerin tamamını topyekûn değerlendirip bir takım örnekler üzerinden İslam ile demokrasi uyuşmadığı genellemeleri yapmak tamamen bir acımasızlıktır. Günümüzde toplumların demokratiklik seviyesi serbest seçimler ile siyasal iktidarlarını değiştirme kapasiteleri, halkın siyasi yaşama katılımı ve ifade hürriyeti gibi temel

konular üzerinden değerlendirilmektedir. Bugün birçok İslam ülkesinde bu demokratik eşik olmadığını göre biliriz. Fakat nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan Türkiye, Malezya, Endonezya ve Lübnan gibi ülkelerde de Avrupa tipi demokratik seçimlerin ve siyasal hakların olduğunu da görmekteyiz. Bu durum bize göstermektedir ki Orta Doğu bölgesinde demokratikleşmenin önünde İslam bir engel değildir.

Müslüman ülkelerde dinin devlet üzerindeki rolü birkaç ülke ele alınarak oldukça abartılmaktadır. İran ve Suudi Arabistan kendilerinin tamamen İslami kurallar ile yönetildiğini ifade etmektedir onun dışında devlet yönetiminde dinin tamamen etkili olduğu bir başka örnek göstermek oldukça zordur (Demirtaş, 2013, s. 40). Günümüz Orta Doğu devletlerinde otoriterliğin kaynaklarını daha farklı yerlerde aramamız gerekmektedir. Sanayi devrimi ve merkantalizm Avrupa’da kapitali geliştirip güçlendirmiştir. Güçlenen kapitalizm Avrupa’da toplumsal ve siyasal ilişkileri değiştirerek feodalizme son vermiştir. Arap toplumlarında ise kapitalizm tam tersi bir işlev görmüştür. Mülkiyet ilişkilerinin dönüşmesi geleneksel kurumların yeni isimler altında kendilerini sürdürmelerine olanak sağlamıştır. Bu durumda da bağımlı kapitalleşme ve sömürge güçlerinin büyük rolü bulunmaktadır. Bağımlı ekonomik gelişmeler Orta Doğu bölgesinde güçlü burjuvazi ve işi sınıfının oluşmasına engel olmuş, bu durumda siyasal katılım taleplerini zayıflatmıştır (Demirtaş, 2013, s. 45). Sömürgeci güçlerin bölgeden çekilmesinden sonrada yeni kurulan bu ülkelerde eski sömürgeci güçler ile bağlantılı küçük bürokratik ve askeri elit birkaç aileden oluşan sınırlı burjuvazi ülkede siyasal katılımın önündeki en büyük engel olarak demokrasinin gelişmesine mani olmuştur.

Genel anlamda değerlendirdiğimizde modern Orta Doğu’da demokrasinin gelişmemesinde İslam’ın sınırlı bir etkisinden söz edilebilir. Hatta İslam’ın ilk dönemlerinde uygulanan bir takım siyasal olayların demokrasinin küçük adımları olarak kabul edilebilir. Orta Doğu bölgesinde demokrasinin gelişmemesinde daha çok geçmişten gelen siyasal kültürlerin ve son yüzyılda gelişen küresel siyasal ve ekonomik gelişmelerin etkisi daha fazladır.

3. İRAN, MISIR VE SUUDİ ARABİSTAN'IN DEVLET YAPILARI

3.1. İran İslam Cumhuriyeti

Orta Doğu bölgesinin kuzey doğusunda, 1648.000 km²'lik bir yüz ölçümüyle dünyanın 18. büyük ülkesi konumunda bulunan İran, M.Ö. 4000'lere dayanan çok eski bir tarihe sahiptir. Orta Doğu coğrafyasında farklı bölgelerde yaşayan Şii mezhebine inananların üzerinde siyasi, dini ve kültürel etkiye sahip olan ülke, 86 milyon nüfus büyüklüğü ile İslam ülkeleri arasında da önemli bir insan gücüne sahiptir. Farsçanın resmi dil olarak kullanıldığı ülkede; Azeri Türkçesi, Kürtçe, Arapça, Beluci dilleri, Türkçe ve Türkçenin çeşitli lehçeleri konuşulmaktadır (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2023).

Göç yollarının kesişim noktasında olan İran coğrafyasında, birçok etnik grup bir arada yaşamaktadır. Tarih boyunca içinde farklı kavimler, dinler, dil ve kültürel grupları bir arada barındıran bir yapıya sahip olmuştur. Birtakım istatistiklere göre İran nüfusunun %50'sini Farslar, % 23'ünü Azeriler, %11'ini Kürtler, % 5'ini Araplar, %3'ünü Türkmenler ve %3'ünü Beluciler oluşturmaktadır (Beşiriye, 2009, s. 13).

Şekil 4: İran'ın Siyasi Haritası

Kaynak: <https://paintmaps.com>

Çok büyük petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olan ülke aynı zamanda Doğu ile Batı arasında önemli bir ticaret yolu olması ve Basra Körfezi ile Hazar denizine sınırı olması nedeniyle stratejik bir konuma sahiptir. İran, Asya ile Orta Doğu arasında önemli bağlantılardan biridir. Böylece İran uygarlıkların kavşağı ve büyük medeniyetlerin eskilerindendir. Ülkenin doğal bir kavşak noktasında olması ülkeyi işgale açık hale getirmiştir. 7. yüzyılda Araplar, 11. yüzyılda Türk kabileleri, 13. yüzyılda Moğolların işgaline uğramıştır. Pers ülkesi olarak bilinen İran ancak 1935'te bu adı almıştır (Roskin, 2009, s. 675).

Bizans ile Sasani İmparatorluklarının hakimiyet mücadelesine sahne olan İran coğrafyası, Sasani İmparatorluğu ile girdiği uzun mücadelelerde yorgun düşmesi neticesinde 637 yılında Kadisiye Savaşında Arap ordularına yenilince bölgenin İslam ile tanışmasına vesile oldu. Bu durum bölge halkının çoğunluğunun iki yüzyıl içinde Müslümanlaşmasına neden oldu. Altı yüzyıl boyunca İran, Arap İmparatorlukları tarafından yönetildi. Bölge 1055 yılından itibaren Orta Asya'dan gelen Selçuklu Türklerinin hakimiyeti altına girdi. Selçukluların zayıflaması yerel beyliklerin ağırlığının artması ve Moğol istilası ile 1501 yılında Safevi Hanedanlığının ortaya çıkışına kadar bölge yerel feodal beyler tarafından yönetilmiştir. Safevi Hanedanlığı günümüz İran kimliğinin gelişimi bakımından oldukça önemlidir (Roskin, 2009, s. 678).

Dinin çeşitli yorumları, kabileler, kavimler arası ırka ve dile dayalı ayrılıkçı düşünceler İran'ın tarihini belirleyen temel unsurlar olmuşlardır. İslam'ın İran'da yayılmasıyla birlikte İran medeniyeti ve kültürü ile Arap, İslam medeniyeti ve kültürü arasında tarihi bir ayrım meydana gelmiştir. Şia mezhebi mensuplarının İran'da artmasıyla birlikte bu ayrım her açıdan daha da derinlik kazanmıştır (Beşiriye, 2009, s. 12). İran'da Fars diline ve Fars saltanatına dayanan, İslam medeniyetinin yeni ve mahalli bir formu doğdu. İran coğrafyasında, hakim kültür olan Fars kültürü ile Arap İslam kültürü kaynaşarak yeni farklı bir yorum doğdu. Aynı zamanda daha önceki dönemlerde İslami değerleri yaymaya gönül vermiş kişiler olan alimler ve mutasavvıflar, toplumsal örgütlenmenin önderleri oldular. Bu insanlar Orta Doğu'da İslam'ın yayılmasına öncülük ederek, Şii tarikatlarını kurdular (Lapidus, 2016, s. 209).

İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Ali'nin ikinci oğlu Hz. Hüseyin'in, Irak'ın kenti Kerbela'da şehit edilmesi ve bu şehadet anlayışının güçlü bir şekilde kullanılması ile İran ve Irak Şia mezhebin merkezleri hüviyetini kazanmaya başlarken, İran ve Irak yeni idari ve dini kurumların merkezi haline geldi. Bağdat, Buhara, Fars, İslam edebiyat ve sanatının merkezi oldu. Böylece İslam dini ve İslam kültürü, ilk kez Arapçadan başka bir dille ifade ediliyordu (Lapidus, 2016, s. 211).

İslam'ın siyasi iddiaları ve özellikle Şii siyaset teorisi ile birlikte İran'da padişahın tanrının yeryüzündeki temsilcisi olması anlayışı güç kaybetti. İran'ın İslam sonrası tarihi boyunca, şahlık teorisi ile İslami hilafet anlayışı arasındaki uyumsuzluk açık veya gizli şekilde devam etti. Emirler ve dini ulema, fakihler ve sultanlar arasındaki çatışma, İran siyasi tarihini oluşturdu (Beşiriye, 2009, s. 12).

3.1.1. İran'da Tarihsel Arka Plan Safevi ve Kaçar Hanedanlığı

İran'ın tarihi arka planında Safevi ve Kaçar hanedanlıkları oldukça önemli rol oynamaktadır. Anadolu'nun Doğu kısımlarındaki aşiretler arasından doğan Safevilerin, Türk veya Kürt kökenli oldukları tahmin edilmektedir. Safevi ailesi, Kuzey Batı İran'ın Türkçe konuşulan bölgesinde Sünni Safevi tarikatını kurdu. 1494 yılında 7 yaşında Safevi tarikatının başına geçen ve Safevi devleti ile özdeşleşen Şah İsmail, 1501 yılında Tebriz şehrini alarak kendini Şah ilan etti. Sonra düzenlediği seferler ile Doğu Anadolu bölgesinin bir kısmını ve Bağdat dahil Irak'ı Safevi kontrolü altına aldı (Cleveland, 2008, s.58).

İran'da Şiiliğin devlet dini olarak benimsenmesinin kaynağı Şah İsmail'dir. Şah İsmail'in Sünni olduğu ne zaman Şia mezhebini benimsediği ve sıkı bir takipçisi olduğu net bilinmemektedir. Şah İsmail, yedinci imamın soyundan geldiğini ve gaybdaki imamın yeryüzündeki temsilcisi olduğunu iddia ediyordu. Şah İsmail döneminde Şiilik, İran milli kültürüyle eş anlamlı hale gelmediyse de bölgedeki Sünni komşularından tamamen ayrılarak siyasal bir mücadeleye girdi (Cleveland, 2008, s. 59). Şah İsmail kendini yedinci imam olan Musa Kazım'ın soyuna dayandırmaktadır. Yani Hz. Ali'nin soyuna dayandırmakta çünkü on iki imamın ilki Hz. Ali'dir ve diğerleri onun soyundan gelmektedir (Akyol, 1999, s.118).

Safeviler İran'da hanedanlığı destekleyecek, büyütecek ve şahların otoritesini sağlamlaştıracak bir biçimde Şiiliği yerleştirmeye çalıştılar. İsnâaşeriyye Şiiliği İran'ın resmi mezhebi haline gelmesiyle, İran Şiiliği bölgede güçlendirmek için Suriye'den, Bahreyn'den Kuzey Doğu Arabistan ve Irak'tan on iki imam Şiiliğini savunan ulema transfer edildi. Safeviler daha sonra ulemayı devlet kontrollünde bir bürokrasi olarak örgütlediler. Dini ulema Şah'ın toplum önünde meşruiyetini sağlamaya ve otoritesini artırma işlevi gördü. Şahlar ayrıca dini faaliyetleri desteklemek üzere toprak ve bağış tedariki yoluyla dini kurumlara hakim oldular. Bu durum yüksek dini ailelere “*soyurğal*” diye anılan toprak tahsisleri yapıldığı ve bunların kuşaktan kuşağa vergiden muaf olarak miras kalmasına izin verildi. Böylece İran'da güçlü toprak sahibi aristokrasinin oluşması sağlandı (Lapidus, 2016, s. 407).

Çaldıran savaşında karşılaşan iki ordunun mücadelesi sonucunda Safevilerin yenilmesi neticesinde, Şah yönetimi Osmanlı devletinde olduğu gibi devşirmelerden oluşan profesyonel bir orduya ihtiyaç olduğunu görmüş ve Osmanlı'daki Kapıkulu'nun Farsçası olan "Gulam" adında düzenli orduyu teşkil etmiştir (Akyol, 1999, s. 82). Şah İsmail'in 1524'te ölümü ve Safevi Devleti'nin Türkmen Kızılbaş aşiretlere dayalı ordu yapısı, Safevi devletini zayıf düşürmekteydi. İsmail'den sonra gelen halefi I. Abbas devletin bu gerileyişini durdurmak için Hristiyan kölelerden oluşan düzenli ordu kurdu ve bu orduyu barutlu silahlar ile donatarak Safevi devletinin kaybettiği toprakları, en önemlisi Bağdat'ı tekrar aldı. Başkenti İsfahan'a taşıyarak İsfahan'ı, her alanda dönemin cazibe merkezi haline getirdi (Cleveland, 2008, s. 61).

Şah Abbas döneminden önce İran'da yönetimi oluşturan ağırlıklı kesim Alevi Türkmen kişilerden ibaretti. Şah Abbas ile merkezileşme ve reformlar ile beraber kurumsallaşma artıkça Kızılbaş Türkmen bürokrat azalırken, yerine İranlı, Kürt ve Lur aşiretleri yönetime gelmeye başlamıştır. Yani Türkmen Alevilerin kurduğu devlet kurumsallaştıkça Farslaştırmıştır. Osmanlı devlet sisteminde önemli bir yeri bulunan ikta sistemini kopyalayan Safevi Devleti, kendi toprakları olmayan, devlete hizmetleri karşılığında bürokrat sınıfına toprak vererek devletten bağımsız feodalitenin oluşmasına izin vermemiştir. Safevi Fars bürokrasisinde beş önemli makam bulunmaktaydı. Birincisi, Emir- ül Ümera; tüm komutanların başı gibi bugünün Genelkurmay Başkanı gibi düşünülebilir. İkincisi, Korcibaşı; yani Türkmen aşiret liderlerinin ortak komutanı, üçüncüsü, Vekil; Şahın vekili siyasi ve manevi olarak en önemli makam olarak karşımıza çıkmaktadır. Dördüncüsü, Sadr; Şahların Şii din adamlarını ve dini kurumları denetlemek için tayin ettiği yetkili organdır. Bu makam zayıfladıkça İran'da ulema sınıfı güçlenmiştir. Sonuncusu ise vezir yani bürokrasinin başıdır. Bu kurumlar içinde vekillik hariç tüm kurumlar eğitilmiş kentli Farşlıların eline geçmiştir (Akyol, 1999, ss. 94, 98).

Osmanlı İmparatorluğu'nun bugün Irak'ın Başkenti ve Orta Doğu'nun önemli kentlerinden biri olan Bağdat'ı, ele geçirmek için verdiği mücadele, yine Irak'ın önemli şehirlerinden olan Basra için girilen mücadele, Irak topraklarını Osmanlı Sünniliği ile Safevi Şiiliği arasında süren üstünlük mücadelesinin merkezi haline getirmiştir (Cleveland, 2008, s. 63).

I.Abbas'tan sonra gelen hükümdarların yeterli beceri ve otoritelerinin olmaması, Osmanlı İmparatorluğu ile 1639'daki barıştan sonra ordunun ihmal edilmesi, merkezi yönetimin ihmal edilmesiyle vergilerin düzenlenmesi, vergilerin dağıtımı işlemlerinin terkedilmesi, yerel beylerin tekrar güçlenmesi ile İran anarşi ortamına sürüklenmiştir. Siyasal iktidar için en önemli yeni rakipler Zendler, Avşarlar, Afganlar ve Kaçarlar'dı. Ruslar ve Osmanlılar kuzeyi,

Afganlar güneyi, kontrol ederken Çağatay soyundan bir Avşar kabile reisi Nadir iktidarı ele geçirdi. Nadir safavilerin sonuncusunu 1736'da öldürerek kendisini İran Şahı ilan etti. Nadir'i Batı İran'daki Zend kabile gurupları ittifakının lideri olan ve etkili yönetimi ile 1750'den 1779'a kadar süren Kerim Han izledi. Onu köken olarak Safevilerin hizmetindeki Türk beylerinden olan Kaçkarlılar takip etti. 1779'da Kaçkarlar, Zendleri yenerek 1924'e kadar İran'ı yönettiler (Lapidus, 2016, s. 412).

Kaçar idaresi toplumun çeşitli kesimleri arasında bir denge kurularak ülkeyi yönetmeye çalışmışlardır. Safeviler gibi güçlü bir otorite ve meşruiyet zemini kuramamışlardır. Kaçkarlar, zayıf iktidarlarını devam ettirmelerinde farklı emperyalist güçler arasındaki çıkar mücadelelerini kullanmaları etkili olmuştur. Örneğin İngilizler İran'da ilk bankayı kurduktan sonra Ruslar da banka kurmuşlardır. Kaçkarlar ülkede sınırlı bir denetime sahip oldukları için Avrupalı sermayeye imtiyazlar vererek gelirlerini artırmayı amaçladılar. Ayrıca ülke içindeki toplumsal gruplar arasında denge kurarak, toplumsal grupları birbirlerine karşı kullanarak iktidarlarını sürdürmeye çalışmışlardır (Gelvin, 2019, ss.96, 97).

Kaçkarlar döneminde, siyasi iktidar zayıf konumunu devam ettirirken 18. ve 19. yüzyılda İran dini uleması güçlü bir konuma erişmiştir. İmamın yokluğunda Müslümanların liderinin dindar ve ruhani liderler olması iddiası bu dönemde tabana yayıldı. Dini ulemanın düzenlediği, Hz. Hüseyin'i anma merasimleri, güvenilir fonlar ile fakir halka yapılan hayırseverlikler, evlilik ve ölüm törenleri gibi toplumsal etkinlikler ile halkın üzerinde olumlu bir bağlılık yaratmışlardır. Kurulan vakıflar, bağışlanan topraklar ve güvenli mali alt yapı ile ulema sınıfı kısmen özerk bir hal almıştı (Lapidus, 2013, s.37).

Orta Doğu'nun diğer ülkeleri gibi Avrupa sömürgeciliğinin ilk müdahalesi Kaçar Hanedanlığı döneminde yoğun bir şekilde gözükmiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda Rusya kuzey batı İran'ın kontrolünü ele geçirmiş, Gülistan Antlaşması(1813) ile Gürcistan, Bakü, Şirvan, Ermenistan'ın bazı bölümlerinin Rusya'ya bırakıldığı kabul edilmiştir. 1826 yılında Rusya Tebriz'i ele geçirdi. Türkmençay Antlaşması ile 1828 yılında Ermenistan ve Hazar Denizinin kontrolünü ele alırken, İran ticaretinde önemli ayrıcalıklar elde etti. Rus istilasını Hindistan hakimiyeti için İngiltere tarafından kontrol ediliyordu. 1872'den sonra Şaha gelirlerden bir pay vermek ve kar paylaşımı karşılığında gümrük gelirleri, tren yolu inşaatı, birçok mineral ve madenin işletme hakkı, ülkenin tütün piyasası İngilizlere bırakılmıştı. Rusya'da bu ölçüde ticari tavizler almıştı. Ülke doğrudan sömürge altına alınmadan iki gücün nüfuz alanına bölünmüştü fakat sözde Şah yönetiminin kendi denetimleri altında bağımsız kalmalarına müsaade etmişlerdi. Dini ulemanın Batının artan müdahalesi ve toplumu dönüştürmeye

yönelik uygulanan politikalar karşısında kızgınlığı da giderek artmaktaydı. Batının İran'ı modernleştirmek için Batılı anlamda eğitim alan süvari birlikleri olan Kazak Tugayı'nı oluşturması halkı laikleştirmeye yönelik reformları, toplumun çeşitli kesimlerinde artan tepkilere neden oluyordu. Diğer bir yandan Batı ile girilen bu ilişki modeline tepki olarak modernist İslami düşünür ve Batılılaşmış entelektüel sınıfın oluşumuna neden oldu (Lapidus, 2013, ss. 37, 39).

Kaçkar Hanedanı Nasir el- Din Şah döneminde ulema ile yaşanan kriz zirve noktasına ulaştı. Şah ulemanın yargılama yetkisini alarak yeni mahkemelere vermeyi denedi. Cami ve türbelerin dokunulmazlığını sınırlandırdı, ulemanın topladığı bağışları denetlemeye yönelik ölçütler getirdi. Ulemanın okullarının yanında laik okulların açılmasını destekledi. Hz. Hüseyin'i anma merasimlerini kaldırma gibi çok radikal kararlara imza atamaya çalıştı. Fakat bu uygulamalar halkta yönetime karşı bir öfke birikimine neden oldu. İktidar ve ulema arasında aratan bu gerilimler, tütün tekeli üzerinden verilen ticari kapitülasyonlara karşı ulemanın organize ettiği ve refah durumu iyi olmayan halkın güçlü destek verdiği eylemler ve boykotlara, tüccar, memur sınıfının da desteğiyle Kaçkar monarşisine karşı milli bir direnişe dönüştü. Cemalettin Afgani gibi modernist İslamcı aydınların da desteklediği eylemler temelde iktidarın gücünün ve zorbalığının azaltılması için anayasal düzen talepleri 1906 yılında karşılık buldu. % 26'sı Liberal, %15'i tüccarlar ve % 20'si ulemadan oluşan seçilmiş meclis ile 1979'a kadar yürürlükte olan anayasal süreç başlamış oldu (Lapidus, 2013, ss. 41, 45).

İran tarihinde önemli bir yer oluşturan Safevi Devletinin, günümüz İran'a bıraktığı mirası, güçlü Şiilik anlayışıdır. Kaçar Hanedanlığı döneminde ise merkezi iktidarın gücünün zayıf olması nedeniyle Şii ulema sınıfının güçlendiği toplum yapısına geçilmiştir. Bunun yanında sömürgecilik deneyimine Kaçar Hanedanlığı döneminde girilmesiyle ve bu duruma tepki olarak farklı toplumsal sınıfların oluşması yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Sömürge faaliyetlerine tepki olarak modernist Batılı düşünce, ilk parlamento ve anayasacılık İran toplumuna bu dönemde giriş yapmıştır. Güçlenen ulema, Batılı fikirlere sahip liberal gruplar, sosyalist gruplar, tüccar ve toprak aristokrasisi İran'ın devrime kadarki siyasal hayatının şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır.

3.1.2. Pehlevi Hanedanlığı ve İran Devlet Sistemine Katkıları

1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında imzalanan ikili antlaşma ile ülke fiziki olarak ikiye bölünmüş, iki işgalci devletin kontrolü altında zayıf Kaçar hanedanı tarafından

yönetilmekteydi. İngiltere Hindistan'a yakınlığı nedeniyle İran'ı kontrol altına almak istiyordu. Rusya ise Orta Asya'daki imparatorluğunu büyütmek amacındaydı. Her iki güçte Basra Körfezi ve limanlarının stratejik önemini biliyor ve bu bölgeye hakim olmak istiyordu. Bunlara ilaveten 1908 yılında Güneybatı İran'da ciddi miktarda petrolün bulunduğu keşfedildi. Britanya hükümeti petrolü çıkartmak ile sorumlu İngiliz- İran şirketinin kontrolünü elinde tutacak şekilde hissesini satın aldı. Ülke Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş esnasında uzun süren çalkantılı süreçler yaşadı. Savaş öncesine 1906-1911 yılları arasında gerçekleşen Meşrutiyet devrimi ile yıpranan ülkede Şahlar İngilizlerin desteği sayesinde ayakta duruyorlardı. 1919 yılında imzalanan ve güçlü bir himaye kurmaya çalışılan İngiliz – İran antlaşmasının parlamento tarafında kabul edilmemesiyle Kazak Tugayları Albayı Rıza Han, İngiliz askeri birlikleri komutanının onayı ile 21 Şubat 1921'de gerçekleştirdiği darbe ile kendi adayını başbakan seçtirmiştir (Sluglett, 2011, s. 298).

Darbeden hemen sonra kendi adayı Seyyid Rıza'yı Başbakan, kendisini de Kazak Tugayları Komutanı yapan Rıza Han, aradan üç aya geçmeden Seyyid Rıza'yı istifa ettirerek ülke yönetimini ele geçirmiştir. 1921-1925 yılları arasında ülkede üç ana siyasal akım arasında egemenlik mücadelesi yaşanmıştır. Birincisi, kargaşa güçleri, ikincisi, keyfi yönetime ait olan güçler ve sonuncusu ise bir düzen isteyen fakat nasıl başaracağını bilmeyen demokratlar ve anayasacılarıdır (Atabaki ve Zürcher, 2012, s. 18).

Rusya'da eğitilmiş Kazak muhafız alayının komutanı Rıza Han, 1921'de yönetimi ele geçirdi ve 1925'de kendisine Şah ilan ederek, 1979 İslam Devrimine kadar sürecek Pehlevi Hanedanının kurucusu olmuştur. Şah, İran'ı modernleştirmek için kararlı adımlar atarak İslami mahkemeler yerine Batı tarzı mahkemeler, üniversiteler ve ulusal bankalar kurdu (Roskin, 2009, s. 680).

Rıza Şah, kurduğu hanedanlığını sağlamlaştırdıktan sonra 1927'de köklü sekülerleşme ve merkezileşme programlarına başlamıştır. Politikalarında orduyu kullanarak saldırgan bir şekilde reformlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Şah, 1927'de nüfus sayımı ve zorunlu askerlik getirmiş, yargı sistemini seküler prensipler etrafında yeniden düzenlemiş, göçebe ailelerin yerleşik iskânına ilişkin ilk çalışmalar yapılmış, trans İran demiryolu üzerinde çalışmalar başlamış 1928'de ise Medeni Kanun kabul edilmiş, kapitülasyonlar kaldırılmış, tek düze kıyafet uygulaması alanında yasal düzenlemeler yapılmıştır. Mollalar, kabile reisleri ve düşük gelirli insanlar tarafından ciddi toplumsal muhalefetle karşılaşılan düzenlemeler Batılı devlet ve seçkin aydınlarca desteklenmiştir (Atabaki, 2010, s. 96).

Rıza Şah Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk gibi eski İran imparatorluklarının İslamiyet öncesi başarılarını İran'ın milli kimliği olarak benimsedi. Ülkenin adı ari kökenlerini çağrıştırmak için resmen Acemistan'dan, İran olarak değiştirildi. Devlet okullarında milliyetçi tavrıların geliştirilmesi özendirildi. Böylelikle İran için yeni bir ulusal kimlik yaratma girişimlerine girildi (Cleveland, 2008, s. 212). Batılı anlamda modernizasyonu gerçekleştirmek için Rıza Şah 1928'de çıkardığı yasa ile erkeklerin Batılı tarzda giyinmesini ve 1935'te şapka takmalarını zorunlu hale getirdi. 1936 yılında çıkarılan başka bir yasa ile kadınlara oy kullanma hakkı verilirken siyasi alan katılımları teşvik edilmiştir. En önemli yenilik, eğitim hayatında olurken bu dönemde Tahran Üniversitesi kurulmuş, eğitimin ulemanın kontrolünden çıkartılması için devlet okulları yaygınlaştırılmış, dini okullar kapatılarak Avrupa'ya eğitim için gidecek öğrencilere destek verilmiştir (Ari, 2007, s. 196).

20. yüzyılda İran'da en önemli siyasi söylem modernizm olmuştur. Pehlevi dönemi modernizm söylemi otoritecilik, yukarıdan aşağıya tepeden inme reformlar, kültürel modernleşme ve sanayide kalkınma üzerinde duruyordu. Bu söylem çerçevesinde ortaya çıkan üniter devlet Şii İran toplum ve ekonomisini çağdaş ve kapitalist bir düzene doğru yönlendirmeyi amaçlamış bu doğrultuda altyapısal gereklilikleri yerine getirmeye çalışmıştır. Pehlevilerin ulemayı devlet kontrolüne alma girişimleri, geleneksel toplumu zora dayalı dönüştürme yöntemleri ve bu sürece uymayan grupların iktidar alanının dışında tutulması geleneksel toplumsal grupları olumsuz yönde etkilemiştir (Beşiriye, 2009, s. 65). Zorunlu askerlik uygulaması, yeni mülkiyet kanunu kapsamında araziler kayıt edilirken Şah ve ordunun keyfi uygulamaları, tekel kanunu kapsamında artan devletçi müdahalelerin yarattığı ekonomik kızgınlıklar Pehlevi Hanedanlığının altını oyan gelişmeler olmuştur (Atabaki ve Zürcher, 2012, s. 33).

İngiltere'nin petrol bölgelerinde devam eden mevcudiyeti ve bunun ülkede yarattığı etki nedeniyle Rıza Şah'ın bu duruma karşılık Almanya ile diplomatik ve ticari bağlarını geliştirmeyi amaçlamıştır. 1930'ların sonunda Almanya İran'ın en büyük ticari partneri konumuna ulaşmıştır. Alman teknisyen ve istihbaratı ülkenin her yanına dağılarak faaliyet göstermişlerdir. II. Dünya Savaşı başladığında İran tarafsızlığını ilan etse de Rıza Şah'ın Alman taraftarı olduğu bilindiğinden Sovyetler Birliği ve İngiltere ülkeye şüpheyile bakmaya başladılar. İkinci Dünya savaşında Almanların SSCB'yi işgal etmesi üzerine SSCB'ye bir ikmal yollarını açık bırakmak için İngilizler ve Sovyetler, İran'ı işgal ettiler. Rıza Şah, 16 Eylül 1941'de oğlu Muhammed Rıza lehine tahtan feragat ederek, Pehlevi Hanedanlığını korumaya çalıştı (Cleveland, 2008, s. 214).

II . Dünya Savaşının hemen sonrasında 1945 yılında Amerikalılar ve İngilizler fiilen ülkeyi terk ettiler. SSCB 'ise ilk etapta çekilmedi fakat İran petrollerinin imtiyaz sözü üzerine ülkeden ayrıldı. Babasının çekilmesi ile ülkede yönetimi devralan genç ve deneyimsiz Muhammed Rıza Pehlevi döneminde ülkenin kim tarafından yönetileceği tartışmaları yoğunluk kazandı. İçerden ve dışarıdan baskı altında olan Şah yönetimi yetkilerinden vazgeçmeme taraftarı olmasına rağmen meclisle bir takım yetkileri paylaşmaya razı oldu. Muhalefetin sözcüsü olarak ön plana çıkan Muhammed Musaddık ve tüm siyasi parti ve çıkar gruplarını harekete geçiren olay Anglo Iranian Oil Campany'nin (AIOC) tüm petrol sahalarını kontrolü yetmiyormuş gibi devlet içinde devlet gibi davranışları bardağın taşmasına neden olmuştur. AIOC ile 1933 yılında yapılan anlaşmayı İran hükümeti yeterli bulmasa da İngiltere ile yapılan görüşmelerde bir sonuca varamamıştır. Suudi Arabistan gibi diğer petrol bölgelerinde uygulanan “fifty- fifty” ilkesini kabul etmeyen AIOC, daha sonralarda bu orana razı olsa da İran Petrollerinin millileştirilmesini isteyen Musaddık'ın etkisiyle Anlaşma İran meclisinde kabul edilmedi. Daha sonra Başbakanlık görevine gelen Musaddık, meclisin İran petrollerinin millileştirilmesi kararını kabul ederek yürürlüğe koymuştur. Bu durum İngiltere ile gergin olan ilişkileri daha da gererken İngiltere'nin, İran petrollerine boykot uygulaması ve ülke ekonomisinin zor duruma düşmesine neden olmuştur. Millileştirme programının halktan tam destek görmesi üzerine popülaritesi artan Musaddık, şahın bir takım yetkilerini sınırlama girişimlerine başlamış ve Şahı sembolik hale getirmeyi amaçlamışsa da CIA destekli darbe girişimi ile tutuklanarak görevden uzaklaştırılmıştır. İran'ın millileştirme girişimlerinin başarısız olması üzerine yeni dönemde %50-%50 paylaşım gerçekleşse de işin içine Amerikan şirketleri de dahil olmuştur (Arı, 2007, s. 255).

1953 ABD'nin müdahalesi ile iktidarı tekrar güçlü bir şekilde ele geçiren Şah Muhammed Rıza, ABD ile sıkı ilişkiler geliştirdi. Bunun yanı sıra İsrail ile iyi ilişkiler geliştiren Şah yönetimi, 1955' te Bağdat Paktına katıldı. Irak ile tartışmalı sınırlarını lehlerine düzenledi. Ak Devrim adı altında gizli polisler olan SAVAK ve ABD'nin desteğiyle modern tiran gibi ülkeyi yöneten Şah 1973'deki Arap - İsrail savaşı sonrasında artan petrol fiyatları ve gelirleri sayesinde muazzam gelirler elde etti. Bu gelirleri askeri harcamalara, dışarıda üretilen mal ve mamullere harcaması nedeniyle ülkede aratan enflasyon ve düşen hayat standartları kargaşaya neden oldu. Tüm bu ekonomik sıkıntılar ve Şah'ın ABD ve İsrail ile olan ilişkileri gerçekleştirdiği reformlar ulemanın başını çektiği kitleler tarafından protesto edilerek bir dönemin sonunu getirdi. 1970'lerin sonunda ülke Şah'ın maliyetli projeleri yüzünden borçlu bir ülke haline gelmiş ülke GSYH'sinin % 17'si askeri harcamalara gitmekteydi. Öğrenciler,

mollalar ve laik kesim tarafından yüksek şekilde eleştirilmeye başlanan Şah, 1978’de dev gösterilerle karşı karşıya kaldı ve 16 Ocak 1979’da ülkeyi terk etti (Roskin, 2009, s. 683).

3.1.3. İslam Devriminden Günümüze

İran İslam Devrimi, kuşkusuz 20. yüzyılın en önemli olaylarından birisi olduğu kadar İslam siyasi tarihi içinde oldukça önemli bir olaydır. İran İslam Devrimi, doğal bir muhalefetten çok belirli olaylara tepki olarak değerlendirilebilir. 1826’daki Rus istilas, 873 yılındaki Reuter imtiyazları, 1891’deki tütün tekeli, 1905-1911 anayasal meşrutiyet talepleri 1950’lerdeki Musaddık’ın yürüttüğü millileştirme programı, 1960-1963 arasındaki Şah’ın beyaz ihtilali olan toprak reformuna olan tepki ve 1979 devrimi dini ulemanın liderliğinde gerçekleştirilen toplumsal tepkilerdir. Dini ulemanın öncülüğünde gerçekleştirilen bu başkaldırı Şia siyasi anlayışında buluna pasif teslimiyetçi geleneğin terk edilmesi ve aktif mücadelecı devrimci ruhun ortaya çıkmasıyla başarıya ulaşmıştır (Lapidus, 2013, s. 59).

Şia siyasi anlayışında, siyasi otoriteye karşı hem başkaldırının hem de uzlaşının unsurlarını taşımaktadır. Uzlaşmacı pasifist gelenek Şii toplumunu zaman zaman baskı ve adaletsizliğe boyun eğmeye sevk etmiştir. Çünkü bu adaletsiz ortamın yoğunlaşması kayıp on ikinci İmam Mehdi’nin dönüşünü hızlandıracağı anlayışına dayandırılmaktadır. Aktif Şia siyasi anlayışında ise egemen siyasi güce karşı muhalefetin ve adaletin sağlanması için girişilecek mücadelenin Mehdi’nin yer yüzüne dönüşünü hızlandıracağı anlayışı hakimdir. İmam Humeyni, pasif bir şekilde oturup Mehdi’nin gelmesini beklemek yerine Müslümanları tarihin yapımına ve adaletin gerçekleşmesi için mücadeleye çağırması ve ikna etmiştir (Dağı, 1998, s. 40).

İran Devrimi, onlarca yıldır süren kötü yönetimin, Şahların güçlerini kötüye kullanmalarının, refah için değil kâr amaçlı modernleşmenin, yabancıların, özellikle de son dönemde Amerikalıların ülkenin siyasetine, kültürüne ve ekonomisine artan müdahalesinin ve Şah’ın giderek artan askeri müdahalesiyle birleşen sarmal ekonomik ve sosyal sorunların doruk noktasına ulaşmasıyla gerçekleşmiştir (Milton- Edwards, 2011, s. 174).

Şah yönetiminin ülkeyi Amerikan sömürgesi haline getirdiğine ilişkin yaygın kanaat ve 1963’de Şah’ın başlattığı plansız modernleşme politikasının sosyal, kültürel, psikolojik, ekonomik, etkileri ters etki yaratmıştır. Büyük miktarda plansız olarak ekonomiye aktarılan petrol gelirleri ve oluşan yolsuzluklar, hızla yükselen enflasyon fakir yeni kentli sınıfı muhalif kanada itmiştir. Şah’ın dış politikası, özellikle ABD ile olan ilişkisi devrimci başkaldırının en büyük meşruluk temelini yaratmaktadır. Şah’ın ABD ile kurduğu askeri ve ekonomik bağlar

1953 yılında Musaddık rejiminin devrilmesiyle başlamış olmakla beraber 1972-1977 döneminde zirveye ulaşmıştır. ABD başkanı Nixon'un, Orta Doğu'da bölgesel savunma için Suudi Arabistan ve İran'a dayanan stratejisi üzerine Şah yönetiminin silahlanmaya ciddi harcamalar yapması, ABD'nin bölgede askeri üstler kurması CIA'nin desteğiyle SAVAK'ın yeniden yapılandırılması ve bu gücün iç politikaya yansması, İran toplumunda ülkenin ABD'nin rotasına girmesine ve bağımsızlığını kaybetmesi olarak yorumlandı (Dağı, 1998, s.64).

Diğer taraftan yeni kentli orta sınıfın ekonomik sıkıntıları ve siyasal sürece katılma arzularının engellenmesi Şah'tan bu büyük kitleleri uzaklaştırıyordu. Kırsal kesimde gerçekleştirilen toprak reformu, ekonomiye enjekte edilen petrol gelirleri ile hızlanan sanayileşme hamlesiyle 1970'lerin sonunda %50'yi aşan kentsel nüfusla İran hızlı bir toplumsal dönüşüme girmişti. Gelir dağılımındaki adaletsizlik, yolsuzluk dedikoduları ile birleşince Şah yönetimine karşı artan tepki doruk noktasına ulaşmıştı. Ulema sınıfının örgütlediği ve fabrika işçileri, üniversite öğrencileri, laik Marksist milliyetçilerin desteklediği büyük gösteriler ve bu gösterilere ordunun müdahaleleri neticesinde Şah Rıza Pehlevi, 15 Ocak 1979'da İran'dan ayrılmak zorunda kaldı (Dağı, 1998, s. 67).

30 Mart'ta yapılan referandum ile İran'ın bir İslam Cumhuriyeti olduğu kabul edildi. Kasım 1979'da yeni anayasa halkoyundan geçti ve Humeyni devrimin dini lideri olarak seçildi. Esnaf ve kent nüfusunun büyük bir kısmı ve toplumsal alt tabakalar İslami gurup ve din adamlarını desteklemesiyle Ayetullah Humeyni'nin güçlü ve karizmatik liderliğinin birleşimi sayesinde devrimin diğer ortaklarını saf dışı bıraktı. Laik Marksistler, hatta ılımlı reformcular dahi sistemin dışına itilerek, Ayetullah Humeyni İran'daki yeni düzenin mimarı oldu (Ahin, 2018).

Devrimden hemen sonra gerçekleştirilen referandum ile monarşinin yerine, İran İslam Cumhuriyeti getirildi. Devrimin ilk Başbakanı Mehdi Bazargan ve Liberal sıradan destekçileri demokratik bir İslam Cumhuriyeti sunmayı umuyorlardı. Fakat devrimin karizmatik lideri Humeyni İslam'ın kendinin demokratik olduğunu öne sürerek bunları reddetti ve Humeyni ilk aşamada bu ılımlı muhalifleri devrimin dışında bırakarak İran İslam Cumhuriyeti'nin kurucu lideri olarak tek başına ön plana çıktı. Din adamlarına devrimden sonraki ilk on yıl devrimin temellerini sağlamlaştıracak birçok faktör yardımcı oldu. Birincisi, devrimin lideri olarak ön plana çıkan Humeyni'nin karizmatik duruşu, ikincisi, Saddam Hüseyin'in İran'ı işgal girişimi ki bu girişim sayesinde uzun yıllar halk rejimin arkasında toplandı. Üçüncüsü, uluslararası petrol fiyatlarının hızlı yükselişiyle İran'ın ekonomik gelirlerindeki artış, 1979'da 30 dolar

civarında olan petrolün varil fiyatı, 1981 yılında 50 dolar civarına yükseldi. Bu sayede savaş ve devrime rağmen tüm kalkınma planlarını finanse etmeyi başardı (Abrahamian, 2014, ss. 605, 606).

Devrim toplumun temel değerlerinde, siyasal ve kültürel yapılarında ve liderinde şiddete dayalı değişiklikler olarak tanımlanmaktadır. Huntington'ın tanımında ise devrim, otoriteriyen siyasal sistemlerde, bir katılım patlamasıdır. Devlet gücünün sıfıra indiği, halk gücünün egemen olduğu bir anda devrim gerçekleşir ve halk devrimci devletin egemenliği altında birleşeceğini ifade etmektedir. Devrimci düşüncelerin ulusal sınırları aşarak ihraç edilmesi 1789'daki Fransız Devriminden bu yana uluslararası politika üzerinde etkili olmuştur. Fransız Devrimi tüm dünyaya ulusun evrenselliğini ve Cumhuriyet kavramını yayarken, 1917'deki Rus Devrimi üçüncü dünya uluslarının bağımsızlık hareketi üzerinde önemli etkiye bulunmuştur. Bölgesel devrimler olan Küba, Vietnam ve İran devrimleri iki kutuplu uluslararası sistemi ve süper güçler arasındaki rekabeti beslemiştir (Dağı, 1998, s. 48).

İran İslam Devrimi, bölgedeki güç ve siyasi denkleme ilişkin hesapları değiştirmiş. Bu alanda bölge siyasetinde karmaşık bir takım faktörleri ortaya çıkarmıştır. Birincisi, devrimin hemen akabinde Irak'la savaşmak zorunda kalan İran nükleer enerji başta olmak üzere teknolojik olarak gelişmenin kendisi için elzem olduğu hatta bağımsızlığı için nükleer silahlara sahip olunması anlayışını benimsemiştir. İkincisi, Orta Doğu coğrafyasına Şii İslam anlayışını yaymak olarak belirlemiş ve İslam ülkelerindeki monarşilerin meşru olmadıkları anlayışını yaymaya çalışmıştır. Bu durumda bölgedeki devletlerin İran'ı revizyonist hedefleri olan bir devlet olarak algılamalarına ve İran'ı ve Şia siyasi anlayışını tehdit olarak görmelerine neden olmuştur (Kalaycı, 2018, s. 133).

Yukarıdaki saik hedeflerden sonra İslam devriminin ihracı, devrim sonrasında İran dış politikasının şekillenmesini sağlayan temel prensip olmuştur. Filistin sorununda İran'ın kararlı duruşu, 1967 sonrasında Arap ülkelerinde yaşanan meşruiyet krizi, Körfez ülkelerinde yaşayan ciddi Şii nüfusu, devrimin ihracı fikrini heyecanlandıran unsurlardır. İsrail'in 1982 yılında Lübnan'ı işgalinden sonra buraya gönderilen Devrim Muhafızları, Saddam'a desteğinden dolayı Kuveyt'te gerçekleştirilen bombalı eylemler, Irak, Bahreyn'deki Şii muhalif hareketlerin desteklenmesi devrim ateşinin diğer ülkelere yayılması amacını taşımaktaydı. Humeyni'nin devrimin İran'la sınırlı kalması halinde başarısız kalacağı fikirleriyle birlikte Körfez ülkelerini ABD'nin işbirlikçileri ABD'yi büyük şeytan SSCB'yi ise küçük şeytan olarak tanımlayarak devrimin heyecanını canlı tutmaya çalışmıştır. İran'ın büyük güçler ve bölge ülkeleriyle bozulan ilişkisinden yararlanmak isteyen Irak'ın diktatör

lideri Saddam Hüseyin'in iki ülke arasında Şatt-ül Arap suyu üzerinde ki sınır sorunları ve İran'ın devrimi yayma amacıyla iç işlerine müdahale girişimlerini bahane ederek sekiz yıl sürecek İran Irak savaşını 1980' de başlatmıştır. Umduğu başarıyı elde edemeyen Irak yönetiminin 1982 yılındaki ateşkes talepleri İran tarafından kabul edilmese de savaşın uzaması ve artan ekonomik maliyetleri nedeniyle 1988 yılında BM'nin kararıyla ateşkesi kabul etmeye zorlanmıştır (Dağı, 1998, ss. 81, 86).

Humeyni'nin 1989'da ölümünden sonra İran dış politikasında ideolojik saiklerden daha çok pragmatik unsurlar daha ön plana çıkmaya başladı. Irak'ın Kuveyt'i işgal girişimi ile Körfez ülkeleri ile arasında yumuşama süreci başladı. Humeyni'den sonra Haşimi Rafsancani(1989-1997) ve arkasında Muhammed Hatemi (1997-2005) döneminde bölge ülkeleri ile ilişkiler geliştirmeye çalışılmıştır. Bu dönemlerde İran'ın diğer Müslüman ülkeleri için bir tehdit olmadığı anlatılmaya çalışılmıştır. Yine son dönemde İran'ın dış politikasını nükleer programın geliştirilmesi ve Orta Doğu bölgesindeki Hizbullah, Hamas ve İslami Cihat gibi ABD'nin terör listesinde olan örgütlere verdiği destek şekillendirmiştir (Arı, 2007, s. 556).

İran, İslam devriminden sonra ABD'nin Orta Doğu'daki bir takım politikalarına çıkarları gereği yardımcı oldu. ABD'nin Taliban karşı yürüttüğü operasyon ve Saddam Hüseyin' karşı giriştiği savaşta iki ülke ilişkileri yakınlaştı. İran ile uzun yıllar savaşan Saddam Hüseyin' e karşı Irak üzerindeki Şii nüfusun kullanılmasında ABD'ye yardım etti. Tüm bu yardım ve gelişen ikili ilişkileri daha ileriye götürmek için İran 2003 yılında nükleer araştırmalar, İsrail, Lübnan ve Basra Körfezindeki tüm büyük anlaşmazlıkları çözme teklifini ilette. Ancak İran'ın uzattığı bu barış çubuğu havada kalırken, ABD Başkanı George w. Bush, İran'ı terörizme destek veren şer eksenini olarak tanımladı. Daha sonra Irak'ın işgalinden sonra ülkenin etrafını askeri üstler ile çevreledi. İran'ın nükleer programını koşulsuz olarak durdurmadan müzakerelere başlamayacağını ifade ederek çözümün ve barışın önünü tıkayan taraf oldu (Abrahamian, 2014, s. 607).

Devrimci bir rejim iktidara gelmesi ile İran coğrafyasında yüzyıllardır süren monarşi rejimi son bularak İslam Cumhuriyetinin kurulmasından bu yana geçen süre zarfında rekabetçi parlamento seçimleri gibi bazı demokrasi kurumları popüler bir meşruiyet kazansa da sistem muhafazakar din adamlarının kurduğu kurumlar aracılığı ile bu zümrede tekelleşmiş durumdadır. Siyasal ambargolar ve Batının yaptırımları altında giderek uluslararası sistemden tecrit edilen, yalnızlaştırılan İran İslam devleti siyasi yapılanmasını incelediğimizde devlet üzerinde din adamlarının etkisini daha iyi anlayacağız.

3.2. İran Devlet Sistemi

3.2.1. Velayet-i Fakih ve Görevleri

Velayet-i fakih anlayışının çıkış noktası Şii mezhebindeki imamet anlayışıdır. Kelime olarak anlamı iki şeyin yan yana olması, aralarında olması ve aralarında bir şey bulunmaması demektir. Arapça ve Farsçada “yardım”, “yaren”, “muhabbet” ve “yönetme yetkisi” gibi manalarda da kullanılmaktadır. Şii inanişında göğge yükseldiğı ve tekrar yeryüzüne döneceğı kabul edilen on ikinci imamın yeryüzünden ayrılmasıyla dini işlerin yürütölmesi fakihlere kalıyordu. Bu anlayıştan hareketle geliştirilen Velayet-i Fakih teorisi, 19. yüzyılda siyasi bir teoriye dönüşmüştür (Taflıoğlu, 2024).

Geleneksel on iki imam Şiiliğı, gaybdaki imamın geri dönüşüne kadar İslam’ı siyasetten uzak tutuyordu. Humeyni, eski Şii terimi olan Velayet-i Fakihe yeni bir boyut kazandırarak hukuki anlamdaki vasiliğın din adamlarına, tüm toplum üzerinde her şeyi kapsayan bir yetki verdiğini savundu. Şeriatı üst düzey din adamlarının anlayabileceğini, peygamberlere ve imamlara verilen ilahi yetkinin, onların manevi mirasçılari olan din adamlarına geçtiğini savundu. Bu Şii anlayışı siyasetin merkezine oturttu (Abrahamian, 2014, s. 604). Humeyni hükümet eğer fakihlerin yönetiminde olmaz ise fakihlerin kontrolünde olması gerektiğini hiç değılse hükümetin mollaların onayını almış müminlerin elinde olabileceğini ifade etmektedir. Humeyni’ye göre velayet, devlet işlerinden ayrı düşünölmez ve velayetin yönetmediğı sistemin İslami olmadığını iddia etmektedir. Aynı zamanda Humeyni, Velayet-i Fakih sistemine karşı olanları Şii inancı ve on iki imama karşı olmakla eş değıer görmüştür (Taflıoğlu, 2024).

Humeyni, İslam hükümeti ve devriminin gerekliliğı için birtakım maddeler sıralamaktadır. Humeyni’ye göre peygamberin sünneti, İslam hükümlerinin uygulanmasındaki süreklilik, İslam’ın getirdiğı kuralların hükümeteşiz yürütölmemesi, önceki dönemlerde saltanat ve zulüm idaresi nedeniyle İslam toplumlarında siyasi inkılap gerekliliğı, İslam birliğıinin temini, mazlumların kurtuluşu gibi gerekçeler ile İslam Devriminin zorunlu hale geldiğini düşünmekteydi (Demir, 2023).

İslam Devrimi öncesinde yasama, yürütme ve yargı Şah’ın kontrolünde iken 1979 sonrasında dini liderin kontrolüne girmiştir. Her ne kadar seçimler yapılarak parlamento ve Cumhurbaşkanı seçilse de ölke siyasetinde Velayet-i Fakih ilkesine dayanan yeni düzende tüm bu organların üzerinde dini liderin ağırlığı bulunmaktadır. Ayrıca yargı ve ordunun da

dini lidere bağılı olması bir anlamda monarşilerde ortaya çıkan lider bazlı yönetimi andırmaktadır (Kalaycı, 2018, s.154).

Velayet-i Fakih kavramı İran'da egemenliğin dini ayağını oluştururken, egemenliğin diğeri ayağını cumhuriyetçilik oluşturmaktadır. Cumhuriyetçi yapılar seçilmiş şahıslardan oluşurken, dini kurumlar, imamın doğrudan veya dolaylı olarak atadığı kişilerden oluşmaktadır. Cumhurbaşkanı, hükümet ve meclis halk tarafından seçilmektedir. Fakat seçime katılacakların belirlenmesi dini liderin üyelerinin büyük bölümünü atadığı konsey tarafından belirlendiği için halk dini liderin istedikleri arasından birini seçmektedir. İran anayasasına göre İran İslam Cumhuriyetinin siyasal sistemi birbirinden bağımsız yürütme, yargı ve yasama organlarından oluşur. İran anayasasında bu üç organın Velayet-i Fakih'in denetimine tabi olduğunu belirtir. Gerçekte her anayasal organın görevleri başka kurumlarca paylaşılmaktadır. Yürütme yetkisi Cumhurbaşkanı ve dini lider arasında, yasama yetkisi İslami Şura Meclisi ile Koruyucular Meclisi arasında, yargı yetkisi ise başlıca devrim mahkemeleri, dini mahkemeler ve kamu mahkemeleri arasında paylaşılmaktadır. Bu sistemde her cumhuriyetçi kurum, rehberlik makamı tarafından başka bir kurumla kontrol altında tutulmuştur. Bunun dışında her devlet kurumunda dini liderin görevlendirdiği onun adına yetili kişiler bulunmaktadır. Ordudan, bakanlıklara üniversitelere, vakıflara kadar topluma etki edecek her alan dini liderin temsilcileri tarafından denetlenmektedir (Demirtaş, 2013, s. 103).

Fakih, İslam ve özellikle Şii dini hukuku konusunda derinleşmiş hukuk alimi demektir. Fakihler seçildikten sonra ömür boyu iktidarda kalmaktadırlar. İlk ve kurucu fakih olan Humeyni 1989'da ölümü üzerine bir alt merteye olan Huccetullah olan Ali Hamaney hala bu görevi yürütmektedir (Roskin, 2009, s. 684).

Dini lider fakihler arasından uzmanlar meclisi tarafından seçilmektedir. Uzmanlar meclisi fakihler arasından fetva verebilecek, adaletli, doğru siyasî şuur ve bilince sahip bir fakih lider olarak seçmektedir. Ülke yönetiminde geniş yetkilere sahip dini liderin yetkileri ve görevleri şu şekilde sıralanmaktadır.

- 1- İran İslam Cumhuriyetinin genel politikalarını belirlemek
- 2-Belirlenen politikalarını uygulanmasını denetlemek,
- 3-Silahlı kuvvetlerin başkomutanlığını yürütmek,
- 4-Savaşa ve barışa karar vermek ve seferberlik ilan etmek,

5-Anayasayı Koruyucular Konseyinin fakih üyelerini atamak, yargı başkanını atamak, İran İslam cumhuriyeti Radyo ve Televizyon Kurumu Başkanını atamak, Genelkurmay başkanını atamak, İslam Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) genel komutanını atamak, silahlı kuvvetler ve emniyet teşkilatı üst düzey komutanları atamak

6- Yasama yürütme ve yargı erkinin anlaşmazlıklarını gidermek ve aralarında ilişkileri düzenlemek

7-Devletin normal yollardan çözülmeyen sorunlarını Düzenin Yararını Teşhis Konseyi aracılığıyla çözmek

8-Seçime girecek Cumhurbaşkanlarını belirlemek, halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanının Mazbatasını imzalamak, Cumhurbaşkanını görevinden azletmek.

9- Mahkumları affetmek veya cezalarını hafifletmek (Koç, 2018).

3.2.2. Yürütme Organı, Cumhurbaşkanı ve Görevleri

İran’da modern devlet kurumları ilk kaçar Hanedanlığı döneminde 1818 yılında dış devlet bakanlığı kuruldu. Bunun hemen ardından maliye, iç işleri ve kamu hizmetleri bakanlıkları kurularak ilk Bakanlar Kurulu faaliyete başlamıştır. İran’da Cemalettin Afgani’nin fikirlerini takip eden aydınlar ve bürokratlar, medresenin de desteğiyle 1906 yılında meclise dayalı meşruti bir rejim kurulmuştur. İran İslam Devrimine kadar bu geleneksel saltanatın yanında modern devlet kurumları ile beraber yürütme icra edilmeye çalışılmıştır (Çaha ve Şahin, 2013, s. 589).

İslam Devriminden sonra yapılan anayasada ilk defa Cumhurbaşkanlığı kurumu İran İslam devriminin ürünü olarak İran tarihinde yerini almıştır. Rehberlik makamından sonra ülkenin en yüksek ve önemli makamıdır. Anayasayı uygulamak, üç erkin ilişkilerini düzenlemek, yürütme gücüne doğrudan doğruya başkanlık etmek temel görevleridir. Dört yılda bir seçilen Cumhurbaşkanı, art arda iki defa seçilebilmektedir. Cumhurbaşkanı olabilmek için iyi bir Şia taraftarı olmak, dindar olmak ve 25-75 yaşları arasında olmak gerekmektedir. Cumhurbaşkanlığına seçilebilmek için anayasayı koruyucular kurulunun onayı olması gerekmektedir kurulun uygun bulmadığı adaylar seçimlere katılamazlar.

Yürütmenin başı olan Cumhurbaşkanının görevleri arasında tüm uluslararası anlaşmaları imzalamak, ülkenin iç ve dış politikasını belirlemek, Milli Güvenlik Kuruluna başkanlık etmek yıllık bütçeyi hazırlamak, ekonomik kurumları denetlemek, ve başkanlık etmek, meclise mevzuat teklif etmek, bakanları atamak, eyalet valileri, büyükelçileri atamak ve İran ulusal petrol şirketi, Merkez Bankası başkanı gibi büyük kamu kurumlarının yöneticilerini

atamak temel görevleridir. Yürütmenin başı olan Cumhurbaşkanının birden fazla yardımcısı bulunmaktadır. Sayıları değişmekle birlikte genellikle on kadar yardımcısı bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi genel Birinci Cumhurbaşkanı Yardımcısı olarak belirlenip Genel Cumhurbaşkanı Yardımcılığı yapmaktadır. Diğer yardımcılar özel alanlarda Cumhurbaşkanı adına o olanı takip etmektedir (Abrahammian, 2014, s. 621).

Cumhurbaşkanı yürütmenin başı olarak Bakanlar Kurulu ile ülkeyi yönetmektedir. Ülkede Bakanlar Kurulu on dokuz Bakan, on Cumhurbaşkanı Yardımcısı, Merkez Bankası Başkanı, İran Radyo-Televizyon Kurumu başkanı, hükümet sözcüsü ve bakanlar kurulu sekreterinden oluşmaktadır. Bakanlar Kurulu kanun tasarısı hazırlamakta, tüzük çıkarmak, yürütmeye ilişkin karar almak ve yürütme organları arasındaki anlaşmazlıkları çözmek temel görevleri arasındadır. İran'da önemli bakanlıklar arasında İstihbarat Bakanlığı, Kültür ve İslami Rehberlik Bakanlığı, Dış ve İç İşleri Bakanlıkları toplumun üzerindeki etkileri bakımından önem taşımaktadır (Koç, 2024).

3.2.3. Yargı Organı

1900'lü yılların başlarında Batılı sömürgeci güçlere karşı verilen taviz ve batılı liberal fikirlerin ülkede yayılması, Cemalettin Afgani gibi İslamcı modernistlerin fikirlerini takip eden aydınlar ve bürokratlar, medresenin de desteğiyle 1906 yılında Şah rejimine karşı başlattıkları siyasal hareket ülkede ilk anayasal sisteme dayalı meşruti bir rejimin kurulmasını sağlamıştır (Çaha ve Şahin, 2013, s. 589).

1907 yılında yapılan ilk anayasa çalışması neticesinde Şah, yetkilerini meclis ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Bu durum Şah yönetiminin otoritesini zayıflatmış, aynı zamanda Batı hukuk sisteminin temel kavramlarının İran hukuk sistemine girmesine neden olmuştur. Daha öncesinden yargılama ile ilgili bir hukuk bulunmamasından dolayı ulema yargılama yetkisine sahipti bu durum sonlandırılarak modern mahkemeler kuruldu, bir takım ulemanın yargılama yetkileri elinden alındı. Devrim ile beraber İran yeni anayasa hazırlayarak, İran'ın resmi dinin İslam ve Caferi İsnaaşeri mezhebi olduğu kabul edilmiştir. Anayasanın giriş kısmında ülkenin kurtuluşunun İslam hukukuna dayalı bir devlet kurmaktan geçtiği anlatılmıştır (Kılınç, 2024).

İran yargı sisteminde, kuvvetler ayrılığı ilkesinin var olduğu iddia edilse de, İran anayasası yürütme ve yasama erkine nispeten yargı erkine diğer erkleri gölgede bırakacak şekilde daha fazla görev yüklemiştir. Ruhani lidere ve din adamları sınıfına yargı üzerinden geniş kapsamlı yetkiler verilmektedir. Kanunların nihai yorumcuları olarak din adamları kanunların şeriata

uygunluğunu denetlemektedirler. Meclis tarafından kabul edilen yasa tasarıları, şeriata uygunluk açısından Anayasayı Koruyucular Konseyi (AKK) tarafından denetlenmektedirler. Adalet Bakanı, Cumhurbaşkanı tarafından seçilmektedir fakat hem başyargıcın hem de meclisin onayı gerekmektedir (Abrahammian, 2014, s. 623).

Yargı sistemi Pehlevi Hanedanlığı döneminde din adamlarından arındırılmıştı. İslam devrimi ile yargılama yetkisi modern hukukçulardan tekrar din adamlarına geçmiştir. İran hukuku devrim ile beraber İslamileştirilse de Pehlevi döneminde kurulan mahkeme sisteminden de vazgeçilmedi. Humeyni şariat kadılarının merkezi otoritenin müdahalesi olamadan karar verebileceğini savundu. İslam devriminin ilk dönemlerinde şeriatın getirdiği cezalandırma ilkeleri olan kısas, kırbaçlama gibi cezalar uygulansa da zamanla aratan uluslararası baskılar ile modern cezalandırma unsuru olan tutuklamalar yaygınlaştı. Cezalandırma ilkesinde idam ilk dönemlere göre azalsa da İran dünyada Çin'den sonra en fazla kişinin cezalandırıldığı ülke olarak kayıtlara geçmekte ve bu durumda uluslararası arenada ciddi sorun yaratmaktadır (Abrahammian, 2014, s. 623).

Yargı organının en yüksek makamını dini liderin beş yıllık süre için atadığı Yargı Organı Başkanıdır. Başkanın görevleri arasında İslam ile uyumlu yasa tasarıları hazırlamak, hakimleri görevlendirmek, görevden almak, tayin etmek. Bütün mahkeme başkanlarını atamak görevleri arasındadır. Adalet Bakanı, Yargı Organı Başkanının önerdiği kişiler arasından seçilmekte ve yürütme ile yargı organı arasındaki ilişkileri yönetmektedir (Kılınç, 2024).

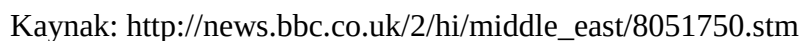
3.2.4. Yasama Organı

Şura meclisi 290 vekilden oluşmaktadır. Şura meclisi, demokratik rejimlerdeki parlamentolardan farksızdır. On sekiz yaşını dolduran İran vatandaşları tarafından dört yılda yapılan seçimler ile belirlenmektedir. İran anayasasına göre olağan kanunları yapmak ya da değiştirmek meclisin görevidir. Meclis bu görevi gerçekleştirirken Anayasayı Koruyucular Konseyinin onayını almak zorundadır. Meclis dilediği taktirde kabindeki bakanları, devlet işlerini halkın yürütme ve yargıya yönelik şikayetlerini soruşturabilir. Meclis Cumhurbaşkanı dışında güven oylaması yoluyla bakanları görevden alabilir. Hükümet bütçelerini, yabancı anlaşmaları, dış kredileri onaylayabilir veya engelleyebilir (Abrahammian, 2014, s. 628).

Ülke 265 seçim çevresine bölünmüştür. Süryani Hristiyanlar, Yahudiler ve Zerdüştlerin her biri için beş milletvekili ayrılmıştır. Ermeni Hristiyanları için iki sandalye ayrılmıştır. Parlamento başkanlığı önemli bir görevdir. Milletvekillerinin dokunulmazlık yetkileri

3.2.5. Diğer Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar

Şekil 5: İran'ın Siyasal Yapısı

84

Bunların yarısı dini lider tarafından atanmakta diğerk yarısı ise yargı tarafından aday gösterilen Şura Meclisi tarafından seçilen hukukçulardan oluşmaktadır. Üyeler aşamalı olarak altı yıllığına seçilir yani her üç yılda üyelerin yarısı değişmektedir. (BBC, 2024)

Uzmanlar meclisi; İran'da dini lideri atamak, performansını takip etmek görevini yerine getiremeyecek durumda görülmesi halinde onu görevden almaktadır. Uzmanlar Meclisi genellikle yılda iki oturum düzenlemektedir. Uzmanlar Meclisi İran'da mollaların yoğun yaşadığı Kum kentinde bulunmaktadır. Meclis Oturumlarını Meshed ve Tahran'da düzenlemektedir. 86 üyeden oluşan Uzmanlar Meclisi sekiz yılda bir halk tarafından seçilmektedir (Kalaycı, 2018, s.197).

Düzenin Yararını Teşhis Konseyi (DYTK); İran parlamentosu ile AKK arasındaki mevzuatla ilgili anlaşmazlıklarda nihai karar verme yetkisine sahip dini lider için danışma organı görevi görmektedir. Dini lider önde gelen din adamları, sosyal ve siyasi şahsiyetler arasından atama yapmaktadır. DYTK ülke politikalarının belirlenmesinde dini lidere danışmanlık yapmak, çözülemeyen sorunlarla ilgili lidere öneri sunmak, meclisin çıkardığı yasaların AKK tarafından İslam'a ve anayasaya aykırı bulunması durumunda maslahata uygun karar vermek ve kalkınma politikalarının belirlenmesinde rol almak gibi çok çeşitli görevleri bulunmaktadır (Koç, 2018).

İran'da yasama yetkisi Şura meclisinde olsa da çıkarttığı yasaların AKK tarafından denetlenmesi, İslam'a ve İran Anayasasına aykırı bulunması durumunda ortak uzlaşının da mümkün olmaması durumunda DYTK'nın devreye girmesiyle üç boyutlu bir hal almaktadır. AKK ve DYTK üyelerinin çoğunluğunun dini lider tarafından belirlendiğini göz önüne alırsak İran'da yasama yetkisi dini liderin gölgesinde kalmaktadır. AKK ve DYTK gibi kurumlara kritik görevler yüklenmiştir.

Milli Güvenlik Konseyi; İran'ın genel politikalarının şekillenmesinde önemli yeri olan bir organdır. Konseyin amacı İslam devrimini korumak, ülkenin birliğini, bütünlüğünü ve egemenliğini sağlamak olarak tanımlanmıştır. İran'ın en üst güvenlik ve savunma organıdır. Üyeleri Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları, Bütçe ve Planlama Teşkilatı Başkanı, dini liderin iki temsilcisi, Devrim Muhafızları Komutanı, Dışişleri Bakanı, İçişleri Bakanı ve İstihbarat Bakanından oluşmaktadır. Konseyin başkanlığını Cumhurbaşkanı yapsa da kararları dini lider onayladıktan sonra yürürlüğe girmektedir (Keskin, 2006).

3.3. İran'da Toplumsal ve Siyasi Dinamikler

3.3.1. Esnaf, Köylü, Din Adamları ve İşçi Sınıfı

20. yüzyıl boyunca İran'daki siyasal yaşam baskıcı zoraki çağdaştırma ile gelenekselcilik arasındaki çatışmaların gölgesinde kalmıştır. İran toplumunda temel ve derin ayrım hemen her alanda kendini gösteren gelenek ile modernizm arasındaki çatışmadır. İran'da toplumsal hareketler ve değişimler tepeden müdahaleler ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Devrimden önce toplumun modernleştirilmesi için Batı tarzı yaşam biçimleri topluma dayatılırken devrimden sonra İslami bir toplum yaratma çalışmaları başladı devletin simgeleri olan bayrak ve marşları İslami ruha uyacak bir şekilde değiştirildi. Yaşamın her alanında İslami söylev hakim konuma geldi. Cinsiyet ayrımı tüm topluma kabul ettirilmeye çalışıldı (Bayat, 2015, s. 100).

Kaçarlar döneminde ve Pehlevilerin ilk dönemlerinde toplumun ileri gelenleri genellikle büyük toprak sahiplerinden oluşuyordu. Pehleviler döneminde toprak aristokrasisi en önemli sınıfı oluşturuyordu. Meclisteki milletvekillerinin %60'ı toprak soylularından oluşuyordu. 1961 yılındaki toprak reformu küçük müreffeh bir toprakla uğraşan sınıfın oluşmasını sağladı. Toprak aristokrasisinin güçlü olması nedeniyle bu kanunlar sağlıklı bir şekilde uygulanamadı. 1970'li yıllarda ülkenin çeşitli bölgelerinde 62.000 büyük toprak sahibi vardı (Beşiriye, 2009, s.15).

İran siyasal hayatına Safeviler döneminde girmeye başlayan ve daha sonraları toplumun en dinamik ve güçlü sınıfı haline gelen din adamları sınıfı İslam devrimi ile beraber gücünün zirvesine ulaşmıştır. Köyden kente akan yoksul yeni kentli sınıf üzerinde yapılan sosyal yardımlar ile ilişki kuran din adamları sınıfı kurdukları vakıflar aracılığıyla büyük bir ekonomik büyüklüğe ulaşarak toplum üzerindeki etkisini giderek artırmıştır. Bazı tahminlere göre ekonomik büyüklükleri devletin gelirlerinin yarısı kadar, gelirleri vergiden muaf tutulan bu vakıflardan Ezilenlerin Vakfı 140'tan fazla fabrikayı, 120 madeni, 470 tarım işletmesini ve 100 inşaat şirketini yönetmektedir aynı zamanda ülkenin iki büyük gazetesinin sahibidir. Şehitler Vakfı, Mazlumlar Vakfı gibi bu din adamlarının elinde bulunan vakıflar ülkede 12 milyar dolarlık varlığı ve 400 binden fazla çalışanı ile İran'ın en büyük toplumsal sınıfını oluşturmaktadır (Abrahamian, 2014, s.625).

Esnaf ve tüccar sınıfı Kaçarlar döneminin sonuna doğru gerçekleşen meşrutiyet hareketi ile siyasi gücünü artırmıştır. Pehlevi saltanatı döneminde toplumun önemli dinamiklerinden biri olmaya devam eden esnaf sınıfı 1960'lı yılların başlangıcından itibaren uygulanan

ekonomideki reform politikaları, sanayi üretiminin ön plana çıkarılmasının yanında Pehlevi hanedanlığının yeniden yapılanma ve kalkınma programlarından zarar görerek ulemanın muhalefetine destek vermiştir. İslam devrimini başarıya ulaşmasıyla beraber muhafazakar ve dindar eğilimleri güçlü olan bu sınıf diğer toplumsal gruplara nazaran daha iyi bir konuma gelmiştir (Beşiriye, 2009, 20).

İşçi sınıfı son dönemde ortaya çıkan en önemli toplumsal sınıflardandır. 1920'lerin başlarında Batı ile gelişen ekonomik ilişkiler değişen ve gelişen üretim tarzları artan fabrikalaşma ile kırsaldan kente göçün hızlanması ile beraber son dönemlerde İran'da yeni bir sınıfın doğmasına neden oldu. İlk işçi sınıfı Tudeh partisi etrafında örgütlense de devrimden sonra İslami işçi şuralarına dönüştü. Yüksek işsizlik, düşük ücretler, azalan gelirler sağlıklı olmayan yaşam koşulları, grev çağrısı ve örgütlenme hakkını reddeden çalışma kanunları en temel problemleridir (Abrahammian, 2014, s. 633).

20. yüzyılda ortaya çıkan orta sınıf ve aydın kesim modern devletin bürokrasisinin temel unsurlarından oldu. Doktorlar avukatlar, akademisyenler ve öğrenciler oluşan yeni orta sınıf liberalizm ve modernizmin temel savunucuları arasında yer aldı. İslam devrimi ile beraber orta sınıf ile devrimin savunucuları olan ulema kesim arasında şiddetli görüş ayrılıkları baş göstermiştir. Pehlevi yönetimi yeni orta sınıfı modern ulus devletin kimliğinin oluşturması, milliyetçi kimliğin güçlenmesi, ulemanın siyasetten uzak tutulması, idari reformların gerçekleştirilmesine önemli roller yüklemişti devrim ile beraber etkilerinin azalması bu kesimde derin hayal kırıklıklarına neden oldu. İslam devriminden sonra yeni orta sınıf diğer gelenekselci İslami gruplardan kendisini ayırarak İslam'ı demokratik bir çerçevede yorumlayarak İslam Cumhuriyeti içinde siyasi muhalefetin toplumsal zeminini oluşturdu (Beşiriye, 2009, s. 24).

Devrimden sonra modern orta sınıf, eğitimli kadınlar ve işçi sınıfı uygulanan politikalar nedeniyle toplumsal huzursuzluk baş gösterdi. Modern orta sınıf devrimden itibaren uygulanan İslami politikalara karşı çıkmaktaydılar. İran'daki seküler ve eğitimli kadınlar ise zorunlu örtünme ve kadının dönüşümü için uygulanan politikalardan rahatsızdı. Şah'ın aile ile ilgili çıkardığı liberal yasalar iptal edilerek yasal evlilik yaşı düşürüldü, erkekler boşanma haklarını tekrar elde ettiler. Kadınların bazı eğitim kurumlarına kayıt yaptırmaları yasaklanması gibi nedenler ile kadınlar İslami rejime tepkiliydiler. İran'da geniş toplumsal halk hareketi ile iktidara gelen rejim zamanla uygulanan politikalar nedeniyle yıprandı ülkenin kolektif kimliği dini açıdan güçlü olmasına rağmen sınıf, etnik köken, cinsiyet ve siyasi farklılıklar nedeniyle gerilebilmektedir (Bayat, 2015, s. 103).

3.3.2. İran’da Siyasi Parti ve Gruplar

İran’da siyasal partilerin tarihsel gelişimine bakıldığında ilk ortaya çıkışları Anayasal Meşrutiyet’in ilan edildiği Kaçar Hanedanlığı döneminde başlamaktadır. Bu dönemde kurulan İttidal Partisi ve Demokrat Parti İran seçkinleri arasındaki rekabetten dolayı kurulan kitlelere dayanmayan siyasi partilerdi. Şah’ın tüm siyasi parti ve dernekleri yasaklamasıyla birlikte uzunca bir süre siyasi yaşamda yer almayan ve kuramsallaşamayan siyasi partiler İkinci Dünya Savaşından sonra 1953 yılına kadar pek çok siyasi parti kurulmuştur. Ulusal Cephe, Tudeh, Milli Cephe gibi önemli siyasi partiler İran İslam devrimine kadar şaha karşı muhalif kanatta yer alarak halkın taleplerini seslendirmişlerdir. 1981 yılında düzenlenen Siyasi Partiler Yasası ile tüm siyasi partiler yasa dışı ilan edilerek, yeni siyasi parti kurmak için yapılan başvurulardan hiçbirisi kabul edilmemiştir. Yeni yasa ile parti kurmak İçişleri Bakanlığının iznine bağlanmıştır. Devrim öncesinde Şah’a karşı muhalefette İslamcılarla birleşen diğer parti ve gruplar, devrim sonrasında yeni yönetim tarafından 1983 yılına kadar büyük oranda tasfiye edilmiştir. Bunun yanında İslamcılar da kendi içerisinde tek vücut değildi, aralarında İslamcı sosyalistler, liberal cumhuriyetçi İslamcılar da yer alıyordu. Tüm bunlar zaman içerisinde tasfiye edilmişlerdir (Akyol ve Ahmadi, 2023).

İran anayasası vatandaşlarına parti kurma hakkını garanti etmektedir. 1980 tarihli anayasa ile İçişleri Bakanlığının partilere lisans vermesine izin verilmektedir. İslam devriminin ilk dönemlerinde eski dönemlere göre nispeten daha özgür bir ortam bulan siyasi grup ve dinamikler devlet yönetiminde pay sahibi olabilmek için bloklar halinde mücadele etmişlerdir. Devrim sonrasında partileşmeye çok önem verilmemiştir. 1997’de reformcu lider Hatemi’nin göreve gelmesinden sonra partileşme teşvik edilmiştir. Genel olarak İran siyasetinde siyasi partiler ideolojik ve politik görüşler etrafında oluşan koalisyon ve gruplara göre daha az önem taşımaktadır. İçişleri Bakanlığının verilerine göre iki bin yedi yüz siyasi parti ve gruba izin verilmiştir. Dolayısıyla bu küçük parti ve grupların oluşturdukları cepheler önem taşımaktadır (Abrahammian, 2014, s. 629).

Beşiriye, İran siyasetinde aktif olan partileri ideolojilerine göre gruplandırmıştır. Bunlar; İslami partiler, Liberal partiler, İslamcı Sol partiler ve Marksist Sol partiler olarak sıralamıştır. İslami parti ve gruplar, Humeyni’nin önerdiği Velayet-i Fakih düşüncesinin benimsemektedirler. Hakimiyeti Allah’ın olarak gören bu parti ve grupta yer alanlar bütün yasaların Şeriata uygun olması gerektiğini savunurken ülke yönetiminin sadece din adamlarının elinde olmasını savunmaktadır. Bu partilerden en önemlisi İslam Cumhuriyetçi partisidir. Liberal partilerin ise çekirdek kadroları Şah rejiminin muhaliflerinde oluşuyorlardı.

Birkaç farklı partinin bir araya gelmesiyle oluşan liberal grup devrim sonrasında demokratik talepleri ile ön plana çıktılar fakat toplumsal destekten yoksundular kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ile dağılarak yok oldular. İslamcı sol partiler ise yükselen siyasal İslam ideolojisi ile sosyalizmin öne sürdüğü savlar olan millîleştirme, büyük mülkiyetlerin kaldırılması işçi şuralarının oluşturulması, azınlık kavimlerin desteklenmesi gibi fikirleri savundular. Marksist Sosyalist gruplar ise ABD ile bütün ilişkisinin kesilmesini istiyor, azınlıklara kendi yönetimlerini kurma hakkının tanınmasını savunuyorlardı. Kendi aralarında yol yöntem ve metot farklılıklarından dolayı anlaşmazlıklar bulunmaktaydı. En önemlileri olan Tudeh Partisi devrimden önce İslami hareketleri destekliyordu. Geniş tabanlı bir hareket olmadığı gibi devrimden sonrada tamamen kapatılmış faaliyetleri yasaklanmıştır (Beşiriye, 2009, ss. 27, 31).

3.3.3. Ekonomik Yapı

Kaçar Hanedanlığının son dönemlerinde Batılı devletlerin etkisinin artması ve kapitülasyonlar eliyle hızla sömürgeleşme sürecinin başlaması ve yabancı devletlere verilen imtiyazlar iç siyasi çalkantılara neden olmuştur. Ülkenin siyasi tarihinde genelde ekonomik faktörler ve gelişmeler iç siyaseti ve siyasetçilerin geleceğini belirlemiştir. 1890 yılında İngiltere'ye verilen tütün imtiyazına çarşı esnafı ve din adamlarından oluşan grubun birlikte itiraz ederek güçlü toplumsal tepkileri anayasal meşrutiyyetin yolunu açmıştır (Ahin, 2018).

İngiltere'nin 1908 yılında İran'da petrolü keşfetmesiyle beraber yıllar içerisinde ülke ekonomisinde ana gelir kaynağı petrol gelirleri oluşturmuştur. Petrol gelirleri 1951 yılına kadar 16 milyon dolara ulaşmıştır. 1951 yılındaki petrol endüstrisinin millîleştirilmesi ve 1955 yılında ABD ve İngiliz şirketlerinden oluşan bir konsorsiyumla yapılan anlaşma sonrasında 1955 yılında 34 milyon dolara, 1973'te 5 milyar dolara ve 1974 yılından sonra petrol fiyatlarındaki hızlı artışla 23 milyar dolara ulaştı. Petrol ülke ekonomisinin ithalatının yüzde 90'ından fazlasını ve ülke bütçesinin yüzde 80'ini finanse ediyordu. Bu durum ülke doğal kaynaklarını yabancı devletlere kiralayarak gelir elde eden rantçı bir devlete dönüştürdü. Dolayısıyla İran Devleti toplumdan nispeten bağımsız hale geldi. 1960-1977 arasında petrol gelirleri sayesinde ülke %9,6'lık oranla dünyanın en fazla büyüyen ekonomilerinden birisi haline geldi. Muhammed Rıza Şah petrol dışındaki endüstriye kısmen yönelse de halı ve fıstık ihracı dışında bir katkı sağlayamadı. İran İslam devrimi esnasında da ülkenin ana gelir kaynağı hala petroldü. Yabancı sermaye ülkeye sanayi yerine finans ve

bankacılık sektörüne yatırım yaptı bu yatırımlarda çok büyük yatırımlar değildi (Abrahammian, 2014, s. 610).

1962-1968 yılları arasında Muhammed Rıza Şah tarafından “Beyaz Devrim” adı altında reform programı uygulanmaya başlanmıştır fakat bu programlar iktidarın meşruluğunu ve devamını sağlamamıştır. Tütün ayaklanması Meşrutiyet için nasıl zemin hazırladı ise bu temelsiz sorunları çözmekten uzak reform politikaları 1979 devrimine zemin oluşturdu. İran’ın 1979 devriminin ekonomik nedenleri arasında çarpık yapılanma yatmaktadır. Toplumsal olayların ana nedeni sadece çarpık ve dengesiz gelişmelerdi. Köylerden kente akın eden ve geçim sıkıntısı yaşayan dini ulemanın elinden tuttuğu toplum yığınları ve baskıcı reform politikaları 1979 devrimine zemin hazırlamıştır (Ahin, 2018).

Hükümetlerdeki yolsuzluklar iş gücü maliyetleri, küçük iç Pazar potansiyel istikrarsızlık ve müsadere korkusu yabancı yatırımcıyı ülkeden hep uzak tutan etmenler oldu. Ülke ekonomisinin petrole dayalı olmasından dolayı İran ekonomisindeki temel sorun istikrarsız petrol fiyatlarıdır. Devlete gelirin büyük kısmını sağlayan petrol 1978’de 20 milyar dolardan 1998’de 10 milyar doların altına düştü, 2000’de 17 milyar dolara, 2005’te 44 milyar dolara son dönemde 55 milyar doların üzerinde ekonomiye katkı sağladı. Petrolün varil fiyatı 1998’de 14 dolardan, 2000’de 30 dolara, 2005’te 56 dolara, 2013-2014’te 100 doların üzerine çıktı. İran - Irak savaşı ülkeye hem insan kaynağında hem de ciddi ekonomik kayıplara neden olmuştur. Ülkedeki plansız nüfus artışı ve uygulanan baskıcı politikalarından dolayı yurt dışına beyin göçü ülkede istikrarsız bir görüntünün doğmasına neden olmaktadır (Abrahammian, 2014, s. 611).

İran ekonomisinde dini lider hatırı sayılır büyüklükte bir gücü elinde bulundurmaktadır. Dini lider bu ekonomik gücü vakıflar aracılığıyla yönetmektedir. Vakıfların başkanları rehber tarafından atanmaktadır. Gayri resmi rakamlara göre bu vakıfların ekonomik gücü İran ekonomisinin %40’nı oluşturmaktadır (Keskin, 2006). Boyat adı verilen bu vakıflar sahip oldukları ekonomik ve siyasi güç ile toplum üzerinde ciddi etkiye sahiptirler. Bu vakıflardan en büyüğü olan Mazlumlar vakfının 10 milyar doların üzerinde bir bütçeye sahip olduğu ve kendisine bağlı şirketler ile birlikte yaklaşık 400 bin çalışanın olduğu tahmin edilmektedir (Demirtaş, 2013, s. 104).

Bunların yanında İran İslam Cumhuriyeti, yıllar içinde kayda değer ekonomik başarılarla da imza atmıştır. Ülke genelinde ulaşım altyapısı güçlendirilirken, köylere elektrik, yol ve suyun götürülmesini sağladı. Yine bu dönemde trafikteki kayıtlı araç sayısı 1990’da 27.000

'den 2009'da 3 milyon üzerine çıktı. Baraj ve sulama kanalları inşa edilerek 630 bin hektar toprak köylülere dağıtıldı. Reformcu Cumhurbaşkanı Hatemi ekonomi üzerindeki devletin rolünü azaltmak için özelleştirme sürecine girişti dini lider Ayetullah Ali Hamaney'in de onayladığı bu durumu muhafazakar Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'da onaylayarak devam ettirdi. 2002 yılında İran yabancıların ülkede bir firmanın tamamına sahip olmasına, karlarını ülkelerine göndermelerini kabul eden ve devletin müdahalelerinden muaf olmalarına keyfi müsaderele ve yüksek vergiden muaf tutan bir yasayı kabul ederek ülkeye yabancı sermaye kazandırmayı amaçlamıştır (Abrahammian, 2014, ss. 614, 617).

İran'da 2005'te başlayan özelleştirme sürecinde 189 devlet şirketi özelleştirilmiş bunların büyük çoğunluğu iyi yönetilemeyerek zarar etmiş, çok az bir kısmı iyi durumda iken önemli bir kısmı ise tamamen faaliyetlerini durdurmuştur. Bu özelleştirme sürecinin başarısız olmasında ülkedeki zayıf hukuki alt yapı, şeffaflık, istikrarsızlık ve etkin olmayan mülkiyet haklarına ABD yaptırımlarının eklenmesiyle süreç tamamen tıkanmıştır (Rashid, 2024).

Özelleştirme sürecinde yaşanan önemli gelişme ise dini rejimin silahlı kanadı olan Devrim Muhafızları Ordusunun sahip olduğu mali güç ile devletin özelleştirmeye çalıştığı kamu kuruluşlarını satın almasıdır. Devrim rehberinin inisiyatifiyle direniş ekonomisi adı altında ekonominin dış müdahalelere karşı güçlü kılınması amacıyla özelleştirilen bir takım kurumları satın almıştır. Devrim Muhafızları elde ettiği bu güçle artık İran siyasetinin vazgeçilmez bir unsuru olduğu gibi devrim rehberinin belirlenmesinde belirleyici konuma gelmiştir (Koç, 2018).

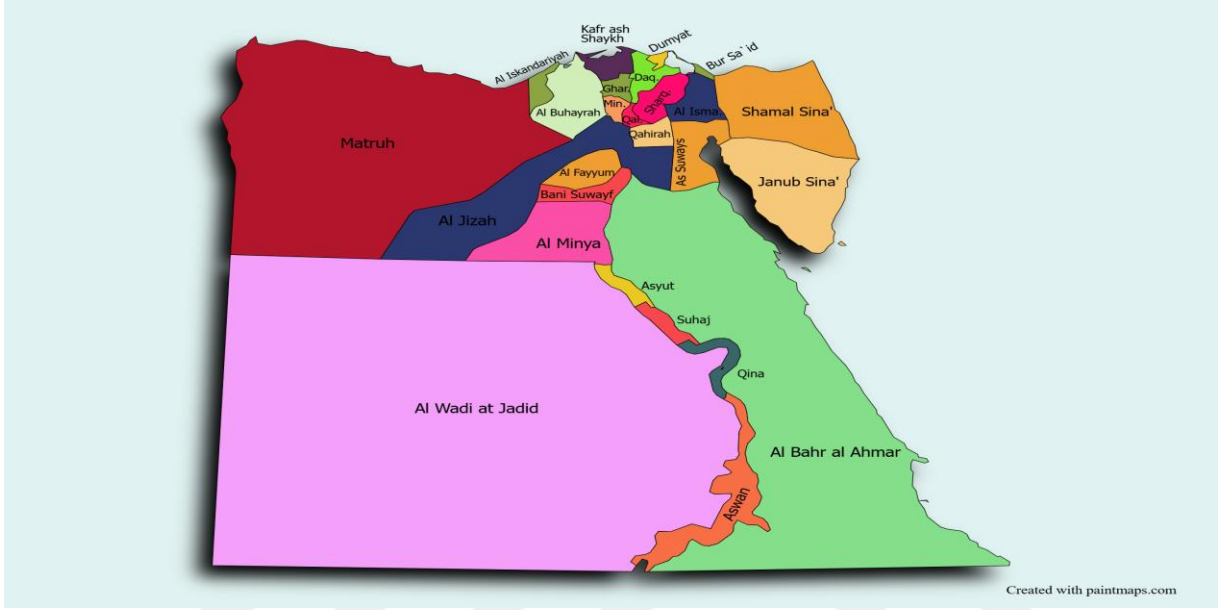
3.4. Mısır Arap Cumhuriyeti

Mısır Arap Cumhuriyeti, Orta Doğu bölgesinin en önemli bölgesel gücü olabilecek devletlerindendir. Eski çağlardan günümüze kadar uzanan tarihi ve kültürü ile bölgede ön plana çıkmaktadır. Birçok medeniyete ve devlete ev sahipliği yapmış Nil Nehrinin kenarında geniş çöller ve kuzeyinde Akdeniz, güneyde Sudan ile sınırlanan coğrafya Mısır olarak tanımlanmaktadır (Marsot, 2010, s.7).

Çok eski bir tarihe sahip olan Mısır Arap Cumhuriyeti 1.001450 km² yüzölçümüyle Orta Doğu bölgesinde Suudi Arabistan ve İran'dan sonra üçüncü büyük devlet olarak öne çıkmaktadır. Mısır, Arap ülkeleri arasında beşeri nüfusu ve fiziki yüz ölçümü bakımından en büyüklerden olmanın yanı sıra siyasi, askeri ve kültürel alanda Arap dünyasının lider olarak kabul edilmiştir. Jeopolitik konumun verdiği avantaj ile Mısır, en önemli bölge devletlerinden biridir. Mısır'ın jeopolitik konumu, Afrika ile Asya arasında geçiş noktası olma özelliğini

taşımasının yanı sıra, Akdeniz'den Kızıldeniz'e, oradan da Hint okyanusuna açılan dünyanın en önemli geçiş güzergahlarından birisi olan Süveyş Kanalı ile stratejik bir geçiş noktası olması sebebiyle Avrupa için kritik bir öneme sahiptir (Diriöz, 2018).

Şekil 6: Mısır'ın Siyasi Haritası

Kaynak: <https://paintmaps.com>

Mısır, 104 milyonluk nüfusu ile en kalabalık Arap ülkeleri arasında yer almaktadır. Ülke nüfusunun %90 Sünni Müslüman Arap, %9'u Kipti ve %1 Yunanlılardan oluşmaktadır. Etnik ve dini olarak homojen bir yapıya sahiptir. Ülkede resmi ve hakim dil olarak Arapça konuşulmaktadır. Arap ülkelerine her alanda rol model olma kapasitesinin olması ve bu ülkede yaşanacak demokratikleşme dalgasının tüm bölgeyi etkileme kapasitesinin göz önünde bulundurulması gibi faktörler Mısır'ın değişip demokratikleşmesi diğer ülkelere rol model olması bakımından oldukça önem arz etmektedir. (Anadolu Ajansı, 2024)

3.4.1. Mısır'da Tarihsel Arka Plan

Firavunlar ve piramitler ülkesi olarak bilinen Mısır İslamiyet'ten önce Bizans yönetimi altında bulunmaktaydı. Mısır, Bizans İmparatorluğunun başkenti olan İstanbul'un tahıl ambarı olması, Afrika'ya açılan kapı ve Akdeniz'e kıyısı nedeniyle Bizans için önemli bir kara parçasıydı. İslamiyet'in doğuşundan kısa bir süre sonra Arap İslam orduları tarafından 641 yılında fethedilmiştir (Lapidus, 2016, s. 81).

Arap İslam ordularının fethinden sonra Mekke'deki Halife tarafından görevlendirilen valiler tarafından yönetilen Mısır'ın ilk valisi fetih eden komutan olan Amr İbn el-As olmuştur. Bizans dönemini belirgin özelliği olan yönetenler ile yönetilenler arasındaki yabancılaşma, Halifenin görevlendirdiği Arap valiler döneminde sürmüştür. Görevlendirilen valiler vergileri toplayıp eyaletin ihtiyacı olanı ayırdıktan sonra geri kalanı Halifeye gönderiyordu (Marsot, 2010, s.2).

Emevi Halifeliği döneminde Mısır kültürel ve yönetsel değışikliklerin başladığını görmekteyiz. Bu dönemde kamunun dili Kıptice'den Arapçaya dönüştü bu durum Mısır'da Kıpti Hristiyanların azınlık durumuna düşerek günümüze kadar ulaşmasına neden olurken Arapça Mısır'da yaygınlaşarak ana dil haline geldi. Mısır, Abbasi hanedanlığı döneminde Bağdat'da yönetimi ele geçiren Türk komutanlara iktidar olarak verildi. Mısır valileri artık Araplar değil Türk askeri komutanlarıydı. Türk valiler Mısır'ı askeri hizmetlerine karşılık mülk edindikleri için imparatorluğun bir parçası olmaktan çok kişisel toprakları gibi yönettiler (Marsot, 2010, s. 5).

Emevi ve ilk dönem Abbasi halifeleri döneminde Mısır İslam İmparatorluklarına bağlı bir eyaletti fakat onuncu yüzyılın ortalarından itibaren Abbasi halifelerinin sarsılan otoriteleri altında bölgeye görevlendirilen köle askerlerden oluşan valiler kendi hanedanlıklarını kurdular. Tolunoğlu Ahmet 868'den 905 yılına kadar, İhşidler 931-969 yılları arasında Mısır'a hükmettiler. 969 yılında Fatımiler ülkede yönetimi ele geçirerek Mısır'ı 1171 yılına kadar yönettiler. Abbasi Halifeliğinin parçalanmasıyla Arap İslam medeniyetinin merkezi haline gelmeye başlayan Mısır'da Fatimi'ler İslam'ın gerçek lideri olduklarını ve Hz. Ali'nin soyundan geldiklerini ifade ederek Şii imamlık anlayışını Sünni olan Mısır toplumuna dayatmadan sürdürdüler (Lapidus, 2016, s. 470).

Haçlı saldırıları ve iç çekişmeler altında yıpranan Fatimi hanedanlığı, Haçlı seferlerine karşı yardıma gelen ve Suriye askerlerinin başında bulunan Selehattin Eyyübi tarafından 1171 yılında Fatimi egemenliğine son vermesiyle Mısır'da Sünni mezheplerin kurumsallaşmasının yolu açılmıştır. Eyyübiler'den sonra gelen Memlûklü devletinin de Sünni mezhebini benimsemiş olması Mısır'da güçlü bir Sünni geleneğin gelişmesine neden olmuştur (Lapidus, 2016, s. 470).

10. yüzyıla gelindiğinde artık Mısır sakinlerinin çoğu İslam'ı benimsemiş bu topraklara göç eden Araplar ile evlilik yoluyla akraba olsalar da merkezi yönetime uzak olan ve ulaşım yolları üzerinde bulunmayan Mısır coğrafyası, yönetimi altında bulunduğu imparatorlukların

diğer eyaletlerinden ayrı tutulmasına neden olmuştur. Bu coğrafi faktör, Mısır'da Müslüman Arap imparatorluğu kimliğinden farklı, kendine özgü bir benlik anlayışı, bir Mısırlı kimliğini gelişmesine katkı sağladı. Bu durum Mısırlıların erken bir tarihte ulusal bir kimlik geliştirdiklerini savunmak olmasa da onların kendilerini firavun çağlarından itibaren daima Mısır adı verilen sabit ve değişmez bir birimin sakinleri olarak tanımlamış olduklarına işaret etmektedir (Marsot, 2010, s. 6).

Moğol ordularının 1258 yılında Abbasi Halifesinin başkenti olan Bağdat'ı işgal etmesi ve halifeyi öldürmesiyle birlikte Moğollar tarafından hiç işgal edilmeyen Mısır bu dönemde ön plana çıkmıştır. Irak gibi her türlü saldırıya açık bir konuma sahip olmaması nedeniyle Mısır İslam toplumunun kültürel ağırlık merkezi olmaya başladığı gibi o dönemde Haçlılara karşı verilen mücadelenin de merkezi haline gelmişti (Lewis, 2013, s.133). 1260 yılında Memlûklü komutanı Baybars, Eyyubiler arasındaki karışıklıktan yararlanarak Mısır ve Suriye'de hâkimiyeti ele geçirmiştir. Memlûklüler, Eyyubiler gibi Sünniliği kabul ettiğini açıklayıp Bağdat'taki Moğol istilasından kaçan bir Abbasi'yi Mısır'a getirip, onu halife ilan ederek hilafetin merkezini Bağdat'tan Mısır'a taşımıştır (Lewis, 2013, s. 134).

Memlûklü devleti, Timur ile girişilen savaş, kötü mali yönetim, kuraklık iç çekişmeler ve veba salgını gibi etmenler ile zayıflayarak 1517 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Hilafetin İstanbul'a geçmesinin sembolik önemi dışında Mısır Osmanlı idaresi altında ayrı bir siyasal topluluk olarak kalmıştır (Lewis, 2013, s.143).

Osmanlı Devletine büyük vergi gelirleri sağlayan Mısır, Sünni İslam öğretisinin kadim merkezi ve haccın örgütlendiği bir nokta olarak Osmanlı Devleti için önemini korumuştur. İstanbul'a uzaklığı Suriye'den geçen karayolunun uzunluğu ve bağımsız bir devlet için gerekli olan askeri, ekonomik ve beşeri gücü barındırması nedeniyle Mısır'ı elde tutmak Osmanlı Devleti için oldukça zor olmuştur (Hourani, 2008, s.275).

3.4.2. Modern Mısır'ın Doğuşu ve Mehmet Ali Paşa Hanedanlığı

Osmanlı İmparatorluğu 1517' yılında Mısır'ı fetih etmesiyle beraber uzun yıllar boyunca İstanbul'dan görevlendirilen Türk valiler tarafından yönetilen Mısır ayrı bir siyasal topluluk olarak kaldı. Osmanlı İmparatorluğunun merkezi ile çok az bağı vardı. Osmanlı İmparatorluğu vergilerin toparlanması artı değerlenin havale edilmesi hicaz bölgesinin güvenliği dışında Mısır toplumu ile bir bağı yoktu. Osmanlı öncesindeki Memlûklüler tarafından ortaya konan kurumsal yapı Osmanlı döneminde de korunarak devam ettirildi (Lapidus, 2016, s.488).

Osmanlı İmparatorluğuna vergi vermek ve bağlı kalmak kaydıyla Memlûklü komutanlar tarafından yönetilen Mısır, 18. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı devletinin zayıflaması ve Avrupa'daki güç mücadelesinin nedeniyle 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali ve İngiltere'nin bu işgale karşı, Osmanlı ile işbirliği neticesinde Osmanlı Paşası Mehmet Ali döneminin başlamasına neden oldu (Lapidus, 2013, s. 100).

1801'de Osmanlı ve İngilizlerin işbirliği yaparak Mısır'da Fransızları çıkarması sonucunda idarenin tekrar Memlûklülerden gelen askeri bürokratik sınıfa verilmemesi Mısır'da huzursuzluklara yol açmış ve bu iç karışıklıklardan ulemanın da desteğin alarak öne çıkan Mehmet Ali Paşa Osmanlı'nın görevlendirdiği valiyi İstanbul'a göndererek 1805'de Mısır Valisi olmuştur. Mısır'ı 1952 ye kadar yönetecek hanedanlık ve devlet sistemini kurmuştur. Osmanlı yönetimi 1818'de Mehmet Ali'yi Medine ve Mekke'de Vahhabilerin ayaklanmasını bastırmak üzere görevlendirdi. Bunun neticesinde günümüzde Suudi Arabistan olarak bilinen Hicaz bölgesinin tamamı Vahabi hareketini bastıran Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim'in yönetimine bırakıldı ve Mehmet Ali yönünü Sudan'a döndü. Sudan'ın fethi Mısır'a muazzam bir toprak parçası bıraktı. 1822'ye gelindiğinde Mısır Osmanlı'ya bağlı bir toprak parçasından ziyade bir imparatorluğa dönüşmüştü. Mehmet Ali ismen bir eyaletin yöneticisi olmakla beraber Sudan ve Hicaz'ın da hakimiydi (Marsot, 2010, ss. 54, 57).

Mehmet Ali yönetiminin ilk yıllarında Memlûklülerden kalan muhalefeti ortadan kaldırmaya daha sonraki yıllarda askeri ve ekonomik gelişmeye ayırdı. Mısır Avrupa dokuma sanayisinin ihtiyaç duyduğu üretimin yapıldığı bir pazar haline dönüşmeye başladı. Şeker ve pamuk üretimi Mısır ekonomisinin en önemli kalemini oluşturdu. Bunların yanında keten bezi, pamuk ve şeker işlemek için Avrupa'dan getirilen makinalar ile fabrikalar kuruldu. Avrupa sanayisine ürün yetiştirmek için ülkede yeni sulama kanalları açıldı. Devlet Avrupa pazarı için üretim sürecine doğrudan müdahil oldu ve bu alanla uğraşan bir toprak aristokrasisi oluştu. Mehmet Ali döneminde Memlûklülerden kalan topraklar kamulaştırıldı ve kabile reisleri, kenti eşraf, tüccar büyük bürokrat ve yönetici aileler toprak sahibi oldu. 1858 yılında yayınlanan bir toprak yasası ile özel mülkiyet kabul edildi (Güler, 2004, s. 34). Mehmet Ali Paşanın iktidarı oğluna bıraktığı 1848 yılına gelindiğinde ülke sanayisinin %66'sını tekstil, % 17'sini savunma sanayi ve diğer % 17'lik kısmı ise muhtelif sanayi üretiminden oluşmaktaydı (Bozbaş, 2018, s.26).

Tam bağımsız bir hanedanlık kurma hevesiyle hareket eden Mehmet Ali Fransız ve İngiliz ordularından esinlenerek Batı modelinde bir ordu kurma taraftarıydı. Mehmet Ali, Napolyon ordusu dağıtıldığı zaman Fransız Subayları işe aldı ve bu subaylar Mısırlı yerlilerin orduya

alınmasını sağladı ve üst rütbeliler yabancı ve Osmanlı olsa da genç subaylar artık Mısırlı idi (Marsot, 2010, s. 57). Bunların yanında askeri eğitim almak amacıyla Avrupa'ya öğrenci gönderdi. Avrupa'ya giden öğrenciler Mısır'a sadece modern askeri teknikleri değil bunların yanında Batı kültürünün birçok ögesini de Mısır'a taşıdılar. Batıda eğitim görüp Mısır'a gelen eğitilmiş Mısırlılar ilk resmi gazeteyi çıkardılar ve yabancı dil okulları açarak Mısır'ın her alanda Batıya kaymasına yardımcı oldular (Arı, 2007, s. 94).

Fransa'nın işgal girişimi ile Britanya'nın ilgi alanına giren Mehmet Ali Paşa yönetimindeki Mısır, Osmanlı'nın bir iç sorunu olmaktan çıkıp Avrupalı sömürge güçleri ile Osmanlı arasında bir mücadele alanına dönüşmüştür. Mehmet Ali Paşa iktidarının ilk yıllarında Osmanlı Devleti ile ilişkilerini koparmadı. Hatta Hicaz bölgesinde ve Girit'te çıkan isyanların bastırılmasında Mısır'dan giden Mehmet Ali Paşa'nın orduları yardım etti. Gücünü kurumsallaştıran ve askerini Batılı anlamda modernize eden Mehmet Ali yönetimi Osmanlı ordularını birkaç kez girdiği mücadelede yenerek Güney Anadolu ve Şam bölgesine kadar hakim oldu (Marsot, 2010, s. 63).

Osmanlı Devletinin bir paşasının karşısında düştüğü durumdan kurtulmak amacıyla girdiği arayış neticesinde Rusya ile Osmanlı devleti Hünkâr İskelesi Antlaşmasını imzaladı. Antlaşma kapsamında Rusya'ya karşı yapılacak bir saldırıda Boğazların kapatılmasını, Osmanlı bir saldırıya uğradığında Rusya'nın desteğe gelmesi şartlarını içeriyordu. Rusya'nın sıcak denizlere inme hevesi, bölge siyasetine müdahil olacağı kaygısı ve gereğinden fazla güçlenen Mehmet Ali Paşa yönetiminin İngiliz çıkarları içinde tehlike yaratması faktörlerini göz önünde bulunduran İngiltere Osmanlı İmparatorluğuna yardım ederek Mehmet Ali'nin gücünün kırılmasını sağladı. Mehmet Ali yönetiminin ordusu sınırlandırıldı Sudan dışında işgal ettiği tüm topraklardan çekildi ve babadan oğula geçen paşalık makamı ile yetinmesi sağlandı (Arı, 2007, s. 96).

Mehmet Ali hastalığı nedeniyle 1848'de oğlu İbrahim'e yerini bıraktı ve 1849'da vefat etti. Mehmet Ali'nin ölümünden birkaç ay sonra verem olan İbrahim'in ölmesi Mehmet Ali hanedanlarından yaşı küçük olan ve beceriksiz yöneticilerin başa geçmeleri bölgeye olan büyük devletlerin ilgisi ve bölge üzerinde kurulan oyunlar nedeniyle Mısır bir dizi karışıklık ve olaylar silsilesinin içine soktu (Marsot, 2010, s. 66). Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonra soyundan Abbas Paşa (1848-1854), Sait paşa (1854-1863) ve İsmail Paşa (1863-1879) Mısır'ı yönetti. Bu paşalar yönetiminde Mısır siyasetinde Süveyş kanalının açılması, Mısır'ın borçlanarak tamamen Avrupalı sömürge yönetimlerinin denetimine girmesi ve borçların karşılığında kanal hisselerinin İngiltere'ye satılması ön plana çıkmaktadır. Süveyş Kanalı'nın

açılması Mısır tarihinin ve ekonomisinin de dönüşümüne neden olmuştur. Ülke topraklarının uluslararası ticaret yolunun üzerinde stratejik bir konuma gelmesiyle sömürgecilik açısından da ülke artık büyük güçlerin vazgeçemeyeceği bir konuma erildi (Güler, 2004, s. 40).

1854 yılında Mehmet Ali'nin oğlu Sait iktidara gelince Akdeniz'i, Kızıldeniz'e bağlayan çok önemli bir proje olan Süveyş Kanalı'nın inşasına başladı bu inşaat Mısır yüksek borçların altına soktu. 1869'da kanal açılmış fakat yapımı için İngiltere'den alınan borçlar İngiliz büyükelçisini Mısır'ın "Taçsız Kralı" haline getirmişti. İsmail parasız kaldıkça elindeki kanal hisselerini İngilizlere satarak kanal üzerinde denetimi İngiltere'ye kaptırdı (Marsot, 2010, s. 71).

Sait Paşadan sonra yerine oğlu İsmail Paşa (1863-1879) Mısır Valisi olmuştur. İsmail Paşa döneminde Mısır'da modernleşme yerini Batıcılığa bırakmıştır. İsmail Paşa Osmanlı'dan Hidiv unvanını ve uluslararası antlaşma yapma dışında geniş otonom hakları alarak Mısır'da modern kamu ve siyasi kurumları kurarak Batıda eğitim almış bürokratları bu kurumlara yerleştirip Mısır'ın modern dönüşümünü gerçekleştirmeyi arzulamıştır. Hidiv İsmail artan borçların sorumluluğunu paylaşmak amacıyla 1866 yılında Mısır tarihinde ilk defa seçilmiş parlamentoyu toplamıştır (Bozbaş, 2018, s. 30). Ülkede yaşanan ekonomik krize çözüm üretme girişimleri kapsamında İngiliz uzmanlara başvurarak Deyun Umumiye Sandığının oluşturulmasını istedi. Borç veren devletlerin görevlendirdiği komiserler tarafından kurulan komite bir müddet sonra Mısır'ın iç işlerine müdahale etmeye başladı (Güler, 2004, s. 50).

Sömürge yönetiminin Mısır'da uyguladığı politikalara karşı çıkış yolu arayan Cemalettin Afgani, Muhammed Abduh gibi İslami modernizmi savunan ve seküler milliyetçi bir kimlik ve siyaset anlayışını savunan Mustafa Kamil, Sa'd Zaglul, Lütfi el-Seyyid gibi şahısların düşünce ve siyasi faaliyetleri ile toplumsal muhalefet geliştirilmeye çalışıldı. Mısır'ın içinde bulunduğu koşullara çözüm arayışı ilk başta düşüncelerin ifade edilmesiyle başladı fakat ileriki aşamada Mustafa Kamil'in liderliğinde Milli Partinin kurulmasıyla siyasi bir boyut kazandı. Bundan sonra "Mısır Mısırlılarıdır" sloganıyla ete kemiğe bürünen hareket, Ahmet Urabi isimli albayı lider olarak ön plana çıkardı (Lapidus, 2013, s.109).

Mehmet Ali Paşanın reformları Mısır'ı pamuk ihracatçısı ve İngiliz kumaşının ithalatçısı konumuna getirmiştir. Mısırlıların lüks tüketim, askeri teçhizat, imalat makinaları ve demir yolları, Süveyş Kanalı'nın açılması gibi nedenlerden dolayı ağır borçlanmaların altına girmeleri Mısır'ı Avrupalı bankalara ve hükümetlere bağımlı kılmıştır. Mısır'ın bu ekonomik bağımlılığı sonuçta onu iflasa sürüklemiş ve İngiliz-Fransız kontrolü altında yabancı

yönetimli bir borç idaresi yönetimine mahkum bırakmıştır. Mısırlı elit gruplar, toprak sahipleri ve subaylar sömürge yönetimine karşı halkı isyana teşvik ederek 1891 yılında Urabi isimli bir subayın önderliğinde yeni bir parlamenter hükümet oluşturdular. İngiltere bu milliyetçi grupla anlaşmayı reddederek İskenderiye'yi bombaladı ve asker çıkartarak Urabi Paşayı yenerek ülkenin tamamını kontrolüne geçirdi. İngilizler 1882'den Birinci Dünya Savaşına kadar Mısır'ı emperyalist çıkarlarına uygun ama etkili bir şekilde yönettiler. Mısır'a İngiltere'nin hammadde tedarikçisi gözeyle bakılıyor ve bu yönde projeler geliştiriliyor ve finanse ediliyordu. Demiryolları ve sulama kanalları yaparak tarımsal verimliliği artırdılar. İlk Assuan barajını inşa ederek ekilebilir alanı iki katına çıkarttılar. Özel mülkiyeti güçlendirerek vergi toplamayı geliştirip Mısır yönetiminin borçlarını tahsil edecek kadar ekonomiyi iyi duruma getirdiler fakat İngilizler ülkede sanayileşmenin gelişmesi yönünde herhangi bir adım atmadılar (Lapidus, 2013, s. 104).

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde İngiliz yönetimi Mısır'da sıkıyönetim ilan etti ve savaş sona erer ermez Mısır'ın statüsünün yeniden inceleneceğine dair sözler verdi. Birinci Dünya Savaşından sonra İngilizlerin sözünde durmayarak manda yönetiminin ilanı ve Mısır toplumunda yaşanan ağır ekonomik koşullar Mısır'da muhalefetin tam bağımsızlık yönünde eylemlerinin artmasına ve sertleşmesine neden olmuştur. Eski yargıç ve eğitim bakanı Sad Zaghlul'un başkanlığındaki heyetinin halkı harekete geçirerek gerçekleştirdiği eylemler neticesinde tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilmesi Mısır'da iç karışıklıklara neden olmuştur. İngiliz yetkililer Sa'd Zaghlul'u sürgünden tekrar çağırarak Versailles Barış Konferansı'na katılmasını sağlamıştır. Sa'd Zaghlul'un liderliğindeki Wafd Partisinin yönettiği delegasyon Woodrow Wilson'un bildirgesinden güç alarak İngiltere'den tam bağımsızlık talep etmiştir. Zaghlul Mısır'da kitleleri harekete geçirerek 1919'dan 1922'ye kadar üç yıllık bir savaş sürecinde İngilizlerin manda yönetimini çözmeye mecbur bırakmıştır (Fawcett, 2016, s. 61).

1919'da ülke çapında yaşanan karışıklıkların ardından İngilizler, Mısır'la ilişkilerini, stratejik çıkarlarını koruyacak ve bağımsızlık görünümü verecek şekilde normalleştirmeye çalıştı. Himayenin yerine sözde bağımlı ve Britanya'ya bağlı bir monarşinin yerini alan bir antlaşma yapıldı. 1922 Antlaşması, Mısır'ın bağımsızlığını tanıdı ve dört Mısır'ın yabancılara karşı savunulması, Süveyş Kanalı'nın güvenliği, yabancı çıkarlarını ve azınlıkların statüsü, Sudan ve statüsüne ilişkin sınırlamalar getirdi. 1922 antlaşması Mısır'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulünü engelleyecek kadar müdahaleciydi. Bu antlaşma ülkede milliyetçi ideolojinin şikâyet kaynağı olarak kalmaya devam etti. 1923'te bir anayasa ilan edildi 1924 Ocak ayında ilk

meclis seçimleri yapıldı. Vefd Partisi meclisin % 90'nını alarak popülerliğini kanıtladı. Zağlul Mısır'ın ilk seçimle göreve gelen başbakanı oldu (Cleveland, 2008, s.221).

Kral Fuad anayasayı ihlal ederek ülkeyi otokratça yönetmeye çalışıyor Zağlul ise bunun karşısında istifa etmekle Fuat'ı tehdit ediyordu. Ülkede İngilizlerin varlığına ve yabancılara karşı terör eylemleri artmış Vefd'in silahlı kolu olduğunu iddia eden ama Vefd'in yöneticilerinin haberdar olmadığı yer altı örgütleri türemişti. 1926 yılında Zağlul'un ölümü üzere yerine Vefd liderliğine Nahhas Paşa geçti. Sonuçta Mısır hükümeti İngilizlerce desteklenmediği takdirde kabine kurulamıyor ya da desteğini çektiği takdirde kabine düşüyordu. Bu durum tüm Mısırlılarda siyasilere karşı bir güvensizlik oluşturdu. Bu durum siyasilere ve İngilizlere meydan okuyan bir dizi hareketin doğmasına neden oldu. Bunlardan en önemlisi bir eğitimci Hasan el Benna'nın liderliğini yaptığı ve onun tarafından kurulan Müslüman Kardeşler örgütüdür (Marsot, 2010, s. 89).

Bu dönemde Mısır'ın demokrasinin işlemesine engel olan iç ve dış faktörler arasında üç tanesi şöyle sayılabilir. Birincisi, anayasada Krala, Başbakanı atama ve parlamentoyu feshe etme gibi demokratik olmayan çok geniş yetkiler veriyor ve böylece zayıf bir yasama gücü ortaya çıkıyordu. İkincisi, ne Vefd ne de diğer küçük partiler parlamenter devlet için gerekli olan uzlaşma ve muhalefete saygı anlayışını içselleştirememiş durumdaydılar. Üçüncüsü, dışsal faktör olarak İngilizler Mısır politikasına müdahaleye devam ettikleri için parlamenter sistemin bütünlüğü baltalanmaktaydı (Cleveland, 2008, s.221).

İki savaş arası yıllar, Mısır'ın 'liberal çağı' olarak adlandırıldı parti siyaseti ve parlamento seçimleri dönemi. İngiltere, monarşiyi ve parlamentoyu birbirine düşürerek Mısır siyasetine hakim olmaya devam etti. 1922'den itibaren yarı bağımsızlık döneminde Mısır bir ulus devlette olması gereken tüm özellikleri taşıyarak girdi. Birleşik bir nüfuzu, merkezi bir yönetimi tarihi, liberal bir anayasası, Batıda eğitim almış aydın bir kitleye sahipti. Fakat tam bağımsızlığa ulaşma amacıyla Mısır kısır bir çıkar döngüsünü kıramıyordu. Kral, siyasi partiler ve İngilizlerden oluşan üçlü güç dengesi Mısır siyasetini içinden çıkılmaz bir hale sokuyordu. İngilizler orduyu kontrol ederek Kral ve siyasi partileri birbirlerine karşı kullanarak Mısır siyasetini kontrol altında tutmaya çalışmaktaydı. Bağımsızlık hareketinde halkın güvenini kazanan Vefd Partisi yapılan seçimleri kazandı Fakat İngilizler ve Kral Vefd hükümetine karşı işbirliği yaparak hükümeti istifaya zorladılar. 1942 yılına kadar bu süreç bu şekilde ilerlerken Kral İngiltere ve Almanya'ya yanaşması durumunda İngiltere Vefd Partisi ile işbirliği yaparak Krala geri adım attırmaktaydı. Bu karışık durumlara rağmen Mısır ve İngiltere 1936 yılında bir anlaşma yaparak bir takım şartlar karşılığında Mısır'a bağımsızlık

verildi bu tarihten sonra Mısır iç işlerinde daha bağımsız bir konuma erişti (Fawcett, 2016, s. 67).

Kral Faruk ülkedeki kargaşanın önüne geçmek, ülkeyi normale döndürmek için 1950’de seçim yapılmasını istemesi üzerine yapılan seçimlerde yine Vefd Partisinin zafer ile çıkmasının ardından El Nahhas Paşa Başbakan oldu. Nahhas bir zamanlar partisinde hakim olan milliyetçi havayı tekrar elde etmek amacıyla 1951’de 1936 İngilizler ile yılında yapılan anlaşmanın yürürlükten kaldırıldığını ilan etti. Mısır’da taviz vermeye yanaşmayan İngiliz kuvvetleri ile yerel gruplar çatışmalara girmeye başladılar. Böyle çatışmalardan birinde İngiliz tankları İsmailiye’de bir Mısır karakoluna saldırarak 50 polisi öldürdü ve onlarcasını yaraladı. Bu olayın ardından Mısır halkı duruma gösteri ve ayaklanmalar sert tepki gösterdi. Ülkede asayişin tamamen yok olması üzerine 23 Temmuz 1952’de bir grup genç subayın darbeyle hükümeti ele geçirmeleriyle olaylar noktalandı. Kendilerine Hür Subaylar adını veren grup Cumhuriyeti ilan ederek monarşi yönetimine ve İngiliz hakimiyetine son verdi (Cleveland, 2008, s. 338).

3.4.3. Cemal Abdülnasır Dönemi

Orta Doğu’daki İngiltere’nin gücünün temelini daima Mısır’daki askeri varlığı oluşturmuştur. Orta Doğu’da İngiltere’nin en fazla sorunla karşılaştığı yer ise Mısır idi. 2. Dünya Savaşı sona erdikten sonra Mısır hükümeti 1936 yılında varılan anlaşma hükümlerinde değişiklik talep etmiştir. İki ülke arasında 1946 yılında başlayan görüşmeler iki konuda tıkanmaktaydı. Bunlardan birincisi, Mısır yönetiminin Sudan üzerinde hak iddia etmesi ve İngiltere’nin ise bu duruma kabul etmemesiydi. İkinci anlaşmazlık konusu ise Süveyş Kanalı’nın stratejik konumu nedeniyle İngiltere’nin kanal bölgesinde asker bulundurmaya devam etmesiydi. 1951 yılında İngiltere’nin bölgedeki varlığından rahatsız olan Mısırlı gerilla grupları ile İngiliz güçleri arasında yaşanan çatışmalar 1952 Ocak ayında Kahire halkının ayaklanmasına neden oldu. Ülkenin içinde bulunduğu koşullardan rahatsız olan Hür Subaylar hareketi ülkede düzenin bozulması üzerine yönetimi ele geçirerek ülkedeki yetmiş yıldır devam eden İngiliz egemenliğine ve Mehmet Ali’nin soyundan gelen monarşi yönetimine son vererek Cumhuriyeti ilan etmiştir (Hourani, s. 420).

Ordu içerisindeki bir askeri grubun yönetime el koymasından sonra halk parlamenter sisteme tekrar dönüleceğini düşünüyordu. Fakat subaylar içinde parlamenter sisteme dönüşü savunan Necip yanlıları ile aksini düşünen Nasır yanlılarının mücadelesinde kazanan tarafın Nasır olması ile Necip ev hapsine alınırken Nasır ülkenin başına geçti. Devrimci komite konseyi üç

yıllık geçici bir dönem için tüm yetkileri toplamış anayasayı rafa kaldırmıştır. Nasır yönetimi bir yandan da Kanal bölgesinin tahliyesine ilişkin İngilizler ile Nisan 1953'te görüşmelere başlamıştır. 1954 Ekiminde tahliye anlaşması imzalandı ve 1956 ya kadar İngiliz yönetimi kanal bölgesindeki askerlerini boşaltması öngörülüyordu. Bu esnada Sudanlılar 1956 yılında Mısır'a katılmak yerine bağımsızlığı tercih ederek Mısır'dan tamamen koptular (Marsot, 2010, s.110).

2. Dünya Savaşından sonra Dünya sisteminde ortaya çıkmaya başlayan iki kutuplu sistemde Mısır'ın yeri stratejik konumu nedeniyle önem arz etmekteydi. NATO'nun ve paktların kurulduğu bölgesel ittifakların yapıldığı, soğuk savaş rüzgârlarının estiği bir döneme girildiğinde Mısır Arap birliğinden ayrı düşmüştür. Mısır, Batılı devletlerin yer aldığı savunma sistemine girmek istememesi Pakistan, Türkiye, Irak ve İran'ın oluşturduğu Bağdat Paktında tüm baskılara rağmen yer almaması ve tarafsızlık çağrısı yapması aslında Doğu blokuna katıldığının ilanıydı. Mısır yönetiminin Hindistan ve Yugoslavya ile yakın ilişkiler kurması SSCB'den silah satın alması İngiltere, Fransa ve ABD'nin İsrail ve Arap komşularına gönderilen silahlar üzerindeki denetimin kaybolması anlamına gelmekte ve İsrail'in güvenliğini tehlikeye atmaktaydı. Bu gelişmeler Batılı güçlerin Mısır'a karşı düşmanlıklarının artmasına neden oldu ve ABD Mısır'ın büyük sulama projesi olan Assuan Barajına kredi sağlamaktan vazgeçtiğini açıkladı. Mısır'ın ise bu duruma yanıtı Süveyş Kanalını millileştirmek olunca Ekim 1956 yılında İsrail, İngiltere ve Fransa Mısır'a savaş ilan ederek Süveyş Kanal bölgesini işgal ettiler. Bu üç devletin kanal bölgesini işgali SSCB ve ABD'nin çıkarları ile çatıştığı için iki süper gücün baskısı, Birleşmiş Milletler Acil Müdahale Gücünün Mısır'a çıkarılması sonucunda kanal bölgesinden çekilmek zorunda kaldılar. Bu durum Nasır'ın üç büyük kuvvete karşı başarılı olduğunu iddia ederek popülaritesinin ve gücünün artmasına neden olmuştur (Hourani, s. 426).

Nasır karizmatik kişiliği, hükümetinin başarıları, emperyalizme ve Batı sömürgeciliğine karşı verdiği mücadele, 1956 Süveyş Krizinin siyasal zaferle sonuçlanması, Assan Barajını inşa etmesi, Filistin davasındaki söylemleri ve Birleşik bir Arap ulusu söylemleri ile diğer Arap ülkelerinin kamuoyunda gündemde yer alarak destek görmüştür. 1 Şubat 1958 tarihinde Mısır ve Suriye'nin birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyetini oluşturmaları, bölgesel bir Arap Birliği çerçevesinde değerlendirilecek çok önemli bir gelişmeydi. 1961 yılında Suriye'de gerçekleşen darbeden sonra bu ülkenin birlikten ayrılması büyük bir hayalin suya düşmesine neden olmuştur (Dursun, 1995, s.128).

Nasır yönetimi ele geçirdikten sonra yaptığı düzenlemeler ile toprak aristokrasisinin gücünü kırmaya çalışmıştır. Bu amaçla Mısır ekonomisinin ağırlıklı kısmını oluşturan Tarım sektörü alanında düzenlemelerde bulunmuştur. Tarım sektörü 1939-1951 yılları arasında toplam üretimin %44 ünü, istihdamın %58'ini ve ihracatın %80'ini oluşturmaktaydı. 1952 yılında yapılan toprak reformu ile mülkiyeti kişi başına 84 hektar ile sınırlandırıldı ve 1961 ve 1969 yıllarında yapılan düzenleme ile toprak mülkiyeti önce 42 hektara, daha sonra 21 hektara düşürülmüştür (Eğri, 2018, s.60).

Nasır iç politikada hızla değişikliklere giderek 1957 -1960 yılları arasında ülkede bulunan büyük bankaları ve sanayi kuruluşlarını millileştirdi. Birçok alanı devletleştirerek Mısırlı burjuvaziyi ve yabancı sermayeyi tasfiye etti. Ordu ülkede halkın desteğini alarak bir hayli etkili hale geldi. Ordu içindeki yüksek rütbeli subayların oluşturduğu yeni elit tabaka iktidara yerleşince yeni bir devlet burjuvazisi oluşturdu. 1965 yılı itibari ile kamu sektörü Gayri Safi Milli Hasılanın %45 ini, tasarrufların %45'ini elinde bulunduruyordu. Mısır'ın ekonomik kaynakları büyük bir orduya, hırslı bir dış politikaya, şişkin bir bürokrasiye ve yeni devlet burjuvazisinin refahı için kullanıldı (Lapidus, 2013, s. 120).

Nasır ülkesinin ABD'ye olan ilişkilerini zayıflatmıştı. Onun amacı iki kutuplu sistem içindeki iki süper güce tamamen bağlanmadan onların arasındaki rekabetten yararlanmayı amaçlayan bir politikaydı. ABD Mısır ilişkilerinin gelişmesini önleyen iki unsur vardı. Birincisi Nasır'ın Mısır'ı Batı ittifakına sokmayı reddedip Sovyet askeri yardımını kabul etmesi, İkincisi Nasır, İsrail'e karşı Arap davasının liderliğini yaparken ABD'nin İsrail'e verdiği kesin ve koşulsuz destek iki ülkenin iyi ilişkiler kurmasını engellemiştir (Cleveland, 2008, s. 351).

1967 yılında Nasır BM barış gücünün ülkeden çekilmesi ve Tiran Boğazının İsrail denizciliğine kapatılmasını talep etti. İsrail bu durumu savaş nedeni kabul etti ve Mısır Suriye ve Ürdün'e saldıran İsrail, Mısır hava kuvvetlerini yok ederek Sina yarımadasını Golon Tepelerini ve Batı Şeria bölgesini işgal ederek Arap devletlerine karşı büyük bir zafer kazandı. 1967 yenilgisi Nasır yönetiminin sonunu hazırladı. Ülkedeki ciddi sorunlar karşısında sağlık durumu bozulan Nasır kalp krizi geçirerek hayatını kaybetti (Marsot, 2010, s. 132).

3.4.4. Enver Sedat Dönemi

1970'de Nasır'ın ölümünden sonra yönetimi devralan Enver Sedat, Nasır'ın tam aksine politikalar izlemiştir. Önce iç siyasette ipleri ele aldı daha sonra siyasi ve ekonomik liberalleşmeyi ilan ederek Mısır ekonomisinin açmazlarını çözmeye çalıştı. 1972'de ani bir

kararla Mısır'daki Sovyet Rusya'nın ülkede bulunan 20 bin askerini ülkeden çıkarttı. Sovyet danışmanların görevine son vererek yüzünü ABD'ye döndü (Cleveland, 2008, s. 417).

1952 yılında askeri yönetimin iş başına gelmesiyle kapitalist piyasa anlayışına ve onun sınırlamalarına bağımlılıktan kurtaracak bir sosyal ve ekonomik programı başlatmaya çalıştı. Enver Sedat döneminde ise bu dönemin tam tersine bir politika izlendi. 1973 savaşıdan sonra infitah (açık kapı) ekonomik reform paketini ilan etti. İnfitah ekonomik anlayışı bütün ekonomik alanın yabancı mal ve sermayenin ithaline açılması, yerel yatırımlar üzerindeki sınırlamaların kaldırılması ve devletin aşamalı olarak ekonomideki aktif rolünden çekilmesi anlamına geliyordu. Sedat, serbest piyasa ekonomisini benimseyerek ABD'ye yakınlaşmak ve İsrail'e kaybettiği toprakları bu sayede geri almak, Arap ülkelerindeki petro-dolar yatırımlarını ülkesine çekmeyi amaçlıyordu. Bu politika 1980'lerin sonlarına kadar mucizevi mali ve ekonomik başarılar vaat ediyordu. Mısır ekonomisindeki sosyalist temellerin yok edilmesini amaçlıyordu. Fakat bu politikaların Mısır'da beklenmedik sonuçları oldu. Zengin daha zengin yoksulun daha yoksul hale gelmesiyle ve küçük bir azınlığın zenginleşmesiyle sonuçlandı. Bu başarısız ekonomik liberalizasyon değerler kriziyle birleşince toplumda gelecek hakkında büyük bir karamsarlığa neden oldu. Bu durum Mısır toplumunda iki sosyal sonucu doğurdu. Birincisi eğitilmiş Mısırlılar Avrupa ülkelerine göç ettiler. İkincisi devlet ideolojisi ve kurumları büyük ölçüde saygınlıklarını yitirdi ve dini hareketlerin gelişmesi için doğal bir zemin oluşturdu (Ebu Rabi, 2005, s. 220).

Enver Sedat döneminin kuşkusuz en önemli olayı 1973 yılında İsrail ile savaşa girmesidir. Enver Sedat savaştan önce İsrail'in 1967 savaşı öncesindeki sınırlara geri dönmesi ve 242 sayılı BM kararını kabul etmesi halinde tanıyacağını ve ikili ilişki kuracağını ifade etmiştir. Buna rağmen diğer Arap devletlerinin bu kararı farklı yorumlamaları ve İsrail'in barışa yanaşmaması nedeniyle Suriye ile eş zamanlı olarak 6 Ekim 1973 yılında "Ekim Savaşı" olarak bilinen savaşı başlatmıştır. Savaşın ilk günlerinde İsrail'e karşı bariz üstünlük sağlayan ve İsrail'in yenilmezlik algısını kırmışlardır. Mısır amacı İsrail'i barışa zorlamak olduğu için daha fazla ileri gitmeyerek İsrail'in atağa kalmasını sağlamış ve İsrail'in Süveyş kanalına kadar olan bölgeyi işgal etmesine neden olmuştur. ABD'nin savaş esnasında İsrail'e askeri yardım yapması ve buna tepki olarak OAPEC üyesi ülkelerin petrol ambargosu uygulaması ABD'nin savaşı bitirmek için diplomatik girişimlerini hızlandırmasına neden olmuştur (Arı, 2007, s. 369).

Beklenmedik bir şekilde Enver Sedat'ın Kasım 1977'de Kudüs'e giderek İsrail parlamentosunda Mısır ile İsrail arasında barışı kabul ettiğini bildirmesi tüm dünyada

şaşkınlığa neden olmuştur. ABD, Mısır ve İsrail liderlerinin 1978’de imzaladıkları Camp David anlaşması belli başlı iki belgeden oluşuyordu. Birincisi, bir Mısır İsrail anlaşmasının koşullarını içeriyordu. İkincisi, Orta Doğu’da kalıcı barış için BM’nin 242 sayılı kararını onaylıyordu. Filistin ve Gazze şeridi ile ilgili ucu açık ifadeler içeren anlaşma İsrail için büyük bir kazanımdı (Cleveland, 2008, s. 422).

Sedat’ın Kudüs’ü ziyaret ederek İsrail’i tanınması ve Cam David anlaşmasını imzalaması ülkesinde ve dünyada büyük yankı uyandırdı. Bu antlaşma Mısır’ı Araplardan uzaklaştırdı. Bu sürece tepki olarak Mısır Arap Birliğinden çıkartılarak, Arap dünyasıyla ilişkisi askıya alındı. Sedat’ın İsrail’i tanınması kendisinin de sonunu hazırladı. Sedat’ın yardımcısı Hüsnü Mübarek, Sedat’tan sonra ülkenin başına geçecek şekilde kendini hazırlamıştı ve Sedat’ın bir törende öldürölmesinden sonra ülkenin başına geçti ve ülkeyi günümüze kadar yönetti. Enver Sedat Pan-Arabizm ve Afrika merkezli dış politika düşüncesini Camp David anlaşmasıyla birlikte Batılı yönü ağır basan bir şekilde sokmuştur. Ülkenin yönünü ve politikalarını Batıya çevirmiş ve o yönde politikalar üretmiştir (Kalaycı, 2018, s. 137).

3.4.5. Hüsnü Mübarek Döneminden Günümüze

Enver Sedat’ın bir suikast sonucu öldürölmesinden sonra yardımcısı ve hava subayı olan Hüsnü Mübarek 1982 yılında yapılan referandum ile Cumhurbaşkanı olarak Sedat’ın yerine göreve başlamıştır. Mübarek görevinin ilk döneminde Sedat dönemindeki ekonomi politikalarının devam ettirileceğini, İsrail ile yapılan anlaşmaya sadık kalacağını belirtmiştir. Mübarek ilk dönemlerde siyasi mahkumların serbest bırakılması siyasi partilerin kısmen faaliyette bulunmasına izin verilse de özgürlük alanı oldukça sınırlıydı. 1984 yılında yapılan seçimlere siyasi partilerin katılmasına izin verilmiş fakat göstermelik seçimler ile oyların çoğunluğunu alarak Mısır’ı yönetmeye başlamıştır (Arı, 2007, s. 413).

Mübarek döneminde parlamenter siyaset kısmen de olsa halkın katılımına açılmıştır. Laik görüşleri temsil eden Vefd Partisi ve İslami orta sınıfı temsil eden Müslüman Kardeşler teşkilatının parlamentoda sınırlıda olsa muhalefet yapmasına izin verildi. Bununla birlikte devlet aygıtı ordu üzerinden bürokrasi ve iş dünyasını ele geçirerek toplum üzerindeki nüfuzunu artırdı. Polis teşkilatı istihbarat servisleri, bürokrasi, kontrol altındaki işçi sendikaları ve resmi basın iktidarın gücünü ve devamını sağlamak için çava sarf etmektedir. Siyasi partiler, sendikalar, meslek odaları hükümet tarafından yönetilmektedir (Lapidus, 2013, s. 123).

1990 yılındaki ekonomik kriz sonrasında IMF ve Dünya Bankası ile uyum programları hazırlayan Mısır yönetimi 1992 yılında çıkardığı bir kanunla toprak sahipleri ile kiracıları arasındaki kontratların beş sene sonra iptal edilmesini düzenlemiştir. Bu durum ülke içinde ciddi eylemlerin yaşanmasına neden olmuştur. Tam bu dönemde İslami hareketleri engellemek için yoğun çaba harcayan Hüsnü Mübarek bu olayları da terör kapsamında değerlendirerek bastırmıştır (Aktaş, 2012, s. 50).

Mübarek döneminde iç politikaya baktığımızda, 1974’de 150 bin olan polis sayısı, 2009’da ise 1,5 milyonu aşarak ülke sıkı bir polis devletine dönüşmüştü. İçişleri Bakanlığı çalışanların sayısı ise 1,7 milyon; bunların 850 bini resmi polis, 400 yüz bini sivil polis, 450 bini de çeşitli güvenlik gücünde çalışmaktadır. Bu sistemde ordu çok daha etkin olmasına rağmen, halkla karşı karşıya gelmediği için halkın tepkisini üzerine çekmemiş ve bu durumun yarattığı avantajı kullanmaktaydı (Atacan, 2024).

Mübarek döneminde rüşvet yolsuzluğun yanında siyasi baskılama artarak devam etmiştir. İş adamları ve ordunun ülke siyasetine ve ekonomisine hakim olması toplumun geri kalan kısmında huzursuzlukların artmasına neden olmuştur. Mısır toplumunda servete ve siyasete hakim %10’luk bir kısım, geri kalan çoğunluk kısım ise açlık ve sefalet içinde yaşayan bir topluma dönüşmüştür. Mübarek döneminde ülke yolsuzluk endeksinde 178 ülke arasında 98. sırada yer almakta idi. Ülkenin en büyük sorunu ahabap çavuş kapitalizmi olarak da bilinen kronik yapıdır. Ülkede parlamento üyelerinin çoğu zengin ailelerden, yolsuzluk ile suçlanan iş adamlarının büyük çoğunluğu ise iktidar partisi üyelerinden oluşmaktaydı (Aktaş, 2012, s. 63).

Mübarek’in otuz yıllık iktidarı boyunca dış politikası selefi Sedat ile paralellik göstermiştir. Mübarek ABD ile stratejik ortaklığını devam ettirerek bir yandan da İsrail ile ilişkileri korumuştur. Mübarek yönetiminin dış politikada ki iki önceliği ABD çıkarlarını korumak ve İsrail in güvenliğine karşı oluşacak tehditlere müsaade etmemek olmuştur. Mısır yönetimi izlediği bu politikaların karşılığında ABD ve onun güdümündeki uluslararası kuruluşlardan yardımlar almıştır (Telci, 2021, s.25).

Mübarek döneminin iç politikadaki dikkat çeken uygulamaları ise başta Müslüman kardeşler olmak üzere ülkedeki muhalif harekâtın kısıtlanması olmuştur. Rejimin partisi olan Ulusal Demokrat Partinin gölgesi altında Vefd Partisi, Nasırcı Demokratik Arap Partisi, Milliyetçi İlerici Birlik Partisi ve Yarın Partisi gibi partilere kısmen muhalefet yapma hakkı tanınırken

gerçek muhalif bir güç olan Müslüman Kardeşler Teşkilatı ise yasaklanmıştır. Ülkede gelişen ve büyüyen tüm muhalif hareketler sert müdahaleler ile bastırılmıştır (Dirioz, 2018).

Mübarek yönetimi altında Mısır'da düzenli seçimlerin yapılması gözlenmektedir. Fakat İslami partilerin yasaklı olmasına rağmen Müslüman Kardeşler Teşkilatı Mısır siyasetinde var olmak için bağımsız adaylar ile seçimlere girerek başarı elde etmeye çalışmıştır. 2005 seçimlerinde Müslüman kardeşler teşkilatının 88 sandalye alarak ana muhalefete yerleşmesi Mübarek yönetiminin bu hareket özelinde baskısının artmasına neden olmuştur (Sadiki, 2018, s.106).

Arap Baharı öncesinde Mübarek yönetimi altında tam bir siyasi açmazlık hakimdi. Arap Baharı öncesinde ülkede düşünce ve ifade özgürlüğü baskı altındaydı. 2001 yılında Filistin intifadasını destekleyen gösteriler, 2003 yılında ABD'nin Irak işgaline karşı yaşanan protestolar ve Mısır ABD arasındaki ilişkilere halkın güçlü itirazlarını içermekteydi. 11 Eylül saldırısından sonra ABD'nin bölge ülkelerine demokrasinin gelişimi desteklemek yönünde açıklamaları ve girişimleri bölge ülkelerindeki muhalif hareketlere karşı yaşanan baskıcı tutumun zayıflamasına neden olmuştur. ABD bölge ülkelerinde olduğu gibi Mısır yönetiminden de çoğulcu demokrasi, insan haklarına saygılı olmaya ve radikal İslami muhalefeti sistemin içine çekerek pasifize etmeye davet ediyordu (Aktaş, 2012, s. 64).

2000'li yılların başından bu yana eylem kültürünün geliştiği Mısır'da 25 Ocak 2011'de Mısır'da başlayan ve 11 Şubat'ta Hüsnü Mübarek'in görevden ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Mısır devriminin içsel nedenlerine baktığımızda son dönemde ülkede uygulanan neo liberal politikalar, özelleştirme politikaları, artan ulaşım ve gıda fiyatları, çalışma şartlarının kötülüğü, asgari ücretin çok düşük kalması gibi sosyal faktörler oldukça önemli rol oynamıştır. Bunların yanında ülkede artan siyasi baskı ve uzun yıllardır iktidarda olan Mübarek'in yerine oğlu Cemal Mübarek'in geçeceği yönündeki gelişmeler Mübarek yönetiminin sonunu getirmiştir (Telci, 2017, s. 46).

Hüsnü Mübarek'in görevini Yüksek Askeri Konseye bırakmasının ardından Şura ve Halk Meclisi seçimlerinde İslami eğilime sahip siyasi partiler her iki mecliste de çoğunluğu kazanmıştır. Mısır'da Müslüman Kardeşler Teşkilatının iktidarı Abdülfettah Sisi liderliğindeki askeri darbe ile kısa sürede sonlandırılmıştır. Müslüman Kardeşler Teşkilatının iktidarının çok kısa sürmesinde dış faktörler çok önemli rol oynamıştır. Mısır'ın bölge ülkelerinde devrim ihraç etme endişesi karşısında Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt gibi ülkeler darbe girişimini açıkça desteklemişlerdir. ABD, İngiltere, Fransa ve İsrail gibi ülkelerde hem İsrail'in güvenliği hem de güdümeleri altındaki diğer Arap devletlerinin

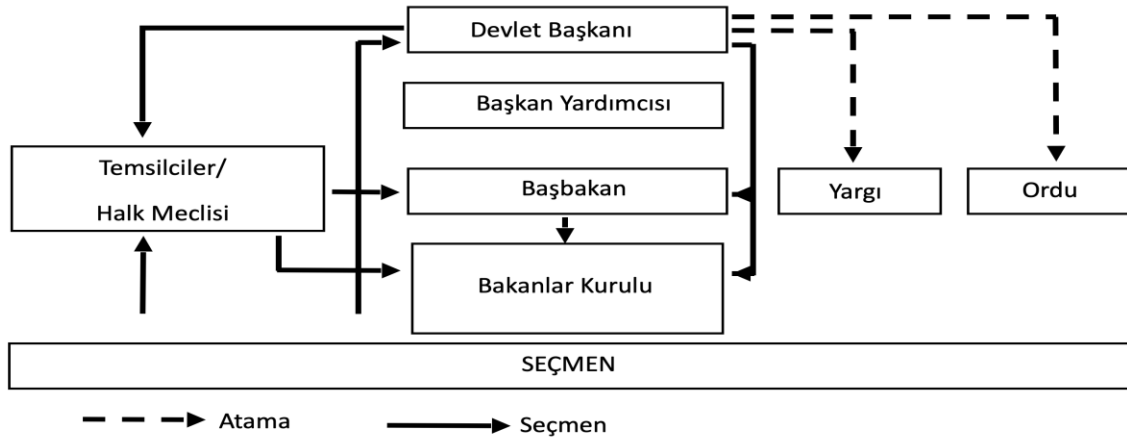
istikrarı için Mursi yönetimine karşı cephe olarak darbeci grubu cesaretlendirmişlerdir (Telci, 2017, s. 40).

3.5. Mısır'da Devlet Sistemi

3.5.1. Yürütme Organı ve Cumhurbaşkanı

Mısır Cumhurbaşkanı devletin başkanı, silahlı kuvvetlerin başkomutanı ve yürütme otoritesinin başkanıdır. 40 yaşını doldurmuş, Mısır vatandaşları arasından, altı yıl görev yapmak üzere, halk tarafından seçilmekte ve en fazla iki dönem seçilebilmektedir. Cumhurbaşkanı hükümeti kurmak ve programını belirlemek üzere bir Başbakan belirler. Başbakan ile birlikte hazırladığı kabineyi onaylamak üzere temsilciler meclisine sunmaktadır. Cumhurbaşkanı, temsilciler meclisi üyelerinin % 5 'ini belirlemektedir. Devleti temsilen anlaşmalar yapmakta ve temsilciler meclisinin onayından sonra yürürlüğe girmektedir. Cumhurbaşkanı, Başbakan ve 28 adet Bakandan oluşan kabine üyeleri ile beraber Mısır halkını yönetmektedir (NYU LAW, 2024).

Şekil 7: Mısır'ın Siyasi Yapısı

Kaynak: (Kalaycı, 2018, s. 203)

Mısır anayasasında yürütme organı olarak Cumhurbaşkanının yanında Mısır hükümeti tanımlanmaktadır. 2014 tarihli anayasada Mısır kabinesinin görevleri aşağıdaki şekilde sıralanmıştır;

1-Devletin genel politikasını oluşturmada Cumhurbaşkanı ile beraber hareket etmek ve bunun uygulanmasını sağlamak,

- 2- Milletın ve devletin güvenliğini sağlamak ve vatandaş ile devletin çıkarlarını korumak,
- 3- Bakanların ve bunlara bağlı kamu kurumlarının çalışmalarını takip etmek, koordine etmek ve yönlendirmek,
- 4- Yasa tasarısı ve kararnameleri hazırlamak,
- 5- Yasalara uygun olarak idari yönetmelikler çıkarmak ve bunların uygulanması takip etmek,
- 6- Devletin genel planı için taslağı hazırlamak,
- 7- Devletin yıllık genel bütçesini hazırlamak,
- 8- Yasaların çizdiği sınırlar çerçevesinde ekonomik sözleşmeler yapmak,
- 9- Yasaları uygulamak (etinkaya, 2024).

Mısır'da yürütme Bakanlar Kurulu ile Cumhurbaşkanı arasında yarı başkanlık sistemine dayalı bir şekilde gibi görünse de uygulamada tüm yetkiler devlet başkanında toplanmıştır. Mısır'da devlet başkanı, Başkan Yardımcısını, Başbakan ve önemli bakanlıkları yüksek rütbeli askerleri, rektörleri dini yöneticileri gibi kritik tüm kurumların atama yetkisi devlet başkanında toplanmıştır (Kalaycı, 2018, s. 203).

3.5.2. Yasama

Mısır'da ilk parlamento deneyimleri Fransızların ülkeyi işgal ettiği yıllarda kendilerine destek veren yerel grupların çıkarlarını takip etmek üzere divan adı verilen meclisler kurmaları ile başlamıştır. Modern Mısır'ın kurucu lideri kabul edilen Mehmet Ali Paşa döneminde ise şura Meclisleri kurularak devletin genel işleyişi ve siyaseti bu mecliste konuşularak yürütülmüştür. Bu meclis, 99 adet “şey” adı verilen bölge lideri, Mehmet Ali Paşanın atadığı 33 ye, 4 adet Ezher uleması ve 24 bölge valisinden oluşmaktaydı. Modern anlamda ilk parlamento deneyimi ise 1866 yılında gerçekleşmiştir. Hidiv İsmail artan borçların sorumluluğunu paylaşmak amacıyla ilk defa seçilmiş parlamentoyu toplamıştır. Parlamento yeleri  yıllığına bölgelerin ileri gelenleri arasından seçilmekteydi. Bu parlamento Orta Doğu tarihinde seçilmiş ilk parlamento özelliğini taşımaktadır. Mısır'ın İngilizler tarafından işgali ile birlikte Hidiv İsmail'in kurduğu parlamento fesih edilerek bunun yerine üç adet farklı meclis kurmuştur. İngilizler döneminde kurulan bu meclislerin halk ile bir bağlantısı olmamakla birlikte en önemli görevi kurumlar arasındaki koordinasyonu sağlamaktı (Bozbaş, 2018, ss.109 -112).

20. yüzyılın ilk başlarında artan milliyetçilik ve işgalcilerin uyguladığı politikaların neticesinde gerçekleşen 1919 Devriminden sonra Mısır'daki siyasi partiler bir araya gelerek 1923 Anayasasını hazırlamış ve devleti monarşik parlamenter sistem olarak tanımlamış, iki meclisli bir yapı kurarak 1952 yılına kadar seçimle göreve gelen parlamentolar oluşturulmuştur. 1952 yılında Mısır'ın milliyetçi lideri Nasır'ın gerçekleştirdiği darbe ile parlamento ve siyasi partiler yasaklanmıştır. Nasır yönetimi tarafından 1957 yılında adaylarının tamamının devlet başkanı tarafından belirlendiği şekilci bir parlamento faaliyete geçirilmiştir. Bu dönemin en önemli özelliği Mısır, monarşik parlamenter sistemden darbe ile otoriter Cumhuriyet sistemine geçmiştir. Enver Sedat dönemi ve Hüsnü Mübarek döneminde ise oluşturulan parlamentolar demokratik olmaktan çok uzak olup rejimin yaptığı anti demokratik uygulamaları meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır (Bozbaş, 2018, ss.112-116).

25 Ocak devriminden sonra düzenlenen 2012 anayasası ile çift meclisli yasama faaliyeti devam ettirilirken askeri darbeden sonra düzenlenen 2014 anayasasında tek meclisli bir yasama faaliyeti benimsenmiştir. 2019 yılında anayasada yapılan değişiklikle tekrar çift meclisli yasama faaliyetine dönülmüştür. Üst meclise senato, alt meclise ise Temsilciler Meclisi olarak ifade edilmektedir. Üst meclis yasama faaliyetlerinde, bütçenin kabulünde ve yürütmenin denetlenmesinde görev almaktadır daha çok danışma organı gibi faaliyet yürütmektedir. Cumhurbaşkanı alt meclisin %5'ini üst meclisin ise üçte birini belirlenmektedir. Cumhurbaşkanı veto ettiği kanunlar tekrar parlamentoda 2/3 bir çoğunlukla kabul edilmesi gerekmektedir ki bu da üyelerinin belirli kısmı Cumhurbaşkanıca belirlenen parlamentolarda imkansızla yakın bir durumu beraberinde getirmektedir. Kısacası yasama yetkisi de Mısır'da cumhurbaşkanının etkisi altındadır (Baş, 2024).

2014 anayasasında Mısır Arap Cumhuriyetinin yasama organı en az 450 üyeden oluşan Temsilciler Meclisi olarak tanımlanmaktadır. Temsilciler Meclisi; kanun yapmak, devletin genel politikası, ekonomik politikası ve bütçesini onaylamak ile görevlendirilmiştir (Çetinkaya, 2024).

3.5.3. Yargı

Mısır hukuk sistemi ilk kez 1798'de Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgalinden sonra Fransız hukuk sistemini getirmesi ve İslami şariat kanunu ile birleşmesi ile oluşmuştur. Devletin üçüncü bağımsız otoritesi olan Mısır yargısı laik ve dini mahkemeler, idari ve idari olmayan mahkemeler yüksek anayasa mahkemesi, iş mahkemesi, askeri mahkeme ceza

mahkemelerinden oluşmaktadır. İlk derece mahkemelerinin üzerinde Yargıtay ve Danıştay bunların üzerinde Anayasa mahkemesi yer almaktadır (NYU LAW, 2024).

Mısır'da modern hukuk sisteminin gelişimi farklı evrelerden geçerek günümüze ulaşmıştır. İslam'ın Mısır'da yayılmasıyla beraber kurulan şeriat mahkemeleri, insanların ait olduğu dine ve yerel ahlaki kurallara göre yargılayan milli meclisler, saraya ait ihtilaflı konulara bakan mahkemeler Mısır tarihinde ilk yargı organlarını oluştururken bugünkü modern mahkemelerin temellerini oluşturan ve ilki 1876 yılında kurulan yabancıların davlarına bakan mahkemelerdir. Bu mahkemenin ardından Fransız mahkemelerini örnek alan sivil mahkemeler 1883 yılında kurulmuştur. 1923 yılında ise askeri mahkemeler Mısır yargısı sisteminde yerini almıştır. 1880 yılında seküler kanunlar kabul edilmeye başlanmış ve Kiptiler bu dönemde hakim olarak görevlendirilmeye başlanmıştır. 1923 yılında hazırlanan anayasa ile Mısırdaki ilk defa yargının bağımsızlığından söz edilmiştir. İngiliz işgali altında geçen 1922-1952 yılları arasında görece liberal dönem yaşansa da tam bir yargı bağımsızlığından söz edilmemektedir. 1952 yılında Nasır'ın gerçekleştirdiği darbeden sonra siyasi mahkemeler kurularak olaylara karışanlar bu mahkemelerde yargılanmıştır. Askeri darbeden sonra yargıyı kısıtlayan veya etkileyen resmi herhangi bir şey olmasa da yargı Nasır'ın gücü ve etkisi altında etkisiz hale gelmiştir. Nasır döneminde yargıdan beklenen devletin ideolojisi haline gelen sosyalist Arap milliyetçiliğini destekleyici tavır içerisinde olmasıdır (Bozbaş, 2018, ss.95, 97),

Enver Sedat döneminde ise yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi adına bir takım özgürlükçü düzenlemeler yapılmıştır. 1971 yılında hazırlanan yeni anayasa ile özel mülkiyet garantisi ve devletleştirme konuları yabancı sermayeye güven vermek adına özenle düzenlenmiştir. Enver Sedat döneminde yargı mensuplarının devletin farklı kademelerinde danışman olarak görevlendirilmesi uygulamasına geçilmiştir ki bu durum devletin taraf olduğu davalarda kararların yönünü tayin etmede etkili olmuştur. Sedat Döneminde gerçekleşen diğer bir önemli gelişimde 1979 yılında Anayasa Mahkemesi kurularak anayasadaki tüm maddelerin bu kurumun güvencesi altında olduğunun kabul edilmesidir (Bozbaş, 2018: s.100).

Mısır Anayasa Mahkemesi yargı alanındaki en önemli kurum olarak güçlü yetkiler ile donatılmıştır. Anayasa Mahkemesi kanun ve yönetmeliklerin anayasaya uygunluğunu belirlemek, yargı organları arasındaki yetki uyuşmazlıklarına karar vermek, yargı organlarının verdiği birbiri ile çelişen kararların nihai olarak nasıl uygulanacağına karar vermek ve yasama organı tarafından çıkarılan kanunlar ile Devlet Başkanı tarafından çıkarılan kararnamelerin uygulanmasında farklılık olması halinde nihai yorum yetkisine sahiptir. Anayasa Mahkemesi

Başkanı Cumhurbaşkanı tarafından, Mısır'daki mahkeme başkanları arasından, en yaşlı olan beş hakim arasından seçilmektedir. Son çıkan anayasada Anayasa Mahkemesinde bulunacak üye sayısı net olarak tanımlanmamıştır. Bu durumda yargının rejimin devamı için elverişli bir şekilde kullanılmasını sağlamaktadır (NYU LAW, 2024).

2014 anayasası askeri kuvvetlerin geçici olarak atadığı Cumhurbaşkanı'nın kurduğu 10 kişilik uzman komite ve 50 kişilik nihai komite tarafından hazırlanmıştır. Bu anayasayı hazırlama komitesinin başına eski rejimin dış işleri bakanının getirilmesi yeni anayasanın nasıl bir devlet ve toplum hayal ettiğini özetlemektedir. 2014 Anayasasında 2019 yılında yapılan değişiklikler ile Cumhurbaşkanı'na, Genel Savcıyı ve Yüksek Yargı Organlarının Başkanlarını atama yetkisi verilerek ülkedeki hukuk sistemi baştan sona devlet başkanın kontrolüne açık hale getirilmiştir (Baş, 2024).

3.6. Mısır'da Toplumsal ve Siyasi Dinamikler

Mısır'ın toplumsal hayatının şekillenmesinde başat rol oynayan üç yapı bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi ordudur. İkincisi iktidarın ve muhalefetin örgütlendiği siyasi partilerdir. Üçüncüsü ise ülkede en geniş toplumsal tabanlı muhalefeti oluşturan ve bölge devletler de bile etkili olan Müslüman Kardeşler teşkilatıdır. Bu üç yapıyı aşağıda detaylı olarak inceleyeceğiz fakat Mısır'da bunların dışında etkili olan El- Ezher, Kipti azınlık ve son dönemlerde Mısır'ın toplumsal hayatında adından söz ettiren işçi hareketlerine de kısaca değineceğiz.

Mısır'ın toplumsal ve siyasal hayatında dönem dönem adından sıkça söz ettiren ve Mısır halkı üzerinde önemli etkinliği bulunan El Ezher Üniversitesi Fatimi Şii anlayışının Mısır toplumunda yer edinmesi için 970'li yılında kurulmuştur. Eyyübiler döneminde beklenen ilgiyi göremeyen Ezher Memlûklüler döneminde önemli haber ve gelişmelerin buradan duyurulmasıyla önem kazanmaya başladı. Osmanlı döneminde ise Ezher önemini korumuş Ezher Şeyhi kendi içerisindeki ulemeden seçilerek İstanbul'daki Şeyhü'l İslam'a bağlı olmuştur (GZT, 2024).

Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır Valilerinin Ezher'in baş ulemasının belirlenmesinde dahlinin olmaması ve Mısır'daki divan toplantılarına katılması önemini koruduğunu gösterse de bu dönemde Batılı eğitim veren okulların açılması Batıya yetişmek üzere öğrencilerin gönderilmesi Ezher'in toplum üzerindeki etkisinin kısmen azalmaya başlamasına neden olmuştur (Bozbaş, 2018, s.141). 1952 yılındaki darbeden sonra ise ülkedeki tüm Vakıflar yeni kurulan Vakıflar Bakanlığına bağlanmış Ezher'in yargılama yetkisi elinden alınmıştır. Fakat

Nasır Ezher ulemasını Müslüman Kardeşler Teşkilatına karşı kullanarak toplumsal muhalefetin önünü kesmeye çalışmıştır. Bu dönemden sonra Ezher uleması iktidarın politikalarını meşrulaştırıcı ve destekleyici tavır içinde girerek iktidarın ortağı gibi davranmıştır. Bu durum Ezher'in toplum zemininde önemini azaltsa da hala Mısır halkı için önemini korumaya devam etmektedir (Bozbaş, 2018, s.148).

Mısır'da toplumsal ve siyasal alanda oldukça etkili olan diğer bir grup ise Kiptiler olarak bilinen Müslümanlığı kabul etmemiş Hristiyan Mısırlılardır. Günümüz Mısır toplumunun yaklaşık % 10'unu oluşturan bu grup rejim tarafından sağlanan ayrıcalıklar ile Mısır ekonomik ve siyasal hayatında son dönemde çok etkili bir konuma gelmiştir. Mübarek yönetiminin İslami hareketleri baskılayan, Kiptileri önceleyen yönetim anlayışı bu grup tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (Telci, 2017, s.114).

Mısır'da sendikalaşma ve işçi hareketlerinin çok etkili ve uzun bir geçmişi bulunmamaktadır. İlk sendikalaşma hareketi 1899 yılında Port Said kentinde Yunan işçilerin çalışma koşullarını ve ücretlerin yetersizliği amacıyla kurmuştur. Daha sonraki yıllarda çeşitli sendikalar kurulsa da 1922 yılında monarşi yönetimi 1942 yılındaki düzenlemeye kadar tamamını kapatarak yasaklamıştır (Bozbaş, 2018, s.195). Nasır döneminde ise İşçilerin muhalefetini kontrol altında tutacak İşçiler federasyonu adı altında çatı bir kuruluş kurulmuştur. Sedat döneminde açılım ve liberal politikaların benimsenmesiyle işçi örgütlenmelerinde artış görülmüş olup hatta 1977 yılında ki Ekmek İsyanında işçiler oldukça etkin rol oynamıştır. Mübarek dönemi ise sendikalar rejimin koyduğu kırmızı çizgileri aşmadan kısmi muhalefet yaparak varlığını sürdürmüştür (Bozbaş, 2018, s. 199).

3.6.1. Siyasi Partiler

Mısır'da ilk siyasi parti denebilecek hareket 1879 yılında Ahmet Urabi Paşa'nın ülkedeki yabancı unsurların varlığına karşı kurulan Milli Parti ilk partileşme hareketi olarak kabul edilmektedir. 1907 yılında kurulan Millet Partisi Mısır'ın ilk siyasi partisi olarak kabul edilmektedir. 1907 yılında ülkede Özgür Milli Parti, Mısır Halk Partisi, Millet Partisi, Reform Partisi ve kökleri 1895 yılına dayanan Yeni Milli Parti olmak üzere beş siyasi parti kurulmuştur. Bu dönemde kurulan siyasi partilerin en büyük özelliği sömürgeci güce karşı bağımsızlık hareketi yürütmesidir (Bozbaş, 2018, s. 184).

İki savaş arası yıllar, Mısır'ın liberal çağı olarak ifade edilen, parti siyaseti ve parlamento seçimlerinin yapıldığı dönemdir. Bu dönemde İngiltere, monarşiyi ve parlamentoyu birbirine düşürerek Mısır siyasetine hakim olmaya çalışmıştır. İki savaş arası döneminin en popüler

parti Saad Zağlul'un kurduğu Vafd Partisidir. 1923 yılında kabul edilen yeni anayasa ile meşruti monarşi altında 1952'ye kadar neredeyse girdiği her seçimi kazanan Vafd Partisi, Mısır siyasi tarihinin en popüler partilerinden birisi olmuştur (Fawcett, 2016, s. 67).

1952 yılında darbe ile iktidara gelen ve monarşi yönetimine son veren Hür Subaylar Hareketi tüm siyasi partileri kapatarak siyasi faaliyette bulunmalarını yasaklamıştır. Darbe yönetimi 1957 yılında Milli Birlik Partisini kurmuş ve 1962 yılında Arap Sosyalist Birliği adını almış Nasır'ın ölümüne kadar tek devlet partisi olarak var olmuştur (Bozbaş, 2018, s. 186).

Halk Meclisi ve Şura Meclisi olmak üzere iki kademeli parlamenter bir sisteme sahip olan Mısır'da 1976 yılında siyasi partilerin Halk Meclisi seçimlerine katılmalarına müsaade edilmiştir. 1977 yılında siyasal partilere ilişkin bir takım yasal düzenlemeler yapılarak çok partili hayata tekrar geçilse de bu yasaya göre dini söylemleri ve programı olan bir partinin kurulması yasaklanmıştır (Kalaycı, 2018, s. 202). Yeni yasal düzenleme ile sağ, sol ve merkezi temsil edecek siyasi partiler kurulmuştur. Yeni Vafd Partisi, Ulusal Demokrasi Partisi ve Nasır'ın Arap Sosyalist partisi yerine Sosyalist İşçi Partisi kurulmuştur. Sedat döneminde kurulan Ulusal Demokrasi Partisi 25 Ocak devrimine kadar göstermelik düzenli seçimler ile iktidarda kalmıştır (Eğri, 2018, s. 174).

1970 yıllardan itibaren otoriter Cumhuriyetlerde ortaya çıkan egemen parti sistemi ve kısmi siyasi liberalizasyonla muhalefetin siyasal İslami grupların etrafında toparlanmasını sağladı. Bu durumu gören rejimler İslami gruplara alternatif muhalefet yaratma girişiminde bulundular. Nasır'dan sonraki dönemde Mısır'da ortaya çıkan Enver Sedat ve Mübarek ile devam edip 25 Ocak Devrimi ile kesintiye uğrayan günümüzde kaldığı yerden devam etmektedir. Bu egemen hükümet partisi siyasi alanın merkezinde yer alarak rejimin politikalarını yıkıcı bir şekilde eleştirmeyen siyasi alanın sağında ve solunda kısmi muhalefete kontrollü bir şekilde izin vererek toplumsal tepkiyi kontrol altında tutmaya çalışmaktadır (Hinnebusch, 2011, s. 408).

25 Ocak 2011 devriminden sonra Mart 2011'de Mısır'da tekrar çok partili hayata geçilmiş ve serbest seçimler düzenlenmiş ve Müslüman Kardeşler teşkilatının siyasi kolu olan Hürriyet ve Adalet Partisi mecliste çoğunluğu sağlayarak hükümeti kurma görevini elde etmiştir. Yine 2012 yılında gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bu siyasi partinin adayı olan Muhammed Mursi kazanarak göreve gelmiştir. Kısa süren bu demokrasi deneyiminden sonra eski rejimin kalıntıları devreye girerek Askeri darbe ile Müslüman Kardeşler Teşkilatının

Siyasi uzantısı olan yönetim görevden alınarak yerine askeri yönetim geçmiştir (Bozbaş, 2018, s. 192).

3.6.2. Ordu

Orta Doğu’da asker ve askeri gücün önemi ve siyasetteki rolü oldukça önemlidir. Bölgede ordu hem askeri darbeler gibi doğrudan siyaseti şekillendirirken hem de iktidardaki rejimlerin otoritelerini sürdürmek için caydırıcı bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Mısır’da ordu askeri darbeler ile siyaseti şekillendiren ana aktörlerden birisidir.

Mehmet Ali Paşa döneminden günümüze kadar uzanan süreçte Mısır siyasi hayatının şekillenmesinde en büyük siyasi aktör olarak ordu karşımıza çıkmaktadır. Mehmet Ali Paşanın orduyu reformlar ile dönüştürmesi daha sonraki mücadeleler ile ordudaki Türk ve Çerkez kökenli subayların yerine Mısırlı subayların almasıyla Mısırlı olmak ve vatanını savunmak gibi ideolojik motivasyon ile meşrulaştırılarak ordu bürokrasiden ekonomiye Mısır hayatının her alanında etkin bir konuma gelmiştir. 1882 yılında İngilizlerin işgali ile ülkede ordu dağıtılmış silahlarına el konulmuştur. İngiliz işgalinin sürdüğü 1882-1922 yılları arasında güçlü bir Mısır ordusunun varlığından söz edilemez. 1922’den 1952 yılına kadar ki geçen meşruti monarşi yönetimi atındaki liberal dönemde ise hala İngilizlerin ülke üzerinde güçlü varlığından söz etmek mümkündür (Bozbaş, 2018, s. 56).

Mısır toplumunda üst kademelerdeki siyasilerin yolsuzluğu, başarısız politikaları siyasilere karşı artan hoşnutsuzluk ortamının doğmasına neden olmuştur. 1948 yılında İsrail’e karşı başarısız askeri girişimlerin neticesinde bölgede İsrail devletinin kurulması ile Mısır ordusunun içinde orta sınıf Hür Subaylar grubunun doğmasına neden olmuştur. Ülkenin içindeki genel durum ve siyasilerin bu orta sınıf subayların taleplerine ilgisiz tutumları ordu içinde hoşnutsuzluğu artırmıştır. 25 Ocak 1952 yılında Süveyş Kanalı bölgesinde İngiliz askerilerine düzenlenen saldırılardan sonra İngiliz güçlerinin gerçekleştirdiği katliamlar sonrasında Kahire’de çıkan isyanların yarattığı meşru ortamda ordu yıllarca süren monarşi yönetimini devirerek yönetime el koymuş ve ülkedeki yabancı varlığına karşıda harekete geçmiştir. 1952 Askeri darbesinden günümüze kadar Mısır askeri teknokrat bir elitin yönetimi altında bulunmaktadır (Ayhan, 2017, s. 81).

Mısır ordusunun 1952 darbesini gerçekleştiren Hür Subaylar hareketi içindeki karizmatik kişiliği ile ön plana çıkan Cemal Abdul Nasır öncülüğünde ekonomik, siyasi ve bürokratik tüm alanlara yerleşerek ülkeyi yönetmeye başlamıştır. 1970 yılına kadar kurulan tüm hükümetler ağırlıklı olarak subaylardan oluşmaktadır. Ayrıca medya kuruluşları siyasi partiler

ve sendikaların çoğunun üst yönetimleri de subaylar tarafından oluşturulmuştur. Devlet, sistemin kontrolünü elinde tutma araçlarından birisi olan yerel yönetimlerde ise oluşturulan bölgeler ile yine ordunun denetimi altında tutulmaktadır (Eğri, 2018, s. 158).

Nasır'ın ölümünden sonra yine Hür Subaylar hareketi içinde yer alan Enver Sedat'ın yönetimi ele geçirmesi ile birlikte başlayan ekonomik liberalizasyon döneminde ordunun temel ihtiyaçlarının karşılanması için üç kurum kurulmuştur. Ulusal Hizmet Projeler Kurumu, bu kurum tarım, gıda ve inşaat alanına varıncaya kadar farklı sektörlerde piyasaya da iş yapacak şekilde yapılandırılmıştır. Arap Sanayileşme Örgütü ise savunma sanayinin ihtiyaçlarını karşılamak için Suudi Arabistan, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri ile ortak kurulsada İsrail ile imzalanan Camp Davit anlaşmasından sonra diğer Arap devletleri ayrılarak bu kurum sadece Mısır ordusuna hizmet vermeye başlamıştır. Son olarak Ulusal Askeri Üretim Kurumu ise askeri mühimmat üretmek için kurulmuştur fakat spor malzemeleri ve elektronik ürünler alanında sivil üretim de yapmaktadır. Ordu bu kurumlar üzerinden devletten aldığı teşvikler vergi indirimleri gibi ayrıcalıklar ile Mısır ekonomisini kontrol etmektedir (Eğri, 2018, s. 160).

Hüsnü Mübarek döneminde ise ordu Enver Sedat dönemindeki ilişkileri daha ileri düzeye götürerek ordu emeklisi binlerce kişi devletin yerel yönetimleri dahil tüm kademlerinde görevlendirilerek kapital ile bağlantılı askeri bürokratik ittifakın sıkı bir yönetim ağı içerisinde uzun yıllar boyunca Mısır'ı yönetmesini sağladı (Ayhan, 2017, s. 89). Mübarek döneminde, ordu ile ilişkiler Nasır ve Sedat dönemine göre farklılıklar göstermektedir. Nasır, orduyu ideolojik temelli yönlendirmeler ile kullanırken, Sedat ordu içindeki subaylar arasındaki rekabeti kullanarak orduyu elinde tutmuştur. Mübarek ise orduyu ayrıcalıklı bir sınıf haline getirerek kendine sadık kılmaya çalışmıştır (Eğri, 2018, s.161).

Mısır ordusu ile ilgili bilinmesi ve göz önünde bulundurulması gereken bir önemli hususta ABD'nin askeri alanda en fazla yardım yaptığı bölge devletlerinin başında Mısır'ın yer almasıdır. Mısır gibi ülkelerde ulusal borç ve kamu harcama açıkları ABD'nin yardım programlarına mahkum edilmektedir. ABD, Mısır'a 1979'dan beri düzenli olarak ortalama yılda 1,3 milyar dolar askeri, 815 milyon dolar da ekonomik yardım yapmaktadır. Böylece ordu ile ABD arasında kurulan ve ABD'nin yönlendirmesine açık ilişki akıllarda soru işaretleri bırakmaktadır (Milton. 2011, s. 94).

Bir ülkenin silahlanma ihtiyacı tehdit algısına göre belirlenmektedir. Silahlanmayı belirleyen faktörler iç ve dış faktörleri olarak iki gruba ayrılmaktadır. İç faktörlerde rejimin niteliği

ekonomi, bütçe ve nüfus gibi faktörler incelenirken dış faktörlerde ise uluslararası sistem tehdidin kaynağı ve niteliği silahlanma ihtiyacını belirlemektedir. Bir ülkenin silahlanmada izlediği yol o ülkenin genel dış politikası hakkında ipuçları vermektedir. Askeri harcamaların miktarı kimden tedarik edildiği nelerin tedarik edildiği ülkenin kimleri tehdit olarak gördüğünü kimlerle ittifak yaptığını göstermektedir. Mısır Camp David antlaşmasından sonra ABD ile sıkı işbirliği içine girmiş ABD'nin sağladığı güvenlik şemsiyesinin altında askeri harcamalarının azalması beklenirken tam tersi istikrarlı bir şekilde ülkenin askeri harcamaları artmıştır. En önemlisi bu süreklilik hem rejimin güvenliği hem de dış politika yapımı açısından bir bağımlılık haline gelmiştir. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI), verilerine baktığımızda Mısır'ın silahlanma konusunda ABD ve AB ülkelerine bağımlılığını açık bir şekilde görmekteyiz. 2010-2016 yılları arasında Mısır yönetimi, tedarik ettiği silahların %38'ini ABD'den, % 30'unu Fransa'dan, %18'ini Rusya'dan almaktadır. (Kurt ve Güngörmez, 2024),

SIPRI'nin son dönemdeki uluslararası silah transferlerine ilişkin raporuna göre, Mısır 2018-2022 yılları arasında en çok silah ithal eden ülkeler sıralamasında ilk 6'ncı sırada bulunmaktadır. Küresel silah ithalatındaki payı 2018-2022 döneminde az bir gerilemeyle Mısır dünyada en çok silah ithal eden ülkeler arasında 3'üncü sıradan 6'ncı sıraya gerilemiştir. Son raporda ilginç olan durum ise Mısır, ABD'den yıllık yaklaşık 1,3 milyar dolar askeri yardım almasına rağmen ABD, Mısır'a en çok silah ihraç eden 3 ülke arasında yer almamasıdır. Mısır'a silah tedarik eden ülkelerin başında % 34 ile Rusya gelirken, onu yaklaşık % 19'arlık payla İtalya ve Fransa takip etmektedir. (İstanbul Ticaret Gazetesi, 2024)

2.6.3. Müslüman Kardeşler

Müslüman Kardeşler Teşkilatı 1928 yılında Mısır'ın önemli kentlerinden olan İsmailiye'de ilkokul öğretmeni Hasan El-Benna tarafından kurulmuştur. Sömürgeci bir gücün etkisi altında ezilen Mısır halkının yaşadığı sorunlara tepki olarak ortaya çıkan Müslüman Kardeşler teşkilatı İslam Dünyasının en etkili ve en yaygın siyasal İslami hareketidir (Ülger, 2024).

Hasan-el Benna ve altı arkadaşı tarafından kurulan teşkilat ilk etapta pek çok okul, cami, hastane ve fabrika kurarak daha çok sosyal bir kurum olarak öne çıksa da daha sonraları siyasi ve dini birlik haline gelmiş muhaliflerince devlet içinde devlet olarak değerlendirilmiştir. Müslüman Kardeşler teşkilatına gönül verenlerin büyük bir bölümünü öğrenci, memur, öğretmen ve büro çalışanları oluştuyordu (Çağlayan, 2011, s. 170).

Mısır'da en köklü muhalefet hareketi haline gelmeyi başaran Müslüman Kardeşler Teşkilatı kısa sürede hem Mısır'ın siyasetinde ana aktörlerden birisi haline gelmeyi başarmış hem de bölge ülkelerinde siyasi teşkilatlanma içerisine girmiştir. Müslüman Kardeşler kuruluşunun ilk yıllarında Süveyş Kanalı'nın etrafındaki kent ve kasabalarda faaliyet yürütmüş daha sonra 1932 yılında genel merkezini Kahire'ye taşımıştır. Kısa süre içerisinde ülkenin her tarafında yüzlerce şubesi olan bir teşkilat haline gelmiştir. Müslüman Kardeşler teşkilatı kuruluşundan bir müddet sonra ülke dışında da örgütlenmeye başlamıştır. Mısır'a eğitim için gelip eğitimi tamamladıktan sonra ülkesine dönen kişiler Müslüman Kardeşlerin şubelerini açmışlardır. 1930'lu yıllarda Suriye, Ürdün, Kuveyt, Yemen, Pakistan, Kuzey ve Orta Afrika'daki bir kısım ülkeler başta olmak üzere Avrupa ülkelerinde de şubeler açılmıştır (Ülger, 2024).

1938 yılından sonra Müslüman Kardeşler teşkilatı eğitim ve sosyal politikalardan daha çok siyasal alana kaymaya başladı. İslami kuralların toplumun her alanında hissedildiği bir dünya talep ederek batılılaşma ve sekülerleşmeyi reddediyordu. Benna'nın İslam, inanç ve devlettir, kitap ve kılıçtır bir hayat tarzıdır diye ifade ettiği düşünce biçimini yaymaya başladı. Müslüman Kardeşler Teşkilatı Mısır toplumundaki eğitim, örgütlenme ve sosyal adalet sorunlarına İslami çözümler üretmeyi hedeflemiştir. Devlet ve dinin bir birinden ayrı olmadığı bir İslam toplumu oluşturmayı amaç edinmiştir (Çağlayan, 2011, s.177).

Müslüman Kardeşler teşkilatının fikri ideolojisine baktığımızda Suriye'deki kolunun önemli düşünürlerinden Said Havva Müslüman Kardeşler teşkilatının yaymaya çalıştığı davanın üç temel unsurunu ilim, eğitim ve cihat olarak ifade etmektedir (Havva, 1980, s. 97). Kurucusu Hasan-el Benna'ya göre ise İslam topraklarının özgürlüğüne kavuşturulması amacıyla İslam devleti ve İslam birliğinin sağlanması Müslüman Kardeşler teşkilatının temel amacıdır. Benna 1947 yılında Mısır Kralı Faruk ve önde gelen Müslüman ülke liderlerine İslam toplum ve devletinin nasıl olması gerektiğini söyleyen bir mektup göndermiştir. Aslında bu mektubunda Müslüman Kardeşler Teşkilatının gerçekleştirmeye çalıştığı amaç ve misyonunu ifade etmekteydi. Benna mektubunda iç çekişmelere son verilmesini ve sömürgeci güçlere karşı birleşik bir cephe kurulmasını, ordunun güçlendirilmesini, gençlik örgütlerinin sayısının artırılması ve gençlere cihat ruhunun aşılmasını, halifeliğin yeniden kurulmasını, kamuda rüşvet ve iltimasa son verilmesi, tüm milli bayramların, hastanelerin hapishanelerin İslam öğretilerine uygun hale getirilmesini, toplumda kadının İslam öğretilerine uygun bir şekilde statüsünün belirlenmesini, kız ve erkek öğrencilerin ayrı eğitim almasını ve dini eğitimin yaygınlaştırılması gibi toplumun her alanını ilgilendiren konularda düzenlemeler yapılmasını istemektedir (Çağlayan, 2011, s. 189).

Benna'dan sonra en önemli kuramcısı kabul edilen Seyit Kutup ise fikirleriyle Müslüman Kardeşler teşkilatının yanı sıra radikal diğer İslami hareketleri de oldukça etkilemiştir. Yoldaki İşaretler kitabı ile ses getiren Seyyid Kutup'a göre Meşruiyetini Allah'tan almayan her hareket zorbadır(tağuttur). Kutub'a göre toplumlar Müslüman ve cahiliye olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Müslüman toplumlar Allah'a kul olup yaşam biçimini onun emirlerine göre düzenleyen ve hayatını bu çizgide götüren toplumlardır. Cahiliye toplumları ise İslam inanç ve yasalarının uygulanmadığı, ahlaki davranış kurallarının olmadığı toplumlardır (Büyükkara, 2016, s.166).

Reformcu İslam anlayışına dayanan Hasan El Benna'nın düşüncelerini ilk siyasal İslamcılar olarak kabul edilen Cemalettin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşit Rıza gibi düşünürlerden ayıran yönü düşüncenin pratiğe, ete kemiğe bürünmüş olması, toplumun yaşadığı gündelik problemlere çözüm üretmeye çalışmasıdır. Hasan El- Benna karizmatik kişiliği güçlü hitabetinin yanı sıra mevcut siyasal rejim ile kurduğu ilişki biçimine bakıldığında ise faydacılık ile radikalizm arasına sıkışmış bir politika izlediği değerlendirilmektedir. Müslüman Kardeşler Teşkilatına fikir ve düşünce alanında kuramcılar olarak Hasan El Benna ve Seyit Kutup'un liderlik ettiği kabul edilse de, Hasan El Benna'nın insanları harekete geçirme ve örgütleme kabiliyetine sahip, değişmez fikirlerin adamı olamayan bir kişiliğe sahip olduğu, düşünce ve fikir yönünden sığ bir kişilik olduğu değerlendirilmektedir (Pargeter, 2016, s.19).

Müslüman kardeşlerin 1940'ların sonunda beş yüz bin üyesi ve çok sayıda gönül vereni vardı. Milli bağımsızlık, sosyal reform programları ve İslami değerlerin korunması çağrısıyla örgütsel yapılanmalarını güçlendirmeye çalışmaktaydı. Örgütün radikal kanadı üyeleri ülkedeki yabancılara İngiliz birliklerine onlarla işbirliği içinde olduğunu iddia ettiği yerel yöneticilere karşı şiddet eylemlerinde bulunmaktaydı. 1948 yılında Mısır Başbakanının öldürülmesi eylemini örgütün gerçekleştirmesinden bir yıl sonrada Müslüman Kardeşler teşkilatının lideri Hasan-el Benna büyük bir olasılık Mısır güvenlik güçleri tarafından öldürülmesi ve Müslüman Kardeşler teşkilatının binlerce üyesi tutuklanması örgüt içinde işlerin karışmasına neden olmuştur (Cleveland, 2008, s. 337).

Hasan El Benna'dan sonra örgütü kimin yöneteceği konusunda çıkan tartışmalardan sonra örgütün başına rejim ile iyi ilişkiler içerisinde olan Hassan el- Hudeybi'nin gelmesi kararlaştırılmıştır. Hudeybi'nin seçiminden kısa bir süre sonra ülkede gerçekleşen darbe Nasır'ın yönetime gelmesi ilk başta Müslüman Kardeşler teşkilatı üyelerini onların görüşleri doğrultusunda bir politika uygulayacağı yönünde beklentiye sokmuştur. Fakat Nasır'ın

uyguladığı politikalar ile Müslüman kardeşler teşkilatında hayal kırıklığına neden olmuş ve 1954 yılında Nasır'a karşı bir suikast girişimi ile teşkilat ilişkilendirilerek baskı altına alınmış ve kapatılmıştır (Pargeter, 2016, s. 29).

Nasır ile Müslüman Kardeşler teşkilatı arasındaki ilişki karmaşık hal almaktadır. Kimilerine göre Nasır daha önceki dönemlerden teşkilat üyesi bir subaydı. Kimilerine göre ise Nasır döneminde Müslüman Kardeşler Teşkilatı çok büyük baskı ve işkence görmüştü. Müslüman Kardeşler Teşkilatının kuramcılarından Seyyit Kutup bu dönemde idam edilmiş birçok üst düzey yöneticileri yurt dışına özellikle Suudi Arabistan'a çıkarak faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Nasır'ın uyguladığı Arap milliyetçiliği politikalarına karşı Suudi Arabistan yönetiminin Müslüman Kardeşler yönetimini desteklemesi teşkilatın ayakta kalmasını sağlamıştır (Bozbaş, 2018, s. 337).

1970'te Sedat'ın iktidara gelmesi ile uygulanan sert politikalarda yumuşama görülmüş, hapisteki üyeleri serbest bırakılmıştır. Sedat'ın buradaki amacı Nasırcı sosyalist gruplara karşı, İslamcı teşkilat üyelerini kullanma amacı gütmüştür. Bu dönemde, Müslüman Kardeşler teşkilatı tekrar eski gücüne kavuşmuştur. Sedat'ın Camp David anlaşmasını imzalaması Müslüman Kardeşler teşkilatında çok büyük tepkilere neden olmuştur (Çağlayan, 2011, s. 244).

Hassan el Hudeybi'den sonra göreve gelen Ömer el- Tilimsani Müslüman Kardeşler Teşkilatını Mısır siyasal hayatının tamamen içine taşımıştır. 1984 yılında seküler ulusalcı bir parti olan el-Vafd Partisi ile ittifak yaparak mecliste 8 sandalye kazanmıştır. Aynı yaklaşımı 1987 yılında da farklı siyasi partiler ile sergileyerek 36 milletvekilini meclise sokarak ana muhalefet partisi haline geldi. 1990 seçimlerini boykot etse de 1995 seçimlerine el-Vafd partisi ittifak yapsa da gergin geçen seçimlerde kayda değer bir başarı sağlayamamıştır (Pargeter, 2016, s. 39).

Müslüman Kardeşler Teşkilatı 1990'lı yıllarda Siyasal alanda beklediğini bulamayınca doktorlar, avukatlar gibi farklı meslek odası gruplarının yönetimlerinde çoğunluğu ele geçirmişlerdir. Rejimin baskılarına rağmen üniversitelerde öğrenci gruplarında aktif faaliyetlerde bulunmuşlardır. Teşkilat içerisinde radikal grup ile daha seküler gruplar arasında siyasal alanda mücadele, ve örgütün eylem biçimleriyle ilgili yaşanan fikir çatışmasının neticesinde grup içerisinden ayrılan daha liberal bir grup 1996 yılında Merkez(Vasat) partisini kurmuştur (Bozbaş, 2018, s. 341).

2005 seçimlerinde ise merkez Partisinin kazandığı deneyimle Kifaye(yeter) Hareketi ile işbirliği içerisinde bağımsız olarak girdiği seçimlerde parlamentoda bulunan koltukların %20'sini kazanarak en güçlü muhalefet oluşturmuştur. Bu durum rejiminin Müslüman Kardeşler Teşkilatı üzerinde baskısının artmasına neden olmuştur. Rejim güçlenen Müslüman Kardeşler Teşkilatının toplumdaki algısını kırmak halkın yönelimini değiştirmek için çok ciddi baskı ve karalama kampanyaları yürütmüştür (Çağlayan, 2011, s. 247).

Müslüman Kardeşler Teşkilatı 2010 yılında gerçekleştirilecek seçimlere katılmama kararı alan Muhalefetin aksine seçimlere katılma ve bu yolla rejimin seçimlerdeki hilesini ispatlama kararı almışlardır. 2010 yılında yapılan seçimlerin ilk turunda Müslüman Kardeşler teşkilatının bir milletvekili bile çıkaramaması tepkilere neden olmuştur. Bu durum ve yıllardır ülkede biriken sorunların etkisiyle ülkede 25 Ocak 2011 de gösteriler başlamıştır. İlk etapta gösterilere katılma konusunda çekingen davranmıştır. Fakat gençlerin eylemlere güçlü bir destek verdiği gözlemlenmiştir (Telci, 2017, s. 102).

Devrim sonrasında Hüsnü Mübarek yönetiminin devrilmesiyle Mısır siyasi hayatında aktif rol oynamaya başlayan Müslüman Kardeşler Teşkilatı devrim sonrasında hazırlanan anayasa değişiklik çalışmalarına katkı sunmuştur. 2012 yılında askeri yönetimin sivillere devredeceği yönetim için düzenlenen seçimlere yeni kurdukları Adalet ve Özgürlük partisi ile katılarak oyların % 45'ini almıştır. 2012 yılı Haziran ayında düzenlenen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise Müslüman Kardeşler Teşkilatının adayı Muhammed Mursi kazanarak ülkenin demokratik seçimler ile iş başına gelen ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Fakat ülkede eski rejimin kalıntıları, ABD ve Batılı güçlerin, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri gibi bölgesel devletlerin Müslüman Kardeşler Teşkilatına karşı tutumları nedeniyle 2013 yılında gerçekleştirilen Askeri darbe ile Mursi görevinden alınmıştır. Müslüman Kardeşler teşkilatının faaliyetleri yasaklanmış, mal varlıklarına el konulmuş, önde gelen liderleri tutuklanmıştır (Bozbaş, 2018, s. 348).

3.7. Suudi Arabistan Krallığı

3.7.1. Suudi Arabistan'ın Coğrafi, Siyasi ve Demografik Yapısı

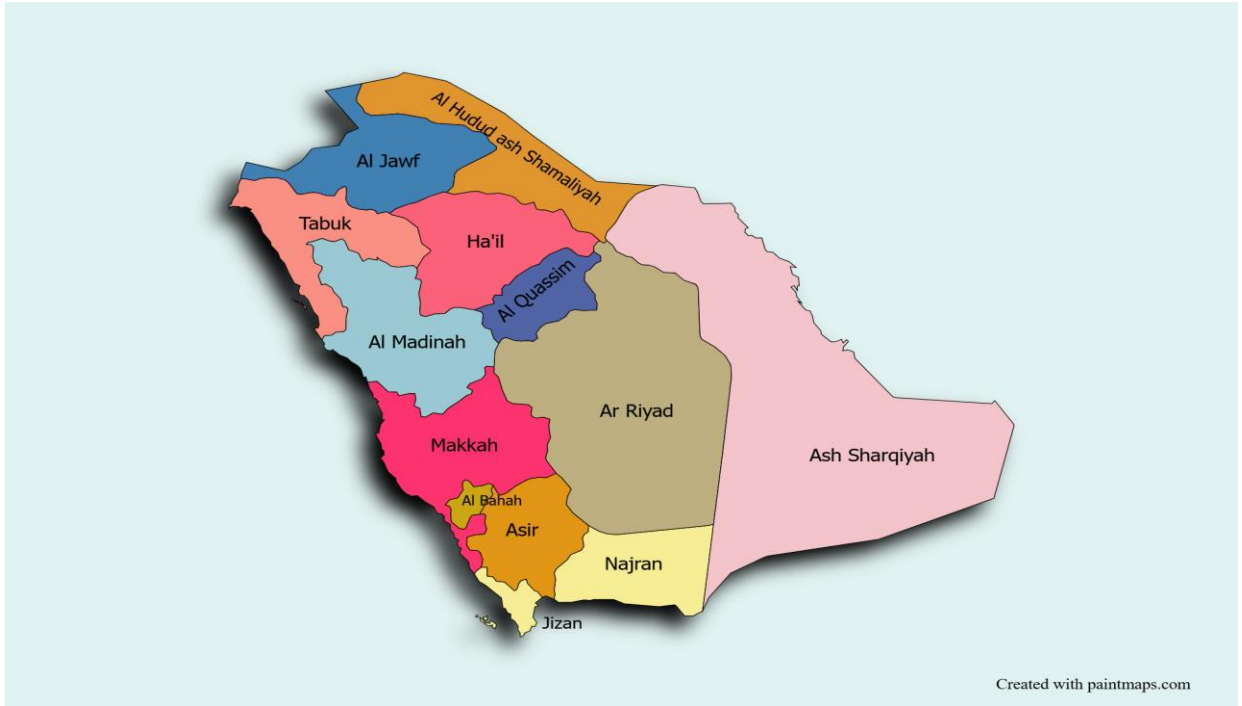
Suudi Arabistan İslamiyet'in doğuş yeri ve Müslümanların en önemli ibadetlerinden birisi olan Hacı'nın gerçekleştirildiği ülke olması nedeniyle İslam dünyası için sembolik bir öneme sahiptir. İslamiyet'ten önce bölgedeki Arap kabileleri tarafından yönetilen ve merkezi bir idarenin hakim olmadığı topraklarda İslamiyet'in doğuşu ve yayılmasıyla birlikte önem kazanmıştır.

İslamiyet'in ilk dönemlerinde yönetimin merkezi olan ülke Emevi Halifeleri döneminde devletin merkezinin Mekke'den Şam'a taşınmasıyla kısmen önemini kaybetse de 1900'lü yılların başında Arap topraklarında petrolün fişkırmasıyla tekrar dünya kamuoyunun gündemine girmiştir. Suudi Arabistan dünyanın en büyük petrol ihracatçısı olması, her yıl milyonlarca Müslümanı hac ibadeti için ağırlaması, İslamiyet in doğduğu şehirler olan Medine ve Mekke'ye ev sahipliği yapması, Arap dünyasında sahip olduğu ekonomik ve siyasi konumu gibi faktörler nedeniyle bölgesel denklemde önemli bir güçtür (Kalaycı, 2018, s. 134).

23 Eylül 1932 yılında Suudi hanedanı tarafından kurulan ülke monarşi ile yönetilmektedir. Ülkenin başkenti Riyad, resmi dili ise Arapçadır. Otuz üç milyondan fazla bir nüfuza sahip ülkenin % 63'ünü Suudi Arabistan vatandaşları oluşturmaktadır. Ülkede Hindistan, Pakistan, Filipinler, Mısır ve Sri Lanka kökenli 11 milyondan fazla yabancı işçi bulunmaktadır (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2023).

Suudi Arabistan 2149.000 km² yüzölçümü, zengin petrol kaynakları, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'e kıyısı olması dolayısıyla stratejik bir konuma sahiptir. İdari olarak on üç bölgeye ayrılan ülke coğrafi olarak beş doğal bölgeden oluşmaktadır. Hicaz ve Asir bölgeleri Kızıldeniz'e paralel uzanan sıradağlar ile iç bölgelerden ayrılmaktadır. İslam'ın en Kutsal şehri Mekke ve peygamberin türbesinin bulunduğu Medine bu bölgede bulunmaktadır. Kızıl deniz kıyısındaki Cidde ve Yanbu liman kentleri olarak ülkenin önemli ticaret merkezleridir. Yemen sınırındaki Asir bölgesi ülkenin tarıma elverişli en yaşanabilir bölgesidir. Kuzey Arabistan bölgesi ise coğrafi olarak Suriye çölünün devamı olan göçebe ve hayvancılıkla uğraşan halk için elverişli bölgedir. Tarihte ahsa olarak bilinen Basra Körfezinin kıyısındaki doğu bölgesi ise petrolün bulunmasıyla 1950'lerden sonra ülkenin en stratejik merkezi haline gelmiştir. Ülkenin ve dünyanın en büyük petrol şirketlerinde olan ARAMCO bu bölgede bulunmaktadır. Ülkenin ortasında yer alan Necd bölgesi ise ülkenin başkenti olan üç milyon nüfusu barındıran Riyad kentinin olduğu bölgedir (Büyükkara, 2013, s.13).

Şekil 8: Suudi Arabistan'ın Siyasi Haritası

Kaynak: <https://paintmaps.com>

Doğusunda Basra Körfezi, batısında Kızıl Deniz, Akabe Körfezi ve Afrika boynuzundaki stratejik konumuna petrolünde eklenmesiyle küresel güç mücadelesinde, bölgede hatırı sayılır bir aktör haline gelmiştir. Bu ayrıcalıklı konumu nedeniyle başta Arap ülkeleri arasındaki sorunlar olmak üzere birçok bölgesel sorunda önemli rol oynamaktadır. İslam dünyası için önemli kentlere ev sahipliği yapmanın avantajlarını kullanarak Güneydoğu Asya'dan Balkanlara, Kafkasya'dan Afrika'nın içlerine kadar siyasi nüfuz edinme amacı gütmektedir. İran karşıtı Sünni dini hareketleri destekleyerek İran Şii karşıtı bloğun liderliğini yapmaya çalışmaktadır. Ayrıca bugün Yemen, Libya ve Suriye gibi bölgede sıcak çatışmaların devam ettiği bölgelerde ülke önemli bölgesel bir aktör olarak ön planda yer almaktadır (Domazeti, 2021a, s.1).

İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) ve İslam Bankası gibi uluslararası örgütlerin genel merkezlerinin Suudi Arabistan'da olması ve çeşitli fonlar aracılığıyla Müslüman devletlere yardımda bulunması İslam toplumları nazarında ülkeye ayrı bir önem kazandırmaktadır (Kalaycı, 2018, s. 62).

Suudi Arabistan, dünya çapında cami inşası ve dini eğitim gibi faaliyetlere desteği önemli ölçüde ekonomik yardım yaparak İslam dünyasında liderliğine soyunarak etki alanını artırmaya çalışmıştır. Bu “petro-İslam” krallığın katı Vahhabi İslam yorumunun dünya

apında yayılması amacını gütmektedir. İslam'ın bu yorumu Pakistan gibi ülkelerde karşılık bularak radikal örgütlerin ideolojik alt yapısına zemin hazırladı. Genel anlamda bu girişim, Suudi Arabistan'ın dini yardımlarını komünizmin yayılmasına karşı bir önlem olarak gören ABD ilk etapta bu girişimlerden oldukça memnun olmuştur. Daha sonra bu örgütlerin ABD'yi ve Orta Doğu'daki faaliyetlerini hedef alması ile tersine dönmüştür (Fawcett, 2016, s. 206).

3.7.2. Tarihsel Arka Plan

Arabistan'da ilk yerleşim 20.000 yıl öncesinde başlandığı düşünülmektedir. Arabistan Yarımadasının tarihi dinler tarihine paralel ilerlemiş insanlığın ilk yerleşim yeri ve peygamberlerin yaşadığı coğrafya olarak anılmaktadır. 7. yüzyılda İslam'ın Arabistan topraklarında doğmasıyla kabile halindeki Arap toplulukları Emevi ve Abbasiler döneminde devletleşerek Arabistan toprakları dışındaki bölgeleri fethetmişlerdir. Emeviler ve Abbasiler döneminde gelişen Arap kültür, sanat ve medeniyet anlayışı gününüze kadar ulaşmıştır. 10. yüzyıldan Osmanlı Devletinin Hicaz'ı fethine kadar bölgeyi şerif adı verilen yerel kabile reislerince yönetilmiştir. 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar bölge Osmanlı devletinin kontrolünde olsa da özerk yönetilmesine müsaade edilmiştir (Sözen, 2015, s. 770).

Monarşi ile yönetilen Suudi Arabistan devleti, ailelerinin geçmişini ataları olarak dedeleri Muhammed bin Suud'a dayandırmaktadır. Aile Necd bölgesinin büyük kabilelerinden Aneze'nin alt kollarından birisi olduğunu Aneze'nin ise Arap soyunun ilk iki kabillesinden biri olan Adnan'a dayandırdığını iddia etmektedir (Büyükkara, 2013:30). Suud ailesinin kökenleri hakkında ciddi ihtilaflarda bulunmaktadır. Ailenin Irak Yahudilerinden olduğu da iddia edilmektedir. Araştırmacı Muhammed Salaam'ın iddiasından hemen sonra öldürülmesi akıllarda soru işaretlerinin artmasına neden olmuştur (Sözen, 2015, s. 775).

İlk Suud Devleti 1744 yılındaki Muhammed bin Suud ile Vahhabi mezhebinin kurucusu Muhammed bin Abdülvehhab'ın Dir'iyye anlaşmasından başlatılmakta ve 1818 yılında Osmanlı ordusunun Dir'iyye'yi işgali ile sonlandığı kabul edilmektedir. Muhammed bin Suud'un siyasi ve askeri gücünü desteklemek ve yaymak için Muhammed bin Abdülvehhab ile Vahhabi anlayışının prensiplerini ilke edinen bir İslam devleti kurmak için güçlerini birleştirmesi bölgenin kısa sürede kontrollerine girmesini sağlamıştır (Büyükkara, 2013, s. 30).

Mekke şeriflerinin siyasi emelleri için verdikleri mücadelelerden yararlanan Suudi Vahhabi koalisyonu Mekke'yi 1803 yılında işgal etmiştir. Osmanlı Devletinin Mısır Valisi olan

Mehmet Ali Paşanın oğlu Tosun Paşa komutasındaki güçlerin 1818 yılında Mekke'yi tekrar aldıktan sonra Suudi ailesinin hakim olduğu iç kısımlardaki Driye'yi ele geçirerek isyanı bastırmıştı. Bu dönemden sonra Mekke şerifi olan Haşimi ailesi, Osmanlı Devleti ve Suud ailesi bölgedeki güç denkleminde neredeyse eşit siyasal güce sahiptiler. Bölgesel güç odakları bir birleri ile rekabet halinde iken bir yandan da Osmanlı devleti ile birlikte hareket etmeye çalışmışlardır. Suudi ailesinin ilk kalkışması bastırıldıktan sonra Kavalalı Mehmet Ali bölgede tehlikenin bittiğini düşünerek bölgeden çekilmiştir. Diriye baskınından sağ kurtulan Abdullah bin Suud'un amcalarından Türki bin Abdullah 1822'de Riyad'ı tekrar ele geçirerek bölgede güçlenmeye başlamıştır. Bu dönem II. Suud Devleti olarak bilinen dönemin başlangıcı kabul edilmektedir ve II. Suud devleti 1891 yılına kadar ayakta kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı devleti ile sınırlı bir ilişki kurup vergi vererek iç kesimlerde daha çok Vahhabi inancının kurumsallaşması için çalışmalar yürütülmüştür. Necd bölgesinin güçlü kabilelerinden Şemmar kabilesi İbni Raşid'in yönetimi altında Suudi ailesi ile girdiği bölgesel mücadelede Suudi ailesini yenerek 1891'de II. Suud devletini sonlandırmıştır (Akbal, 2019, s. 102).

Vahhabi güçlerinin bölgede güçlenerek yayılmaya başlaması bölge üzerinde hakimiyet kurma çabasında olan İngiliz ve Fransız güçlerinin dikkatini çekmiştir. İngiltere Basra Körfezine inene kadar Vahhabilere fazla önem vermemiştir. 1778'den itibaren Körfezdeki bazı şeyhlikler üzerindeki manevi nüfuzları bölgedeki kabileler üzerindeki denetimleri İngilizlerin ilgisini çekmiştir. İngilizlerin Suud kabilesine ilk yaklaşımları düşmancaydı çünkü Vahhabileri sahildeki Arap şeyhleri ile anlaşmaları İngilizlerin çıkarlarına ters düşüyordu. 1809 yılında İngiltere Hindistan sömürmesine giden yolların güvenliği için İbni Suud ile iyi ilişkiler kurmak amacıyla bir mektup göndererek sahilde kendisine bağlı kabilelerin gemilerine karşı korsanlık faaliyetlerine engel olunmasını istemiştir. İbn Suud ise kendisine karşı muhalefetin yoğunluğu nedeniyle İngilizlere olumlu karşılık vermiştir (Kurşun, 1998, s. 46).

18. yüzyılın ikinci yarısında itibaren İngiliz Fransız kolonizasyon politikasının rekabeti nedeniyle Hindistan'a giden sömürge yollarını kesmek amacıyla 1798'de Mısır'ı işgal etmesi ardından Müslümanlar üzerinde etkisi olduğunu düşündüğü Mekke Şerifi ile mücadeleye girerek asırlardır İngilizlerin tekelinde bulunan Kızıl Deniz ticaretine hakim olmaya çalıştı. Mekke Şerifinin beklediği kadar etkin olmadığını anlayan Fransızlar İngilizlere karşı diğer kabileleri harekete geçirmek amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Bu kapsamda Fransızlar doğrudan Vahhabiler ile görüşerek Osmanlıya karşı Suriye ve Irak bölgesine düzenleyecekleri

akınlarda yardım etmek karşılığında, Fransızların Hindistan'a göndereceği birliklere Körfez bölgesinde yardım etmesi teklifinde bulunmuştur. Bu durumdan haberdar olan İngilizler ise Vahhabilere Fransızlar ile anlaşmama ve Suriye'ye doğru akınlarını sürdürmeme karşılığında Vahhabilerin devlet olarak tanınması için Osmanlı İmparatorluğu nezdinde girişimlerde bulunacağı teklifinde bulunmuştur (Kurşun, 1998, s. 47).

Bütün Orta Doğu bölgesinde İngiltere'nin doğal alanı gibi görülen tek ülke Suudi Arabistan'dı. Uzun kıyıları İngiliz donanması tarafından kontrol altında tutuluyordu. Bölge başlıca iki kabile reisinin siyasi çekişme alanına dönmüştü. Bölgenin batısında Haşimi ailesi ve ortada Suud ailesi İngiliz hükümetinden düzenli yardım alarak onların himayesindeydiler. ABD'nin bölge politikalarına ilgisi aratana kadar hiçbir Avrupalı rakip devlet İngiltere'nin bölge politikasına karışmamış meydan İngiltere'ye kalmıştı (Fromkin, 2008, s. 353)

22 Ocak 1908'de İran'da petrolün kuyulardan fışkırmasıyla birlikte Orta Doğu dünya siyasi tarihinin odak noktası haline gelmiştir. Osmanlı Devletinin gücünün tükenmesi bölge siyasetinde İngilizlerin ağırlığının artmasıyla beraber I. Dünya Savaşına kadar İngiliz devleti bölgedeki nüfuz alanlarını belirlemek için Osmanlı ve Almanlarla bir dizi görüşme yaparak bölgeyi dizayn etmeye çalışmıştır (Yerasimos, 2015, s. 203).

Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı İmparatorluğu Kızıldeniz kıyılarını yerel beylerin aracılığıyla elinde tutmaktaydı. Şerif Hüseyin Hicaz'dan, İmam Yahya Yemen bölgesini kontrol etmekteydi. Necd bugünkü Suud ailesinin sorumluluğunda, Ha'il şehri ibn Raşid kabilesinin sorumluluğunda bulunmaktaydı. Buna karşılık Basra Körfezinin kıyısında Osmanlı'nın egemenliği yapılan anlaşmalarla son bulmuş ve yerine Büyük Britanya'nın koruması altına giren küçük emirliklere bırakmıştı. Bunlar Kuveyt Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman idi. Arap denizinin kıyısında yaşayan kabile ve emirlikler tamamı yapılan anlaşmalar ile Aden'deki İngiliz yönetimine bağlanmış bulunuyordu (Yerasimos, 2015, s.209).

Birinci Dünya Savaşından Osmanlı Devletinin yenik ayrılması ile Osmanlı devletinden koparılan Arap illerinin sorumluluğu manda yönetimlerine bırakıldı. Fransa ve İngiltere Mekke emiri Şerif Hüseyin'e gayri resmi olarak verilen sözleri bir kenara bırakarak Orta Doğu'yu kendi aralarında paylaşmışlardı. Şerif Hüseyin Batılı güçlerin kendisine verdiği sözlere inanarak 27 Haziran 1916'da Osmanlıya karşı Arap isyanını başlattı ve aynı yıl kendisini Arapların kralı ilan etti. Avrupalı güçlerin kendi aralarında Orta Doğu'yu paylaştığı gizli Sykes Picot anlaşması gereği Orta Doğu üç bölgeye ayrılıyordu. Mavi bölge; doğu

Akdeniz kıyıları Fransa'nın, kırmızı bölge Bağdat ve Basra İngiltere'nin, Halep, Musul, Şam ve Amman bölgelerini içine alan bir Arap Krallığı kuruluyordu. Bu krallık Fransa ve İngiltere nüfuz alanlarında olmak üzere A ve B bölgesi olarak ikiye ayrılıyordu. Milletler Cemiyeti 1920 yılında Filistin Irak ve Ürdün üzerinde büyük Britanya'ya, Suriye ve Lübnan'da Fransa'ya manda verdi. Böylece Arap Krallığı vadinden çıka çıka manda yönetimi altında olan sınırlarını Avrupalı güçlerin çizdiği mini Arap devletleri çıkmış oldu (Luizard, 2016, s. 45).

Bölgede kabileler arasında yaşanan güç mücadelesinde kabilelerin yiyecek, para ve silah yardımı karşılığında kolaysa saf değiştirmeleri bölgede güç dengesinin sarsılmasına ve gücü elinde bulunduran kabilenin zayıflamasına neden olmaktaydı. İbni Suud bedevi göçebe kabileleri daimi iskanda ve kontrolü altında tutmak amacıyla Vahhabiliğin katı kuralları altına sokmayı planlayan düşüncelerini hayata geçirmeye çalıştı. Kabile bağılıkları yerini dini kardeşliğe bırakacak, itaat ise önce Allah'a, sonra onun halifesi olan Vahhabi imama olacaktı (Büyükkara, 2013, s. 50). Suud ailesi ve Vahhabi ulemanın faaliyetleri sonucunda hayvancılığı bırakıp yerleşik hayata geçen ve "Hicre" adı verilen yeni kurulan yerleşim yerlerine göç eden insanlara "İhvan" denilmektedir. Din kardeşliği anlamına gelen bu topluluk kabilecilik bağlarını tamamen bırakmasa da ikinci plana iterek Vahhabiliğin koyu bir şekilde savunulduğu ve yaşandığı Suudi ailesi ve Vahhabi ulemaya bağlı katı bir topluluk yaratıldı (Büyükkara, 2013, s. 54).

Bedevi kabillerden oluşan İhvan gücü sayesinde I. Dünya Savaşı sonuna kadar Orta Arabistan'daki kabileleri kendi çatısı altında toplayan ve siyasi faaliyetlerini bu bölge ile sınırlı tutan Abdulaziz İbn Suud önce Ahsa bölgesini daha sonra 1924'te Asir, Ceuf, Mekke ve Medine bölgelerini ele geçirmiştir. İngilizlerin kontrolünde 1926 yılına kadar Ürdün, Irak ve Kuveyt sınırları belirlenmiş 1934 yılında Necran ve Cizan bölgeleri Sudilerin yönetimine geçmiş, 1932 yılında iki ayrı birim olarak yönetilen Necd ve Hicaz bölgeleri birleştirilerek bugünkü Krallık ilan edilmiştir (Domazeti, 2021b, s. 9).

Suudi Arabistan'ın modern dünya siyasi tarihine giriş sürecinde iki faktör çok önemli rol oynamıştır. Bunlardan birincisi çok büyük ekonomik değer olan petrolün keşfidir. Petrol gerçek anlamda bir zenginlik ve güç kaynağı olma yoluna İkinci Dünya Savaşından sonra girmişse de aslında Birinci Dünya Savaşı öncesinden beri sahnededir. İkinci husus ise bölgenin zor coğrafi şartları nedeniyle merkezi bir otoritenin denetimi altına girmemesinden yararlanan Suudi ailesinin kurduğu dini ideolojik bağıllık ile bölgeyi sistematik bir şekilde kontrolü altına almasıdır. Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Orta Doğu'da

kurulan devletlerden yalnız Suudi Arabistan ve Türkiye kendi sınırlarının belirlenmesinde söz sahibi olabilmıştır (Yerasimos, 2015, s. 263).

Irak, Umman, Kuveyt, Yemen, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Ürdün ile kara sınırı bulunan ülkenin hala bazı komşuları ile kara ve deniz sınır anlaşmazlıkları devam etmektedir. Yemen, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve Irak ile kara sınırları hala çözüme kavuşturulmamıştır. İkili anlaşmalar ile çözüm arayan ülkeler kesin bir neticeye varamamıştır. Yemen ile sorun olan Asir bölgesi verimli tarım arazileri ve Kızıl Denize kıyısı nedeniyle stratejik bir konuma sahiptir. Yine Kızıl Deniz üzerindeki bir takım adalar ile ilgili de Yemen ile sorunları hala devam etmektedir. Kuveyt ile 1995 yılında çeşitli adalar üzerindeki sorunlar çözüme kavuşsa da 5.700 kilometrekarelik bir alan tarafsız bölge ve bölgedeki petrolün kullanımı hala sorun olarak durmaktadır. İran ile Basra körfezi üzerinde yaşanan sınır anlaşmazlıkları iki ülke ilişkilerinde zaman zaman gerilime neden olmaktadır (Domazeti, 2021a, s. 5).

Devletin tarihsel kuruluş aşamaları incelendiğinde aileden aşirete ve hanedanlığa giden bir yol izlenmiştir. Devletleşme sürecinde ekonomik kaynak olan petrolün keşfinden sonra Suudi ailesi Arabistan Krallığının tek hakimi olmuştur. Suudi ekonomisi doğal kaynak ihracatçılığı nedeniyle rantiyeci ekonomi yapısındadır. Ülkede her yeni kral göreve başladığında siyasi reform ve siyasi katılım konularında çok etkili reformlardan bahsetse de bu reformların çok azını gerçekleştirilmesiyle eleştirilmektedir. Eleştirilen konuların başında insan hakları ihlalleri, sınırlı seçimler ve yolsuzlukla mücadele gelmektedir. Ülkede reformlar uluslararası tepkinin ve dünya siyasetindeki gelişmelere göre şekillenmektedir. Kraliyet ailesinin iç siyaseti yönlendirmesi ve petrol gelirini kullanmasında herhangi bir denetim mekanizması bulunmamaktadır. Ülkede her alan kraliyet ailesinin denetimi altında bulunmakta onlarda petrolden gelen ekonomik kaynak ile ülke siyasetini kontrol altına tutmaktadırlar (Sözen, 2015, s. 777).

Ülkenin başına Kurucu Kral Abdülaziz'in ölümünden sonra oğulları geçmiştir. Oğullarından Kral Faysal dönemi ülkenin en hareketli dönemlerin ve ekonomik olarak ciddi kalkınmanın yaşandığı dönemdir. Kral Faysal döneminde dış politikada yaşanan önemli gelişmeler ve ülkenin bu gelişmeler karşısında takındığı ABD ile yakın ilişkiler ülkeyi ilerleyen yıllarda tamamen ABD'ye bağımlı hale getirmiştir. Bu dönemde yaşanan Arap – İsrail savaşlarına ülkenin katılmaması, komünizmle mücadele, Arap sosyalizmi ve milliyetçiliği ile mücadele İslam işbirliği teşkilatının kurulması, petrol krizi gibi önemli siyasal olaylar bu dönemde

yaşanmıştır. 1973'te petrolün bir silah olarak kullanılmaya başlanması ülkeye stratejik bir önem kazandırmıştır (Domazeti, 2021a, s. 9).

Kuruluş ilkelerindeki İslami yorumdan sapmaların, ekonomideki yolsuzlukların, Batılı hayat tarzının ülkede yaygınlaşmaya başlamasının, ABD eksenli dış siyasetin yarattığı huzursuzluk dini duyguları güçlü kuruluş ilkelerine sadık kesimlerde Kraliyet ailesine karşı tepkilerin artmasına neden olmuştur. Cuheyman bin el- Uteybi isimli ihvan hücrelerinde yetişmiş eski ordu mensubunun bir grup arkadaşı ile İslam dünyasının kalbi Mescid-i Haram'ı 1979 basarak Batılı değerlerin topluma empoze edilmesinden vazgeçilmesi, Suudi hükümetinin yerine İslami bir devletin kurulması, ülkeden yabancı tüm askerlerin çekilmesi ve ABD'ye petrol ihracatının durdurulması gibi talepler sıralayarak kanlı bir eyleme girişmesi ve bu eylemin Batılı güçlerin desteği ile bastırılması, ülkede Suud ailesine karşı kutsal mekanları koruyamadıkları için eleştirilerin artmasına neden olmuştur (Büyükkara, 2013, s. 219).

Kral Faysal'ın yeğeni tarafından öldürülmesinden sonra Kral olarak Halid bin Abdülaziz dönemi başlasa da ülkeyi veliaht prens Fahd yönetmiştir. 1982'de babasının ölümü üzerine göreve gelen Fahd 23 yıl yönetimde kalarak kardeşler arasında en uzun süre iktidarda kalan kral olmuştur. Fahd döneminin en önemli olayı 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgalidir. İran-Irak savaşında Irak'a desteklemek için verilen borçların Irak tarafından ödenmemesi krizi tırmandırmıştır. Irak'ın Kuveyt ve Suudi Arabistan'dan borçlarının silinmesini istemesi ve bu talebin geri çevrilmesi Irak'ın 19. Vilayeti olarak Kuveyt'i işgal etmesine neden olmuştur. Bu durum ABD- Suudi Arabistan askeri ilişkilerinin tarihi bir noktaya ulaşmasına neden olmuştur. Suudi Arabistan doğrudan çatışmalara girmeden ülkesini yüzbinlerce ABD askerine açarak ve savaşın ekonomik boyutunu üstlenerek yürütmüştür. I. Körfez Savaşı ile ortaya çıkardığı en önemli sonuç Suudi Arabistan'ın ABD tarafından hala korunmaya devam ettiğinin ortaya çıkmasıdır (Akbal, 2019, s. 121).

Kral Fahd'ın 2005 yılında ölümü üzerine yerine veliaht prens Kral Abdullah geçmiştir. Kral Abdullah döneminde ülke iç siyasetinde önemli reformların gerçekleşmesini sağlamıştır. Yerel seçimlerin yapılması, ülkedeki Şii azınlığın haklarının iyileştirilmesi, Şura meclisinde kadınlara temsil hakkı, kadınlara seçme ve seçilme hakkı, dini polislerin yetkisinin sınırlandırılması, siyasal tutuklu mahkumların bazılarının affedilmesi gibi reformlar bu dönemde ön plana çıkmıştır. 2015 yılında Kral Abdullah'ın ölümünden sonra tahta Selman bin Abdülaziz geçmiştir. Yaşlı kralın en önemli icraatı veliaht Prens Muhammed bin Naif'i görevden alarak yerine oğlu Muhammed bin Selman'ı ataması olmuştur (Domazeti, 2021a, s. 12).

Muhammed bin Selman yönetiminde ise ülke iç siyasetinde reform hareketleri önemli gündem maddesi olarak yerini korumaktadır. Dış politikada ise Katar'a İran ile kurduğu ikili ilişkiler nedeniyle ambargo uygulanması, Bahreyn ve Yemen'deki Şii nüfuzun girişimlerine karşı askeri operasyonların yapılması ve Mısır'da Müslüman Kardeşler yönetimine karşı gerçekleştirilen askeri darbenin desteklenmesi önemli gelişmelerdir (Domazeti, 2021b, s. 79).

3.8. Suudi Arabistan Devlet Sistemi

Mutlak monarşinin hüküm sürdüğü ülkede Kuruluşundan günümüze kadar Kral Abdülaziz (1932-1953), Kral Suud (1953-1964), Kral Faysal (1964-1975) Kral Halid (1975-1982) Kral Fahd (1982-2005), Kral Abdullah (2005-2015) ve Kral Selman (2015- günümüz) tarafından yönetilmiştir. Kral Selman'ın yaşlı olması nedeniyle oğlu Muhammed bin Selman krallığı ve vekaleten yönetmektedir (Sözen, 2015, s. 775).

Mutlak monarşi ile yönetilen ülkede 1992 yılına kadar modern bir anayasa bulunmamaktaydı. Bu nedenle ülkenin devlet sistemine bakılırken 1992 yılında hazırlanan Anayasa referans alınmaktadır. 1992 Anayasasına göre Suudi Arabistan İslami Arap devletidir. İslam dininin temeli Kuran ve peygamber sünnetidir. Vahhabilik ülkedeki resmi mezhep olmasına rağmen anayasada bu konuya yer verilmemiştir. Anayasada Arabistan devleti teokratik monarşi olarak belirtilmiş kralın ülkenin en üst makam olduğu ifade edilmiştir. Ülkede demokratik yönetimin temel unsurları olan siyasi parti, seçim, yasama organı gibi unsurlar bulunmamaktadır (Sevinç, 2024).

Ülkede kral ülkedeki tüm erkleri yasama, yürütme ve yargının kontrolünü elinde bulundurmaktadır. Devletin başkanı olan kral aynı zamanda hükümetin başbakanıdır. Mutlak monarşi içerisinde devlet ile Kral arasındaki fark adeta kaybolmakta, ülkenin bütün kaynakları kralın tasarrufu altında bulunmaktadır. Suudi ailesinin üyeleri Savunma Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı gibi devletin önemli kurumlarının başına getirilmekte, bürokrasinin temel kurumlarının başına da yine Suudi yetkililerinin atadıkları kişiler yer almaktadır (Kalaycı, 2018, s. 163).

3.8.1. Kral

Monarşi ile yönetilen ülkede tüm yetki Kral'da toplanmıştır. Ülkede Kralın belirlenmesi ilk defa Kral Fahd döneminde kendinden sonra yerine geçecek kişiyi belirleyen “Temel Yasa” ile düzenlenmiştir. Bu düzenleme ile kral görevde iken kendinden sonraki varisini belirlemektedir. 1992 yılında yapılan düzenleme ile ülke yönetiminin Abdülaziz İbni Suud'un

erkek çocuklarına ait olduğu vurgulanmıştır. Ülkenin kurucusu Abdulaziz'in çocuklarının yaşlanması üzerine yeni kralın belirlenmesinde yaşanacak sorunlara karşı 2006 yılında Kral Abdullah'ın girişimiyle Biat komisyonu kurulmuştur. Komisyonda Kral Abdulaziz'in hayattaki 15 oğlu ve vefat eden oğullarının çocuklarından 19 kişi olmak üzere toplam 34 üye bulunmaktadır. Bu yeni sistemle beraber Kralı tek kişinin belirlemesinden alınarak prenslerden oluşan bu kurula devredilmiştir. Bu sayede ülkede ortaya çıkacak taht kavgalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır (Domazeti, 2021b, s. 29).

Kral'ın görevlerine baktığımızda bakanlar kurulunu ve şura meclisi üyelerini atamaktadır. Kral Bakanlar Kurulunu değiştirerek yeniden atama yetkisine sahiptir. Ayrıca ülkedeki valileri, yargıçları, din adamlarını ve bürokratları atamaktadır. Kral kanun çıkarmaya da şeriata aykırı olmadığı sürece kraliyet kararnamesi çıkarabilmektedir. Ülkedeki tüm erkleri toplayan kral yasama yetkisini elinde bulundurmaktadır ve anayasayı değiştirmekle yetkili olan tek kişidir. Dış politikanın belirlenmesi, seferberlik ilanı, savaş açma yetkisi, af gibi birçok konuda da tek yetkili kişi Kraldır. (Sözen, 2015, s. 779).

3.8.2. Yürütme

Suudi Arabistan'da yürütme kralın atadığı Bakanlar Kurulundan oluşmaktadır. Yürütmenin başında Başbakan sıfatıyla yine kral bulunmakta Bakanlar Kurulu kabinesini yönetmektedir. İlk Bakanlar Kurulu 1953 yılında oluşturulmuş ve 1960'a kadar 20 bakanlık kurulmuştur. 2005 yılında yapılan düzenleme ile bakanlık sayısı 22'ye çıkartılmış ayrıca Başbakan Yardımcısı ve 7 devlet bakanından oluşan bir kabine sistemi oluşturulmuştur. Bakanlar Kurulunun tüm üyeleri Kral tarafından her dört yılda bir atanmakta ve üyelerin önemli bir kısmı kraliyet ailesi mensubudur. Görevleri iç siyaset yürütülmesi, dış politikanın üretilmesi, ekonominin işletilmesi, eğitim hayatının yürütülmesi gibi temel konuları Kralın müsaade ettiği kadar yürütmektedirler. Kararlarını çoğunluk sistemine göre almaktadırlar. Eşitlik durumunda Başbakanın tercihi eşitliği bozmaktadır (Sözen, 2015, s. 778)

Siyasi partilerin ve seçimlerin olmadığı Kralın başkanlık ettiği ve atadığı yürütme organı ülkenin yasama organı olarak bilinen Şura Meclisi ile yetkileri çakışmaktadır. Fakat kabine Şura meclisinin aldığı kararlarda da son sözü söyleyen taraf olduğu için ülkede yasama yetkisinin de kabinede olduğu söylenebilir (Kalaycı, 2018, s. 200) .

3.8.3. Yasama (Şura Meclisi)

Modern anlamda ülkede bir yasama organından bahsetmek mümkün değildir. Kral Abdulaziz El Suud döneminde ilk olarak resmi olmayan kral üzerinde etkisi bulunmayan devlet işleri ile ilgili görüşlerin paylaşıldığı gayri resmi bir kurum olarak ilk yasama meclisi örnekleri ülkede gözükmemektedir. 1980’li yıllarda ülkede siyasete katılım taleplerinin artması üzerine Kral Fahd 1992 yılında bazı siyasi reformlar ile birlikte ülkede ilk defa bir anayasa hazırlayarak Şura Meclisini kurmuştur (Sevinç, 2024).

Modern şura meclisi Kral Fahd tarafından 1992 yılında 60 üye atamasıyla başlamış daha sonra Kral meclisin üye sayısını 1997 yılında 90’a 2001 yılında 120’ye ve son olarak 2005 yılında 150’ye çıkarmıştır. Şura meclisinin atamaları Kral tarafından din adamları, akademi ve iş dünyasını temsilcileri arasından yapılmaktadır. Kral dört yıllık süre için bir meclis başkanı atamaktadır. Meclisin görevleri ise yeni kanun teklifi sunmak, bakanlıkların yıllık raporları ekonomik ve kalkınma planları ve uluslararası antlaşmalar hakkında görüş bildirmektir. Meclisin kabul ettiği kanun değişiklikleri üyelerin çoğunluğunun onayının ardından başbakanın onayına ardından da kralın onayına sunulmakta ve resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmektedir (Sözen, 2015, s. 779).

Şura meclisi iki ayda bir toplanmakta, mecliste sunulan görüş ve fikirler yasal güvence altına alınmaktadır. Kraliyet kararnamesine göre meclise girebilmek için 30 yaşını doldurmuş olmak, Suudi Arabistan’da ikamet etmek ve Krala sadık olmak şartı aranmaktadır. Meclise atanan kişiler kralın onayı olmadan devlette başka bir görev içerisinde veya ticari faaliyette bulunamamaktadır. Sonuç olarak modern anlamda bir yasama kurumundan bahsetmek mümkün olmasa da tavsiye niteliğinde ve kralın istediği zaman fesih edebileceği ülkeye özgü bir yasama organı bulunmaktadır (Sevinç, 2024).

3.8.4. Yargı

Mutlak monarşi ile yönetilen ülkede, hukukun kaynağını İslam şeriatı oluşturmaktadır. Suudi Arabistan’da 1992 yılına kadar modern anlamda bir anayasa bulunmamaktaydı. 1992 öncesinde 1926 yılında bir araya getirilerek derlenen birkaç yasa ve 1953 yılında Kral tarafından oluşturulan kararname ülkedeki bütün hukuk sistemini oluşturmaktaydı. Hakimler ise Kuran ve sünnete dayanarak karar vermekteydiler (Sevinç, 2024).

Suudi Arabistan’da anayasa şeriat kurallarına göre belirlenmiştir. Kuran ve sünnet Vahhabi yorumu ile birleştirilerek devletin temel ve doğal anayasası hükmündedir. Ülkede alınan tüm

kararların şeriatı uygun olması gerekmektedir ancak ülkenin başı Kral bundan muaf tutulmuştur Kral şeriatı uymayan kararlarda alabilmektedir (Kalaycı, 2018, s. 200).

Ülkede yargılama mahkemelerde yapılmaktadır. Suudi Arabistan'da ilk şeriat mahkemeleri 1927 yılında kurulmuştur. 1936 ve 1952 yılında yapılan düzenlemeler ile yargı sistemi düzenlenmiştir. Genel şeriat mahkemeleri istisna belirtilmedikçe tüm davalara şeriat kurallarına göre bakmaktadırlar. Fakat özel İhtisas mahkemeleri de bulunmakta ve ilgili alanlara bakmaktadırlar. Özel İhtisas mahkemeleri de İslam şeriat kuralları, yerel kurallar, örf ve içtihatlar üzerinden yararlanarak kararlar vermektedir. 1962 yılında nihai yargı ile diğer mahkemeler arasında iki temyiz mahkemesi kurulmuştur. 1975 yılında yapılan düzenlemeler ile Adalet Bakanlığı yasaların yürürlüğe konmasından ve mahkemelerin idari işlemlerinden sorumlu tutulmuştur. Mahkemelerin kuruluşu yargılama yetkileri bakanın sorumluluğuna bırakılmıştır. Ayrıca bakan şeriat mahkemesinin verdiği kararları üzerinde denetleme yetkisine sahiptir. Adalet bakanının yargıçlar üzerinde disiplin uygulaması, kısmı hukuk yaratma yetkisinin olması gibi çok geniş yetkiler ile donatılması ülkede yargının bağımsızlığına gölge düşürmektedir (Gemalmaz, 2024).

3.8.5. Suudi Arabistan'da Toplumsal ve Siyasi Dinamikler

Suudi Arabistan devleti kabile ile dinin güçlerini birleştirmesinin ürünü olarak ortaya çıkan bir devlet olması nedeniyle ülkede kabileler ve dini ulama iki en önemli toplumsal ve siyasi dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmalarda ülkede yetmiş kadar kabilenin bulunduğu ifade edilmektedir. Bunların en önemlileri ve en popülerleri arasında Kahtaniler gelmektedir. Sayıca ve nüfuz olarak ikinci en meşhur kabile Uteybe kabilesidir ağırlıklı olarak ülkenin orta kesimlerinde yaşamaktadırlar. Bu kabilenin en güçlü yanı ülkenin bürokrasisinde güçlü bir nüfuza sahip olmasıdır. Bugün yönetimde bulunan Suudi ailesinin de mensup olduğu Aneze kabilesi ülkenin büyük kabilelerindenidir. Harb, Şemmar, Asir, Suhur ve Yemen sınırındaki İdrisiler ülkede önemli güç merkezleri olarak ön plana çıkmaktadırlar. Suudi ailesi bu kabileler ve alt kolları ile evlilik yoluyla akrabalık bağı kurarak, kimilerine devlette önemli görevler vererek kontrol altında tutmaktadır (Domazeti, 2021, s. 16).

Suudi Arabistan'ın siyasal ve sosyal hayatında oldukça önemli bir yeri bulunan ve devlete Vahhabi din anlayışını kazandıran Vahhabiliğin kurucusu Abdolvahhab'ın soyundan gelen şeyh ailesi, Suudi ailesinden sonra en etkili aile konumundadır. Şeyh ailesinin ülke yönetimi içerisinde elinde bulundurduğu bakanlıklar ve başkanlıklar ile oldukça etkin konumdadır. Adalet Yüksek Konseyi ve ulema sınıfının bağlı olduğu konsey gibi iki önemli organa hakim

olması ve büyük müftünün bu aileden atanması, bu sınıfı önemli bir toplumsal güç haline getirmektedir (Kalaycı, 2018, s. 201).

Ülkede toplumun en etkili kanadını ulema kısmı oluşturmaktadır. Ulema sosyal hayat içerisinde varlığını çeşitli kurumlar aracılığıyla hissettirmektedir. İyiliği Emretme, Kötülüğü yasaklama Heyeti olarak bilinen ve ulemanın kontrolünde olan bu kurum toplum üzerinde ciddi yaptırımları ve etkisi olan bir kurumdur. Vahhabi İslam anlayışının pratikte gerçekleştirilmesi için yarı resmi biçimde faaliyet gösteren bu kurum daha sonraları devletin idari yapılanmasında yer alarak kasaba ve şehirlerde etkin bir şekilde faaliyetlerini yürütmüştür. Bir tür zabıta veya ahlak polisi gibi görev yapan bu kurumun çalışanları kadın ve erkeklerin giyimleri, iş yerlerinin vitrinlerinin denetlenmesi, içki, sigara kullanımı ve Vahhabi anlayışında bidat sayılan bir takım alışkanlıkların denetimlerinin yanında en önemlisi ezan okunduğunda toplumu camilere yönlendirmeleri ve işyerlerinin bu esnada kapatılmasının denetlenmesi en önemli görevleri arasında yer almaktadır (Büyükkara, 2013, s. 243). Ulemanın kontrolünde olan diğer önemli bir kurum ise Dini Araştırmalar, Fetva, Davet ve İrşad Dairesidir. Bu kurum kralın istediği konularda görüş ve fikir beyan etmek, Müslümanların günlük hayatta karşılaştıkları sorunlarla ilgili İslami yorumda bulunmak, ülke içinde ve dışında Suudi rejiminin meşruiyetini sağlamaya çalışan dini yayınlar ve faaliyetlerde bulunmak bu kurumun önemli görevleri arasında bulunmaktadır (Büyükkara, 2013, s. 244).

Ülkede kan bağına dayanmayan önemli bir sınıf olarak tüccarlar bulunmaktadır. Bunlar genellikle Hicaz ve Ahsa bölgesinde uzun yıllardır ticaret ile uğraşan ülkenin elit sınıfını oluşturmaktadırlar. Kraliyet ailesinin servetiyle yarışacak kadar servete sahip olan Ali Rıza, el-Kuseybi, Bin Ladin, Ka'ki, Nasıf gibi aileler geleneksel tüccar ve güçlü aileler olarak bilinmektedir. Bunların yanında son dönemde büyüyen Kamil ve Kaşıkçı gibi ailelerde ülkede itibar sahibi aileler olarak bilinmektedir (Domazeti, 2021, s. 17).

Orta Doğu bölgesinde diğer devletlerde ordu genellikle önemli siyasal ve toplumsal bir güç olarak ön plana çıkarken Suudi Arabistan'da böyle bir durumdan söz edilememektedir. Ordu ülkede yerleşim yerlerine uzak bir şekilde konuşlandırılarak darbe girişimlerine önlem alınmaya çalışılmıştır. Bir kaç başarısız girişim dışında rejime karşı herhangi bir girişimin olmamasında Ordunun sadık kabilelerden oluşturulması ve bu birliklerin başlarında da prenslerin bulunması etkili olmuştur (Kurt, 2017, s. 206).

Ülkede önemli bir toplumsal grubu sayıları bugün 6 milyonu geçen yabancı işçiler oluşturmaktadır. Hızlı gelişen petrol endüstrisi ve petrolden gelen milyarlarca dolar paranın ülkede dev altyapı yatırımlarına ve hizmet sektörüne ayrılması ülkenin yabancı işgücüne ihtiyacını doğurmuştur. Yemen, Pakistan, Mısır, Umman, Bangladeş ve Sudan gibi az gelişmiş ülkelerden çok sayıda yabancı işçinin çalıştığı bir ülke haline gelmiştir. Uzun yıllardır ülkede ikamet eden fakat hiçbir medeni ve siyasi hakları bulunmayan işçiler ülkenin en kalabalık sosyal grubunu oluşturmaktadır (Büyükkara, 2013, s. 168).

Suudi rejiminde ve toplumunda kadının statüsü ve toplumdaki yeri oldukça tartışmalıdır. Uluslararası toplumdan çok eleştiri alan ve ülkenin imajına yansıyan kadın ve kadının toplumdaki statüsünü düzeltmeye dönük son dönemde ciddi adımlar atılmaktadır. Veliaht Kral Muhammed bin Selman bu yönde ciddi adımlar atmaktadır. Suudi toplumunda kadının araç kullanması yasağı 2018 yılında kaldırılmıştır. Kamusal alanda katı cinsiyet kuralları esnetilmiş, kadınlar artık bir erkeğin izini olmadan kendi işyerini açabilmektedir. 2019 yılında kadınların erkeğin rızası aranmadan seyahat etmesine ve evlilik bağına koparmasına müsaade edilmiştir. Suudi kadınlarının giyim tarzlarına ilişkin ülkede bulunan kurallar esnetilmiş, şarkı konser ve spor müsabakalarına gitmelerine müsaade edilmiştir (Domazeti, 2021, s. 53)

Suudi Arabistan'da devletin denetimi altında gönüllü ve profesyonel kültürel dernekler kurulurken işçi sendikaları, meslek odaları ve siyasal sivil toplum örgütlerinin kurulması ülkede yasaktır. Bu durum ülkede siyasal katılıma talebi engellerken mevcut siyasi yapının da halk tarafından sorgulanmayı ve denetlenmeyi engellenmektedir. Ülkede medya alanında yoğun devlet kontrolü bulunmaktadır. Rejime yönelik muhalif gazete ve dergi yayınlanması imkansızdır. Suudi Arabistan da sivil toplum geleneği zayıf olduğu gibi bunun yanında toplumda kabilecilik anlayışı hala çok güçlüdür. Sivil toplumun yasak olmasına ilaveten sadece devletin izin verdiği dernekler ise kraliyet ailesi fertleri tarafından yönetilmektedir. Sivil toplumun başlangıcı çoğunlukla ülkede ikinci grup kabul edilen Şii muhalifler ve reform yanlılarından gelmektedir (Sözen, 2015, s. 782).

Ülkede petrol gelirlerinden gelen milyarlarca dolarlık serveti ortaya çıkacak iç muhalefetin bastırılmasında kullanılmaktadır. Ayrıca Suudi Arabistan dış yardım konusunu da bölge ülkelerinde monarşik siyasi kültürün korunması ve ortaya çıkacak potansiyel rakiplerin engellenmesi amacıyla etkili bir şekilde kullanılmaktadır (Fawcett, 2016, s. 250).

4. ORTA DOĞU'DA ZAYIF DEVLET YAPILANMALARININ NEDENLERİ

Bir devletin inşası belirli bir toplum ve kara parçası üzerinde idari kurumları ile beraber kurulması anlamına gelmektedir. Günümüzde Orta Doğu bölgesinde yaşanan tüm sorunların özünde zayıf yetersiz ve gölge devletlerin olması yatmaktadır. Orta Doğu bölgesinde yeni kurulan devletlerin meşruiyetleri için gerekli olan ideolojik saikler ve işlevler ya oluşturulamamış ya da yetersiz kalmıştır. Devlet olmanın bir takım gereklilikleri vardır. Fukuyama, bunları şu şekilde sıralamaktadır. Örgütsel planlama ve yönetim, siyasal sistemin kurgulanması, meşruluğun temelleri, kültürel ve yapısal unsurlar olarak sıralanmaktadır (Fukuyama, 2015, s. 49).

Heywood devlet inşasını, “meşru kurumlar oluşturulması yoluyla yönetimin temel konularında politika geliştirmesi ve uygulaması için işlevsel bir devlet kurulması anlayışı” olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram son dönemde literatürde sıklıkla vurgu yapılan konulardan birisi haline gelmiştir. Heywood devlet inşası sürecinin sorunlar ile dolu olduğunu düşünmektedir. Üç ana zorluğun olduğunu ifade etmektedir. İlk olarak yeni veya reforme edilmiş kurumların, siyasal ve etnik gerilim gerilimlerin gölgesinde yoksulluk bağlamında inşa edilmek durumunda kalmasıdır. İkinci olarak yerel liderlerin ve yeni kurumların meşruiyete sahip olması gerekmektedir. Bunun içinde liyakatsizlik ve yolsuzluğun ortadan kaldırılması amacıyla sürekli iyi yönetim ilkeleri çerçevesinde hareket etmeleri beklenmektedir. Son olarak devlet inşası ve yeni yönetim ilkelerinin sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için genellikle Batı tipi siyasal örgütlenme modellerinin uygulanması gerekmektedir. Bu evrensel değer kabul edilen Batılı yaklaşımlar her topluma uygulama da bir takım sıkıntıları beraberinde getirmekte ve devletlerin inşa sürecinde başarısız olmalarına neden olmaktadır (Heywood, 2018, s. 177).

Devletin Orta Doğu bölgesinde çok eski geçmişi, bir tarihselliği vardır. Fakat bu tarihsellik Batıdan ayrı asla ele alınamaz. Batı iyi kötü yanları ile günümüz İslam dünyasının ve Orta Doğu bölgesinin siyasal şekillenmesinin içindedir. Bölgede genç devletlerin kurulmadan önce var olan imparatorluğun parçalanmasında Batılı güçler nasıl var ise yeni kurulan devletlerin de gelişmemesi için Batılı güçlerin elinden geleni yaptığı bu devletlerin kolunu kanadını kırdığı da bir gerçektir. Askeri operasyonlar, artan borçlanma, sınırların keyfi olarak bölünmesi bölgede istikrarlı devletlerin inşasını maalesef baltalamıştır. Güçsüz muhalefet, güçsüz sivil toplum, bağımlı az gelişmiş ekonomi ve sonucunda güçsüz sorunlu devletler ortaya çıkarmıştır (Roy, 2005, s. 34).

Avrupa'daki modern devletin ortaya çıkışında üçlü bir temel yapılanma kurulmuştur. Düzenli bir ordu, gelişmiş vergi toplama sistemi ve yaygın adli mahkeme düzeni. Devlet hukuku mahkeme sisteminin geliştirilmesi ile feodal düzenin yerini almış insanlar başka güç yerine devletin gücünü ve düzenini benimsemesi sağlanmıştır. Bu sistem sağlıklı işlediği için Avrupa da toplumun kontrolü devlete geçmiştir (Mıgdal, 2021, s. 55).

1989 Berlin duvarının yıkılışından 11 Eylül saldırısına kadarki süreçte dünyada yaşanan trajik olayların zayıf devlet yapılanmalarından kaynakladığına yönelik yaygın ABD düşüncesi 11 Eylül saldırısından sonra ABD'nin Birleşik Devletler Ulusal Güvenlik stratejisi gereği zayıf devletlerin yönetimlerinin sorumluluğunu üzerine alacakları bir yapı inşa etmeye girişti. Bu amaçla Irak'ta Baas rejimini devirerek yeni demokratik bir rejim inşa etme girişimlerine başladı. Yine aynı uygulamayı Afganistan'da Taliban yönetimine karşı Hamid Karzai yönetime getirerek bu ülkelerde tepeden inmece demokratik devlet inşa etmeye çalışmıştır (Fukuyama, 2015, s. 130).

Tablo 1: Orta Doğu'da Devlet Oluşum Üzerindeki Biçimlendirici Etkiler

Ülke	Sosyal Yapı	Dış Güçlerin Rolü	Petrol Üreticisi
Türkiye	Küçük orta ölçekli toprak sahibi sınıf ve tüccar sınıfı	Doğrudan veya dolaylı bir Avrupa kontrolünden bağımsız; 1945 yılından sonra gayri resmi Amerikan nüfuzu.	Hayır
İran	Küçük orta ölçekli toprak sahibi sınıf, göçmen aşiretler, güçlü kent tüccarları ve güçlü bağımsız ulema	19. ve 20. yüzyıllarda dolaylı olarak İngiltere ve Rusya nüfuzu; 1953-1979 yılları arasında gayri resmi Amerikan nüfuzu.	Evet
Mısır	Güçlü, kent temelli toprak sahibi ve tüccar sınıfı	19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na dahil. 1914-1922 İngiliz protektorası. 1952 yılında kadar gayri resmi İngiliz nüfuzu. 1971 yılından sonra Amerikan nüfuzu.	Hayır ama 1970'li yılların ortalarından itibaren hatırı sayılır bir gelir ortağı
Suriye	Güçlü, kent temelli toprak sahibi ve özellikle tüccar sınıfı	19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na dahil. 1920-1943 yılları arasında Fransız protektorası, 1930'dan sonra bir miktar özerklik; bağımsızlık, 1970'lerin başından 1991 yılına kadar Sovyetler Birliği ile ittifak.	Hayır ama 1970'li yılların ortalarından itibaren hatırı sayılır bir gelir ortağı
Irak	Güçlü, kent temelli toprak sahibi ve tüccar sınıfı	19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na dahil. 1918-1958 yılları arası İngiliz nüfuzu.	Evet

		1932 yılından sonra resmi olarak bağımsız. 1970'lerin başından 1991 yılına kadar Sovyetler Birliği ile ittifak.	
Ürdün	Küçük ve orta ölçekli toprak sahibi sınıf, tüccar sınıfı ve göçmen aşiretler	19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na dahil. İngiliz kontrolü. Bağımsız ancak 1922-1958 yılları arasında gayriresmi İngiliz nüfuzu	Hayır
Lübnan	Büyük Hristiyan nüfus, kent temelli tüccar sınıfı, küçük ve orta ölçekli toprak sahibi sınıf	19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na dahil. 1920-1943 yılları arasında Fransız Protektorası ve nüfuzu; bağımsızlık. 1975'te iç savaş ve Suriye nüfuzu.	Hayır
Suudi Arabistan	Göçebe kabile biçimleri, küçük esnaf sınıfı, yönetici hanedanla ittifak halindeki güçlü ulema	19. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar gayri resmi İngiliz nüfuzu. 1945'ten sonra Amerikan nüfuzu	Evet
Kuveyt	Güçlü küçük esnaf sınıfı ve aşiretler	19. yüzyılda gayri resmi İngiliz nüfuzu; 1899'dan 1971'e kadar sürer. 1961 yılından beri bağımsız. 1971 yılından sonra Amerikan nüfuzu	Evet

Kaynak: Bromley, S. (2011). Orta Doğu'da Devletler Sistemi, Kökeni, Gelişimi ve Geleceği. Youssef M. Choueiri (Ed.). Ortadoğu Tarihi. s. 615

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Orta Doğu bölgesinde oluşan devletlerin yaklaşık tamamının arkasında bir sömürge geçmişi yatmaktadır. Dolayısıyla bugün devletlerin şekillenmesine ve sosyal siyasi yapılarında hala bu geçmişin izlerini güçlü bir şekilde görmekteyiz. Batının müdahalesi ve kontrolü altında doğan bölgedeki birçok devlette olması gereken bir takım öğeler ya eksik ya da yoktur. Bu durum bölgede zayıf meşruiyetten yoksun devletlerin oluşmasını ve devamlılığını sağlamıştır. Ekonomik zenginlik olarak petrolün bölgede keşfinden sonra sömürgeci güçler bölgede her ne gerçekleşecekse kontrolleri altında gerçekleşmesine müsaade etmiş ve kontrollerinden çıkacak ve bölgedeki güç denklemini bozacak yapılanmalara karşı sert önlemler alarak bölgedeki devletlerin başarısız olmasını sağlamışlardır.

Buradan hareketle bizde tezimizde Orta Doğu'daki devletlerin güçlü bir devlet olmamasındaki nedenleri siyasi kültürel ve ekonomik nedenler olarak iki ana başlığa ayırtırdık. İlk ana başlıkta Siyasi kültürel nedenlerde monorşik siyasi geçmiş, din ve

milliyetçilik, ordu ve Orta Doğu halklarının demokratik olamayacağı algısını açıklayacağız. Bölgede devletlerin zayıf kalmasında ulus oluşturmama ve bu durumda dinin rolüne bakacağız. Yine bölgede devletlerin gelişimine bölge dışındaki faktörlerin yani sömürgeci müdahalelerin etkisini değerlendireceğiz. Bölgedeki sivil toplum ve pozitif hukukun gelişmemesi ve bu durumun devlet yapılanması üzerindeki etkilerini değerlendireceğiz. Yeni kurulan bu genç devletlerde demokrasinin gelişmemesine sebep olan orduların etkisini açıklamaya çalışacağız. İkinci ana gösterge olarak belirlediğimiz ekonomik faktörler başlığı altında ise ülkelerde olan petrol kaynağının verimli ve etkin kullanamaması ve bu kaynağa hakim olmak isteyen güçlerin mücadelelerini açıklamaya çalışacağız. İkinci başlık altında az gelişmişlik ve bağımlı kapitalleşmenin yarattığı ekonomik sıkıntıları, kültürel ve sosyal faktörleri değerlendireceğiz.

4.1. Siyasi ve Kültürel Nedenler

4.1.1. Monarşik ve Otoriter Siyasi Kültür

Orta Doğu bölgesindeki ülkeleri siyasal yapıları bakımından farklı guruplara ayırabiliriz. Birincisi Monarşi(Krallık) ile yönetilen örnek ülkemiz olan Suudi Arabistan, Umman, BAE, Bahreyn, Katar, Kuveyt ve Ürdün gibi ülkelerden oluşmaktadır. İkincisi grupta ise tek partiye dayalı otoriter sisteme sahip ülkeler Irak, Suriye, Yemen ve Mısır gibi görünüşte çok partili bir siyasal sistemin olduğu seçimlerin yapıldığı, siyasi partilerin olduğu fakat aslında bir hakim parti sistemi mevcut olup muhalefetin ve demokratik geleneklerin olmadığı devletlerden oluşmaktadır. Üçüncü bir grupta ise İran gibi teokratik özellikleri olan ruhban sınıfı tarafından yönetilen bir grup son olarak ise demokratik seçimlerin yapıldığı ve halkın oyları ile yöneticilerin belirlendiği Türkiye ve İsrail gibi ülkelerin olduğu bir sınıflandırma yapmak mümkündür (Dursun, 1995, s. 117) .

Bu tasniften sonra otoriter sistemi, teokratik sistemi ve monarşik sistemi kısaca tanımlayıp bölgedeki devletlerin genellikle niçin demokratik olmayan bu yönetim şekillerine yöneldiğini anlatmaya çalışacağız. Bir oryantalist kabul olan bu yönetim tarzlarının bölgenin karakteristik özelliği olduğu iddialarının aksine bu duruma nelerin vesile olduğunu açıklamaya çalışacağız. Örnek ülkelerimizin yönetim şekillerine bakarak bu dezavantajlı durumun devlet aygıtını nasıl zayıflattığını anlatmaya çalışacağız. İslam'ın bölgedeki otoriter yönetimler üzerinde etkisinin olup olmadığını değerlendireceğiz. Yine bölgedeki devletlerin otoriter yapılanmalarında tarihsel bir mirası devraldıkları ve devam ettirdikleri yönündeki iddiaları açıklamaya çalışacağız.

Otoriteriyenizmi ilk bölümde tek bir kişinin ya da belli bir zümrenin iktidara tam anlamıyla hakim olması, buna karşılık siyasi muhalefetin varlığının engellenmesi yada sınırlı tutulması sadece siyasi olmayan alanlar dışında birey ve toplumun hak ve özgürlüklerini tanıması minvalinde tanımlamıştık. Otoritenin halkın rızasına bakılmadan yukarıdan aşağıya tepeden inmece politikaların uygulandığı bir pratiği ifade etmektedir. Otoriterizm genellikle demokrasi karşıtlığı üzerinden tanımlanmaktadır. Bu bağlamda otoriter rejimlerde yönetimi elinde bulunduran zümre, halka hesap verme gibi bir kaygı taşımamakta; aynı zamanda halkın siyasi hayata yönelik faaliyetleri de sınırlandırılmaktadır. Otoriter devletlerde genellikle yönetim zümresi bürokratlar, uzmanlar ve polis mensuplarından oluşan guruplara dayanır ve toplum siyasetten ve yönetimden uzak tutulur. Toplumun yönetime katılacağı yapılar otoriter yönetimlerde genellikle ya yoktur ya da baskı altında devletin kontrolünde kısıtlı bir şekilde varlığını sürdürmektedir (Kalaycı, 2018, s. 64).

Tarihin her safhasında halkı yöneten siyasal iktidar yönetme yetkisini meşrulaştırmak için belli bir ideolojik söyleme ihtiyaç duymuştur. Bu anlamda dinler de yönetici sınıfın iktidarlarını elinde tutmak için kullandıkları önemli bir unsur olarak hep var olmuşlardır. Dini otoritenin siyasi otoriteden üstün olması gerektiği teokratik yönetimlerin en ayırt edici tarafıdır. Bu bağlamda devlet kademesindeki yöneticilerin dini bilgi ve hiyerarşilerine göre doldurulduğu rejim şekline teokrasi denmektedir. Bu bağlamda dini bir yönetim biçimi olarak ele alınan teokrasi tanrının koyduğu kurallar ile tanrı tarafından yetkilendirilen kişi ya da grubun yönetimi olarak görülmektedir. Teokratik yönetimlerde kurallar ve kaideler hem kişisel hem de siyasi alanda tanrının emir ve yasaklarından oluşmaktadır. Teokratik yönetimleri diğer yönetimlerden ayıran en temel özellik yasama organları zayıftır. Yargı organları din adamları sınıfından oluşmaktadır. Monarşik yönetimlerde ise tüm kurumlar tek kişinin veya ailenin etrafında toparlanmıştır. Tüm yapı devletten ziyade aileye hizmet etmektedir (Heywood, 2007, s.51).

Arap siyaset bilimci Nazih Ayubi İslami siyasi düşüncede liderliğin vurgulanması bir devlet kavramının gelişmesini ve kurumsallaşmasını kısıtladığını ifade etmektedir. Yine Ayubi Hz. Ömer'in "Ey Araplar grup olmadan İslam liderlik olmadan grup ve itaat olmadan liderlik olmaz" sözünü alarak devletin ve yönetimin tek kişide toplandığını ifade etmektedir. Tarihsel İslami devletin bu geleneği miras aldığını ifade etmektedir (Ayubi, 1993, s. 25). Son büyük Şarkiyatçılardan Bernard Lewis İslam devletlerinin tarihinin neredeyse katıksız bir otokrasi olması şaşırtıcı bulmadığını ifade eder. Meşru Müslüman hükümdarın buyruğuna uymak Müslüman kulların görevidir der ve Müslümanların Başka bir deyişle hükümdarın buyruğuna

uymamalarının İslami olarak suç olduğu gibi günah olarak da görüldüğünü ifade eder. Bu durumun 20. yüzyılda devam ettiğini, tüm demokratikleşme süreçlerine rağmen bölgede otoriter yönetimlerin hala çok güçlü olmasını kısacası İslam'a bağlar. Hatta günümüzde ki teknolojiler, iletişim ve silahlar sayesinde tarihteki hiçbir Arap halifenin ya da Türk sultanın, günümüzdeki diktatör yönetimler kadar güçlü olmadığını da ayrıca belirtir (Lewıs, 2017, s. 74).

Yukarıdaki bu durum oryantalist önyargılı bir bakış ile İslam ile demokrasi pratiklerinin uyuşmadığı varsayımdır. Ama karşı savlar da mevcuttur. İslam'a ön yargılı bakışın kökleri İslam'la Hristiyanlık arasındaki tarihsel rekabette yatmaktadır. İslam'a, İslamcılara ve onların varsayılan demokrasi düşmanlığına ilişkin genellemeler bir kenara konursa İslamcı ve Batılı demokratik değerler örtüşme eğilimindedir. Her ikisi de eşitlik adalet gibi temel kavramları bir arada barındırmaktadır. İlk bölümde değindiğimiz İslam'ın şura ve mutabakat kavramları demokrasinin en temel ilkeleri olan katılım ve rekabetle eşit bağdaşabilir. Birçok Müslüman düşünür İslam'ın eşitlik ve adalet ilkelerinin batı demokrasisinde muadillerinin var olduğunu iddia ediyor (Sadiki, 2018, s. 40).

İslam'ın günümüzdeki otoriter yönetimlerin devam etmesinde veya bölgedeki bu yönetimlerin modernleştirilememesinde etkili olduğu düşüncesi tamamen önyargılı veya art niyetli düşüncelerdir. Bölgedeki devletlerin hala otoriter bir yönetim tarzı sürdürmesinde İslam'ın doğrudan etkili olduğunu düşünmüyoruz. İslam'ın net bir yönetim tarzı benimsememesi gibi veya yönetim şekli ile ilgili çok az söylemesi gibi dolaylı etkileri tabii ki olabilir. Örneğin nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Türkiye, Lübnan gibi ülkeler tamamen demokratik tercihler ile yönetilmektedir. Bu durum göstermektedir ki İslam devletlerin yönetim şekillerine sınır koymamış, genel ilkeleri belirlemiş devletlerin kendilerine uygun olanı belirlemelerinde müsaade etmiştir. Kısacası İslam otoriterliği özendirmemekte veya kutsamamaktadır. Tam aksine İslam Batılıların demokratik değerlerini farklı şekillerde ifade etmektedir. Batılının hürriyet ile ifade etmek istediğini İslam toplumları adalet ile ifade etmeye çalışmaktadır.

Olivier Roy'a göre bölgedeki devletler özel bir takım gruplar tarafından tasallut altına alınmıştır. Roy Müslüman toplulukların otoriter yönetimler veya gruplar tarafından yönetilmesinin iki nedeni olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan birincisi İslami kültürün sonucunda görmektedir. İslam'ın siyasi alanı özel alandan ayırmadan tanımladığına işaret etmektedir. İslam'da kamu veya özel alan ayrımının yapılmaması durumunun ulus devlet öncesi var olan devlet anlayışının modern devlet kurumlarıyla birlikte uygulanması ile devleti

neo- patrimonyal hale getirdiğini iddia etmektedir. Bölgedeki otoriter devlet yapılanmalarının diğer bir sebebi olarak Orta Doğu'daki modern devletin kısa süre öncesine dayanan ve ithal edilmiş özelliklerinden yola çıkarak bir açıklama yapmaktadır. Bölgedeki yeni kurulan modern devletin başarıya ulaşmış kabile aile devletleri olduğunu, bir gurubun devlet yapılanmasını ele geçirdiğini ve iktidarını sürdürmek ve korumak için otoriter uygulamalara yöneldiğini düşünmektedir. Bir azınlık grubu önce orduya sızıyor, sonra devleti ele geçirerek onu kendi öz toplumunun değerlerine karşı ve bu değerler ile çatışan bir yapı haline dönüştürüyor. Bu devlet fiili olarak dışarıdan aldığı haraçlarla petrol rantıyla veya dış yardımlar ile halkına ihtiyacı olmadan ayakta kalmaya çalışıyor. Roy son tahlilde Orta Doğu'nun siyasal şekillenmesi içinde devletin durumunun zorunlu olarak İslami kültürün bir sonucu olmadığını daha çok Avrupa modelinin bölünmüş ve kurumsallaşamamış bir topluma kaba biçimde ithalinin yarattığı üçüncü dünyaya özgü bir olgu olduğunu ifade ediyor (Roy, 2005, s. 33).

Bölgedeki, devletlerin otoriter olmalarında ki diğer önemli faktör olarak tarihsel miras gösterilmektedir. Orta Doğu devletleri kurulmadan önceki dönemlerde tarih boyunca hep monarşi ile yönetilmişlerdir. Dolayısıyla bu durum bölgede var olan siyasi hafızanın devamı olarak değerlendirilebilir. Fakat Osmanlı devletinin mirasını üstlenen Türkiye demokratik bir şekilde yönetilmektedir. Bölgedeki Müslüman Türkler 'de yüzlerce yıl krallar tarafından idare edilmişlerdir. Avrupa'da modern devletin oluşumundan sonra ve 19. ve 20. yüzyılda yaşanan modernleşme döneminde bölgenin geri kalan devletlerinin dönüşmemesi pekala ne ile açıklanabilir sorusu akıllara gelmektedir. Bu durumda da bölgedeki devletlerin otoriter bir kimlik kazanmalarında ve tüm tepkilere rağmen bu durumu devam ettirmelerinde etkili olan asıl faktöre ulaşmamız için bölgedeki otoriter rejim tipolojilerine ve otoriter rejimlerin uzun bir süre boyunca ayakta kalmalarına nelerin vesile olduğuna değineceğiz.

Orta Doğu İslam ülkelerinde var olan rejimlerin bir tipolojisine bakmak ve sınıflandırmak işimizi kolaylaştıracaktır. Bölgede klasik otokrasiler, Suudi Arabistan ve Körfez Emirlikleri, bunlar monarşi ile yönetilen otoriter rejimlerdir. Çoğunlukla ne anayasa, ne göstermelik seçim meclisleri gibi süslemelere gerek görmeden belirli kabileler tarafından yönetilmektedirler. İkinci bir grup ise klasik monarşi olmaktan çıkmış demokratik ve liberal bir takım söylemler ve ögeler içerseler de yapıları hala otokrasi olan Fas, Ürdün daha önceden Mısır gibi ülkeler bu gruba girmektedir. Ordu içinden çıkan bir takım askeri grupların ülkede yönetimi ele geçiren Suriye, Saddam Hüseyin'in Irak'ı bu gruba örnek olarak verilebilir. 1979 İslami devrim ile yönetilen İran ayrı bir yapı teşkil ederken bir de Batılı anlamda demokratik şekilde

yönetilen, yani serbest seçimler ile yönetimlerin değiştiği ülkeler bulunmaktadır (Lewıs, 2017, s. 133).

Ünlü Alman sosyolog Max Weber e göre her otorite belirli bir düzeyde de olsa tabi olanların gönüllü rızasını gerektirir. İtaat etme ve rıza göstermenin gönüllülük veya zoraki olması otoritenin meşruiyetini belirlemektedir. Weber otoriteyi meşruiyet iddialara göre üç kategoriye ayırmıştır. Geleneksel otorite, karizmatik otorite, yasal rasyonel otorite, geleneksel otoriteye meşruiyetini otoriteye itaatin gelenekselleşmiş kabullerinden almaktadır. Karizmatik otorite ise liderin kişiliğinde vücut bulan kahramanlık, ayrıcalıklık üstünlük gibi niteliklere dayanır. Yasal rasyonel otorite ise otoritenin modern formudur burada otorite kişilere değil rasyonel bir temelde oluşturulduğuna inanılan düzene aittir. Bu nedenle kişilerin lidere değil yasal düzene boyun eğdikleri varsayılır (Demirtaş, 2013, s. 125).

Buradan hareketle kabaca bölgedeki devletlere baktığımızda otoritenin meşruiyetini oluşturan halkın devlete olan sadakatlerini iki kategoriye ayırabiliriz birincisi daha çok gönüllü rıza ki bu da iktidardaki aileye kan bağı ile bağlı olan ayrıcalıklı grubun sorgusuz sualsiz itaati ile oluşmaktadır. Buna en güzel örnek Suudi Arabistan ve küçük Körfez Emirliklerinde yaşayan az sayıdaki kabile ve aile üyelerinin devletteki bölümleri kendi aralarında paylaşarak oluşturdukları gönüllü otoritedir. İkinci kategoride ise zorunlu ve zora dayalı olarak otoriteye itaat eden vatandaşların oluşturduğu devlet grupları vardır ki bu da bölgede oldukça yaygındır. Eski komünist rejimlerden veya askeri diktatörlüklerden kalma yöntemler ile polis ve muhaberat devleti gibi halkı zorunlu rızası ile hiçbir meşruiyet aramadan halk ile arasında çok az bağlantı olan devletlerden oluşmaktadır. Bu devletler polisiye yöntemler ile halkı ve muhalefeti kontrol altında tutuğu için devlete karşı büyük umutsuzlukların olduğu kitlelerden teşekküldür. Bunun en güzel örnekleri günümüzdeki Mısır, Suriye gibi ülkeler örnek verilebilir.

Orta Doğu bölgesinde imparatorlukların dağılması ile sömürge yönetimleri ve manda himayesinde kurulan birçok devlet neo-patrimonyal olarak isimlendirilen gücün ülke liderinin akrabalarının ve destekçilerinden oluşan bir ağın yararına kullanılması olarak nitelenen bir yapıda bulunmaktadır. Bu yapıdaki devletlerde toplumsal zenginliğin büyük bir kısmı tek bir insan tarafından çalınmaktadır. Neo-patrimonyal veya azgelişmiş rejim partisinin himayesindeki devletlere verilen tepeden inmecı Ortodoks düzenlemeler ve liberalleştirme program dahilinde verilen dış yardımlar işe yaramamıştır. Gelen yardımlar daha çok rejimi ve aile yapısını güçlendirmek için kullanılmıştır. Mısır bugün bölgede en fazla dış yardım alan bölge ülkesi konumundadır. Diğer petrol üretici ülkelerin dış yardıma ihtiyaç duymaması

petrolden gelen geliri kullanmasından kaynaklanmaktadır. Petrol gelirleri ile veya alınan dış yardımlar ile ulus inşa edilebileceği fikri bugün bölgede tamamen çökmüştür. Arap Baharı sürecinde bu durumun farkına varan devletler çeşitli sosyal ve siyasal açılımlar ile iktidarlarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar (Fukuyama, 2015, s. 41).

Bölgedeki yeni kurulan devletlerde yönetici elit kadro ile yönetilen haklar arasında kurulamayan derin bağlar ve ciddi sorunlar barındırmaktadır. Bölgedeki devletler ortaya çıkmadan önce bölge sömürgeci güçler ya da manda yönetimleri altında yabancı siyasal seçkinlerce idare edilmekteydi. Örneğin Mısır'da İngiliz vali, Suriye'de Fransız mandası altında yönetildi. Bu yönetimlerin bölgeden çıkarken kendileri ile işbirliği halinde olan Batılı bir eğitimden geçmiş, batı zihniyet ve değerleri doğrultusunda hareket eden yerli ama halkına ve değerlerine düşmanca yaklaşan seçkinler tarafından yönetilen bir yapı bıraktı. Bu durum bölgede ki devletlerde ciddi meşruiyet sorunlarına yol açtı devlet içerisinde muhalif örgütlenmelerin oluşmasına ve devletin de bu duruma karşı ciddi polisiye tedbirler almasına neden oldu. Orta Doğu'daki devletlerin en büyük sorununu meşruiyet oluşturmaktadır. Yönetim kadrosuyla yönetilen halklar arasındaki sosyal, ekonomik ve kültürel kopukluk meşruiyet sorununu ciddi ve hayati bir mesele haline getirmektedir. Yönetenler halka güvenmediklerinden daha doğrusu demokratik rejimler bulunmadığından, halktan güven alarak seçimle gelmediklerinden her şeyi baskı altında tutan merkezi bir sistem oluşturulup halkın susturulmasına çalışılmakta ve bunun tabi sonucu olarak da polis devletler ortaya çıkmaktadır (Dursun, 1995, s.119).

Bölgede kurulan devletler ile ulusal bağımsızlık sağlandı ama bu durum bölge halklarına özgürlük getirmedi daha çok yabancı derebeylerin yerine daha acımasız, doğrudan davranan yerli tiranların gelmesine yol açtı. Arap devletleri sömürgecilikten sonra gerçekten daha dominant hale geldi. Orta Doğu'nun önemli bir bölümünü aralarında paylaşan İngiliz ve Fransızlar kendi çıkarlarına uygun rejimler bırakarak bölgeden çekildiler. İngilizler parlamenter monarşiler, Fransızlar istikrarsız cumhuriyetler kurdular. Günümüzde hala yaşamını sürdüren bu yapılarda hiçbir iyileşme, en ufak bir yumuşama görünmemektedir. Yani emperyalizmin miras bıraktığı güç enstrümanları ve teknikleriyle iktidar kapasitesini güçlendiren yönetimler, teknolojik ilerlemelerin getirdiği yenilikler ile artık daha güçlü bir boyuta ulaştılar. Günümüzde bölgedeki otoriter yapıların yürütülmesinde etkili olan kurumların başında ordu, rejimin partisi, iktidardaki kabilenin aile üyeleri ve dini elitler olarak sıralaya biliriz (Ebu Rabi, 2005, s.194).

Orta Doğu’da daha spesifik olarak Arap dünyasında, bağımsızlık döneminden buyana bölge çapında herhangi bir demokratik reform yaşanmamıştır. Bu bakımdan Orta Doğu’daki otoriterlik hem dirençli hem de çeşitlidir. Otoriter yapıların bu kadar dirençli olmasını sağlayan çok farklı faktörler bulunmaktadır. Otoriter yönetimler iktidarı güvence altına almak için çeşitli yöntemlere başvurulmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz. Kraliyet soyuna dayalı meşruiyet iddiaları, belli bir ideolojinin varlığı, gayri resmi güç kullanımı, hukukun anayasal sınırları olmaksızın keyfi kullanımı, yürütme ile yargı arasında kuvvetler ayrılığının bulunmaması, liderin seçiminde halkın katkısının olmaması veya çok az olması, iktidarın veya hükümetin barışçıl değişiminin olmaması, bireyin ve muhalefetin bastırılması, seçimcilik, popülist refah programları gibi birçok yöntem sıralanabilir. Demokratik yönetimlerde Düzenleyici kurumların varlığı son derece önemlidir, otoriter yönetimlerde ise düzenleyici kurumların olması onların demokratik olduğu anlamını çıkarmamaktadır. Anayasa, seçim, parlamento gibi düzenleyici demokratik kurumlar otoriter siyasal hükümetlerin, rejimin meşruiyetini güçlendirmeye hizmet etmek için kullanılmaktadır. Çok yüksek katılımlı ve çok yüksek oranlı göstermelik seçimler ile meşruiyet yaratılmaya çalışılmaktadır (Macqueen, 2018, s. 254)

Örnek ülkelerimizden Mısır’da uzun yıllardır göstermelik seçimler yapılmaktadır. Seçimcilik, parlamentolaşma ile devlette kurumsal yapıya sahipmiş gibi izlenim yaratılmaktadır. Otoriter yönetimler klasik meşrulaştırma araçları olan bu yapıları kullanarak uluslararası topluma ve kendi toplumunda meşruiyet yaratmaya çalışmaktadır. Bugün bölgedeki monarşilerde bile çeşitli parlamentolar var ve bu parlamentolar için düzenli seçimler yapılmaktadır. Özellikle dış yardıma ihtiyacı olan ve ülkesinde petrol geliri bulunmayan bölge ülkeleri sıklıkla otoriter yapılarını gölgelemek ve yardım alabilmek için seçim düzenlemektedirler. Örneğin Mısır’da Hüsnü Mübarek dönemi düzenli ve sık seçimler ile dikkat çekmektedir. Dini partilerin yasaklı olduğu, ülkenin önde gelen muhalefet örgütü olan Müslüman Kardeşler teşkilatı üyelerinin seçime girmesinin yasak olduğu bir seçim sistemi bulunmaktadır. Bölgedeki seçimlere katılım oranı düşükte olsa yüksek açıklanmakta ve en yüksek oyu da genellikle iktidardaki rejim partisi ve adayları almaktadır (Sadiki, 2018, s. 106).

Örnek ülkelerimizden Suudi Arabistan klasik monarşi ile yönetilmektedir. Bölgede bulunan klasik monarşiler, ortak çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacıyla toplumsal ayaklanmalara ve meşruiyetlerine yönelik birlikte hareket etmektedirler. Bölgedeki hakim otoriter yapıyı bozacak eylem ve faaliyetlere karşı ortak güçlü bir ittifak mevcuttur. Örneğin Arap Baharı sürecinde Müslüman Kardeşler Teşkilatı üyelerinin Mısır’da demokratik seçimler ile iş başına

gelmesini kabullenemeyerek ÷lkeye olan tüm desteğini geri çektiler. Akabinde gerçekleşen askeri darbenin başarılı olması için ise büyük yardım programları açıklayarak demokratik olmayan yönetimin başarılı olup iktidarını korumasına yardım etmektedirler. Arap rejimlerinin büyük bir kısmı siyasal disiplin ve itaat karşılığı sosyal güvenlik yardımları dağıtmaktadır. Burada demokratik olamayan rejimlerin sıkı bir dayanışmasını en açık bir şekilde görmekteyiz. En temel amaç burada bölgeye rol model olacak demokratik bir yapının gelmesini engellemektir. Bu şekilde kendilerine ileride yönelecek bir tehlikeyi bertaraf etmeyi amaçlayan bölgede demokratik gelişmelerin önünde duran güçlü bir yapı bulunmaktadır (Fawcett, 2016, s. 249).

Monarşi ile yönetilen ve tüm anayasal kurumların bir kişide toplandığı bu rejimlerin bölgedeki genel özelliğı petrol zengini olmalarıdır. Bölgenin altında bulunan büyük petrol zenginliğı otokratik yönetimleri güçlendirip demokratik gelişmeyi engellemektedir. Petrol zengini yönetimler halktan vergi toplamadığı için halka karşı da sorumluluk bilinci taşımamaktadır. Petrolden gelen çok büyük rakamlar ile kendi iktidarlarını koruyacak güvenlik önlemlerini almak ve bölgedeki diğer demokratik gelişmelerin önüne geçmek için ÷lkenin kaynaklarını heba etmektedirler. Vergi vermeyen toplumun devletten beklentisinin de az olması devlette olması gereken bir takım yapıların gelişmemesine neden olurken toplumda ki sivil toplum anlayışının ve muhalefetin ortaya çıkmasını engellemiştir. Petrol gelirleri ile halkın siyasi kabullenmişliğı satın alınmaktadır. Bu gelir sayesinde Mısır'da Fas'ta ki gibi bir muhalefet hareketi monarşi ile yönetilen ve petrol geliri olan ÷lkelerde ortaya hiç çıkmamıştır.

Birde Otoriter seçimciliğın uygulandığı örnek ÷lkelerimizden İran'da durum diğer bölge ÷lkelerindeki örneklerden biraz farklıdır. İran'ın milattan önce dayanan monarşik geçmişi 1979 İslam devrimi öncesindeki yönetimlere örnek teşkil etmiş olabilir fakat İslam devrimi ile beraber farklı bir yapı ortaya çıkmıştır. Demokrasi benzeri diyebileceğimiz bir sistem kurulmuştur. Bu sistemde din adamlarından oluşan zümre seçimlere kimlerin katılıp katılamayacağını belirlemektedir. İkinci bölümde anlattığımız üzere Anayasayı Koruyucular Konseyi (AKK) adı verilen ve dini liderin başında bulunduğı yapı seçime katılacak parti ve adayları belirlemektedir. Çekişmeli seçimlerin yaşandığı ancak seçimlerde kimin aday olabileceğine karar veren, adayları inceleyen, çeşitli nedenlerle birçok adayın seçime katılmasını engelleyen bir yapının olması seçimlerin meşruluğına gölge düşürmektedir. Örneğın 2024 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine 80 adayın başvurması ve konseyin bunların 74'ünü elemesi bu duruma çok güzel bir şekilde anlatmaktadır. AKK'nin seçtiklerinin arasından halkın seçim yapması halkın seçimlere katılımını ve rejime olan

güvenini sarsmaktadır. Sisteme ve rejime muhalif adaylar seçimlere katılamadığı için bu yapıda anti demokratik olarak değerlendirilebilir (Anadolu Ajansı, 2024).

Tablo 2: 2023 Demokrasi Endeks Raporu

	Genel Sıralama	Küresel Sıralama	Bölgesel Sıralama	Seçim Süreci ve Çoğulculuk	Hükümetin İşleyişi	Siyasi Katılım	Siyasi Kültür	Sivil Özgürlükler	Rejim Türü
Cezayir	3,66	110	4	3,08	2,50	3,89	5,00	3,82	Otoriter
Bahreyn	2,52	139	14	0,42	2,71	3,33	4,38	1,76	Otoriter
Mısır	2,93	127	12	1,33	3,21	3,33	5,00	1,76	Otoriter
İran	1,96	153	16	0,00	2,50	3,33	2,50	1,47	Otoriter
Irak	2,88	128	13	5,25	0,00	6,11	1,88	1,18	Otoriter
İsrail	7,80	30	1	9,58	7,50	9,44	6,88	5,59	Kusurlu Demokrasi
Ürdün	3,04	122	10	2,67	3,21	3,89	2,50	2,94	Otoriter
Kuveyt	3,50	114	7	3,17	3,93	2,78	4,38	3,24	Otoriter
Lübnan	3,56	112	6	3,08	0,79	6,67	3,13	4,12	Otoriter
Libya	1,78	157	18	0,00	0,00	2,78	3,75	2,35	Otoriter
Fas	5,04	93	3	5,25	4,64	5,56	5,63	4,12	Hibrit Rejim
Umman	3,12	119	9	0,08	3,93	2,78	5,00	3,82	Otoriter
Filistin	3,47	115	8	1,58	0,14	8,33	3,75	3,53	Otoriter
Katar	3,65	111	5	1,50	4,29	3,33	5,63	3,53	Otoriter
Suudi Arabistan	2,08	150	15	0,00	3,57	2,22	3,13	1,47	Otoriter
Sudan	1,76	158	19	0,00	0,07	2,22	5,63	0,88	Otoriter
Suriye	1,43	163	20	0,00	0,00	2,78	4,38	0,00	Otoriter
Tunus	5,51	82	2	6,17	4,64	6,11	5,63	5,00	Hibrit Rejim
BAE	3,01	125	11	0,00	4,29	2,78	5,63	2,35	Otoriter
Yemen	1,95	154	17	0,00	0,00	3,89	5,00	0,88	Otoriter
Bölgesel Puan	3,23			2,16	2,60	4,28	4,44	2,69	Otoriter

Kaynak: <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy-Index-2023-Final-report.pdf>

Yukarıdaki tabloda Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA), 2023 Demokrasi endeksinde küresel bazda en alt kategoride yer almaya devam etmektedir. Bölgedeki İsrail kusurlu demokrasi, Tunus ve Fas Hibrit rejimler olarak sınıflandırılırken geri kalan ülkeler otoriter rejim olarak değerlendirilmektedir. 10 puan üzerinden değerlendirilen MENA ülkelerinin %95'i demokratik olarak kabul edilmemekte ve seçim süreçleri, siyasal katılım sivil özgürlükler alanında küresel ve bölgesel bazda maalesef sınıfta kalmaktadırlar.

Kısacası bölgedeki devletlerin demokratik rejimlerdeki ekonomik ve siyasi bağımsızlıktan yoksun olmaları yönetimleri katı birer polis devleti olmaya yönlendirmiştir. Siyasi olarak halkın devlete karşı bağlılığı devleti sahiplenmesi gibi devletin olmazsa olmaz meşruiyetlerinin eksik olması bölgedeki devletleri dışarıdan bir müdahale yerine içeriden gelecek bir müdahaleye karşı aşırı korumacı hale getirmiştir. Bu durum bölgede gölgesinden korkan aşırı zayıf devletlerin oluşmasını sağlamıştır. Bölgenin bu kırılgan yapısının farkında olan yabancı devletler, büyük güçler bu durumu fırsata çevirerek hem yapının devam etmesini sağlamış hem de bu durumdan faydalanarak bölgedeki zayıf devletleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır.

4.1.2. Sömürgeci Devletlerin Müdahalesi

18. yüzyılının sonlarında başlayan sömürgecilik 20. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Geçmişten gelen bölgenin geleceğini ipotek altına alan bu miras, günümüzde kültürden devlet yapılarına kadar geniş bir alanda bölgeyi şekillendirdi. Hala farklı formlarda karşımıza çıkmaktadır (Balcı, 2018, s. 13).

Bölgedeki sömürge faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğunun gerileme döneminde başlamış olup I. Dünya Savaşı ile beraber tüm Arap coğrafyasına yayılmıştır. İngiltere 1820 yılında önce Basra Körfezindeki kabilelerle imzaladığı genel bir anlaşmayla bölgede nüfuzunu artırdı. Ardından sömürgelerine giden en önemli ticaret yolunun üzerinde bulunan ve bir ikmal üssü olarak hizmet veren Kızıldeniz girişindeki Aden Körfezine yerleşti. Daha sonra 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması sebebiyle stratejik önemi birden artan Mısır'ı 1882 yılında işgal etti. Daha sonraki yıllarda Mısır ekonomisi üzerinde Süveyş Kanalı üzerinden oluşan borçlar nedeniyle hakimiyet kurarak ülkeyi geri planda yönetmeye başladı. Böylece bir yandan bölgenin geleceğinde en önemli rol oynayacağını ifade ederken diğer yandan bölgenin istikrarsızlığının da başlıca nedeni olarak tarihe geçmiş oldu. 20. yüzyılın başında başlayan I. Dünya Savaşı bu bölgenin de Avrupalı sömürgecilerin hegemonyası altına girmesiyle neticelenecektir. Osmanlı devletine karşı çeşitli vaatlerle kandırılarak ayaklandırılan Arap liderleri ise ihanetlerini şaşkınlık, hayal kırıklığı ve batı hegemonyası altına girerek ödemişlerdir. Osmanlı devletinden koparılan Filistin, Ürdün ve Irak'ta İngiliz, Suriye ve Lübnan da ise Fransız manda yönetimleri kurulurken Güney Arabistan ile Basra Körfezindeki emirlikler de İngiltere'nin nüfuzu altında bulunuyordu. Savaş yıllarında Osmanlı İmparatorluğuna karşı İngiltere ile işbirliği yaparak adeta bölgeyi bu devlete ikram eden Hicaz emiri Şerif Hüseyin'in oğullarından Faysal, Irak Krallığına, Abdullah'da Ürdün

Krallığına getirilerek hem ödüllendirildiler hem de bu suni devletlerde emperyalist amaçlara hizmet etmeleri sağlanmıştır (Dursun, 1995, s. 115).

Birinci Dünya Savaşı bütün dünyadaki Müslümanlar için halifeliği yaklaşık dört yüzyıldır elinde bulunduran ve adeta halifeliğin sembolü olan Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasıyla sonuçlandı. Batının etkisi önce ekonomik ve kültürel alanlarda olmuştu. Sömürgeleştirme artık doğrudan askeri işgal yoluyla gerçekleşiyordu. Sömürgeleştirme, sömürgeci mandaya, o arada ilhak, Britanya Krallığına bağlanma, himaye veya nüfuz bölgelerine ayırmaya kadar çeşitli biçimler aldı. Bu genişleme sanayi devrimini bütün hızıyla yaşamakta olup yeni pazarlar ve hammadde arayan Avrupa tarafından yürütülüyordu (Luizard, 2016, s. 39).

Dünya Savaşından sonra Orta Doğu’da sömürgeci güçlerin çizdiği sınırları aşan büyük Arap ulusuna dayanan hayaller ve beklentilerin yarattığı çekicilik bölge siyasetinin dinamiklerini oluşturdu. Haşimi ailesi, Arap Yarımadası, Büyük Suriye ve Irak’ı birleştiren bir Arap Krallığı hayal ediyordu. Diğer bir takım Arap milliyetçileri ise Mısır’ı büyük Arap devletlerinin ayrılmaz bir parçası olarak görüyorlar Orta Doğu ve Kuzey Afrika’nın tamamını, Pan-Arap devletinin bir parçası olarak görüyorlardı. Ortak Arap İslam milleti ve Baasçı Arap milleti vizyonunun sahip olduğu çekici meşruiyet, Arap dünyasındaki devletlerarası ilişkilere zarar verecek nitelikteydi. Kendi dar kabile devleti çıkarlarını ideal Arap ulusunun çıkarlarının önüne koyanlar, Avrupa’nın “böl ve yönet” gündeminin işbirlikçileri olarak görülüyordu. Ancak milliyetçi liderlerin ve grupların sömürgeci güçlerle girdiği mücadeleler devletler içinde kazanılmış çıkarlara yol açtı. Orta Doğu haritasının çiziminde bir takım değişikliklerin olmasına neden oldu (Fawcett, 2016, s. 66).

Avrupalı güçler tarafından oluşturulan manda haritaları ne Osmanlı vilayetleri ne de yerel etnik ve kültürel dokuya bakılarak oluşturuldu. Tamamen Avrupalı güçlerin kendi arasındaki dinamikler kısmen yerel işbirlikçilerin talepleri doğrultusunda yeni manda yönetimleri kuruldu. İngiltere ve Fransa tarafından Haşimi ailesine verilen topraklar ile aile arasında meşruiyet sağlayacak hiçbir neden bulunmamaktadır. Eski Osmanlı topraklarında savaş sonrasında yapılan düzenlemeler mandater güçler arasında bile geçerliliğini korumamıştır. Yeni yönetimlere karşı Suriye’de önce 1920-1921 yılları arasında, sonra da 1925-1926 yılları arasında daha geniş çaplı ayaklanmalar yaşanmıştır. Irak’ta ise 1920’den itibaren isyanlar yaşanmaya başlamış. Filistin bölgesinde bir Yahudi yurdu oluşturma girişimleri ve 1948 yılında İsrail devletinin kuruluşu ve günümüze kadar ulaşan şiddetli Arap İsrail çatışmaları tamamı sömürge mirasından kaynaklanmaktadır. 1914’te resmen İngiliz protektorası haline

gelen Mısır'da savaş yıllarında zorluklar yaşayan halkın milliyetçi lideri Sad Zağlul'un 1919 yılında tutuklanması üzerine başlayan büyük gösteriler sonucunda İngiltere protektora yönetiminden vazgeçerek 1882-1914 arasında olduğu gibi arka planda ülkede 1952 yılına kadar hüküm sürmeye devam etmiştir. Mandater devletler yönetimi altında bulunan bölgede parçalanarak oluşturulan bu devletlerin ne kadar Arap, ne kadar İslami, ne kadar Mısırlı veya Suriyeli olacağı bu yönetimler tarafından belirlenmeye çalışılmaktaydı. Bölgede üretilen ürünler Avrupalı güçlerin ülkesindeki sanayi ve ihtiyaçlarına cevap verecek ürünler ve onların ihtiyaçlarına yetecek miktarda olmak zorundaydı (Burbank ve Cooper, 2010, s. 408).

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte sanayide petrolün kullanımının yaygınlaşması ve Orta Doğu bölgesinde yoğun petrol rezervlerinin keşfiyle birlikte bölgedeki sömürge faaliyetleri ve bölgeyi şekillendirme çalışmaları daha farklı bir boyuta evirildi. İlk başta Fransa ve İngiltere arasında olan bölgesel rekabete büyük petrol şirketleri ve ABD'de eklendi. Bu durum emperyalist devlet ve şirketlerin arasında yüzyıllık bir rekabete zemin hazırladı. Avrupa'nın çizdiği yeni sınırlar içerisinde, sıkı emperyal kontrol altında bir devlet oluşumu süreci başlatıldı. Yeni devletler sömürgeci efendileri tarafından dış ilişkilerden izole edildi. Yeni devletlerde siyaset büyük oranda iç politikaya yönelikti ve iç politikada ulusal bağımsızlık arayışı hakimdi. Bağımsızlık mücadelesi, küçük ulus devletlerde, daha büyük bir Arap ulusuna ilişkin görüşlerle çelişen ve çatışan durumlar yarattı. II. Dünya Savaşından sonra Dünya siyasetinde çıkan konjonktürle Orta Doğu'da yeni ortaya çıkan devletler, mevcut uluslararası diplomasi sistemine Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda olduklarından çok daha iyi entegre oldular. Arap devletleri arasındaki ilişkiler, Arap Birliği gibi bölgesel örgütleri baltalayan rekabet ve hizipçilikle doluydu ve Araplar, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası arenalarda ve büyük güç diplomasisinde etkisizdi (Fawcett, 2016, s.71).

Sömürge faaliyetlerinin en yaygın olduğu dönem I. Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı arasında yaşandı. Günümüz devletlerinin oluşumu ve bugünkü Orta Doğu haritası bu dönemde çizildi. Yönetimin şekli ne olursa olsun ister monarşi, ister cumhuriyet, laik veya dini bölgedeki siyasal düzenlemeleri belirleyen sömürgeci güçtü (Macqueen, 2018, 53). II. Dünya Savaşı klasik sömürge imparatorluklarının çöküşü ve sömürgeciliğin yeni boyutunu temsil eden Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler birliğinin güçlü bir şekilde dünya sahnesine çıkmasına ortam hazırlamıştır. Savaştan sonra adeta mantar gibi uluslararası sahneye bir biri ardınca çıkan genç devletler kervanına Orta Doğu'daki ülkelerde katılmışlardır. Suriye 1930, Lübnan 1941, Irak 1932, Ürdün 1946, İsrail 1948, Kuveyt 1961, Birleşik Arap Emirlikleri 1971, Uman 1972, Bahreyn 1972 ve Katar 1972'de şeklen de olsa

bağımsız birer ünite olarak dünya sahnesine çıkmışlardır. Bölge temeline dayalı olarak oluşturulan devletler bir yandan Avrupalılar için kolay yutulur bir lokma iken diğer yandan da birbirine düşürülmesi son derece kolay potansiyel bir istikrarsızlık sebebinin oluşturmuşlardır. Irak-Kuveyt, Lübnan-Suriye, Suudi Arabistan – Yemen, Irak- İran vb. sorunlar bu çerçevede değerlendirilmelidir (Dursun, 1995, s. 122).

Bölgede modern devletin karakteristik özelliği olan ülke toprakları İslami ya da Arapçılık hayalleri çerçevesinde üretilmemiştir. Uluslararası güçler dengesi ile çizilmiştir. 1919 Paris barış konferansında bölgedeki ulus olarak tanımlanma potansiyeli düşünülen halklar ve bu halklar kendine özgü yönetim şekli ve hükümdarlarını belirlemeye hazır oluncaya kadar bu konularda tecrübeli Avrupalı güçler tarafından yönetilecekti. Bu tür bölgeleri yönetecek mandater yönetimler barış konferansının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştı. Manda sistemleri kerameti kendinden makul medeni çağdaş güçlerin üzerinde hak iddia ettikleri medeni olmayan geri kalmış halklara karşı sözde sorumluluk alarak bir küresel sömürü düzeninin kurulmasına yol açtı (Burbank ve Cooper, 2010, s. 406).

Dünya Savaşını takip eden yirmi yıl boyunca sömürge yönetimi altındaki topraklarda emperyalizm tüm şiddetini kullanarak tüm kalkışmaları bastırarak yönetimini sürdürmeye çalıştı. Arapların akla değil kudrete boyun eğeceklerini düşünen Avrupalı yönetimler askeri ve ekonomik gücün verdiği üstünlükle bölgede binlerce insanı öldürerek yönetimlerini sürdürmeye çalıştılar (Burbank ve Cooper, 2010, s. 417). Birbirlerine üstünlük sağlamada zorlanan Avrupalı güçler II. Dünya Savaşından sonra imparatorluk niyetlerinden kurtulup zenginlik ve refahı kendi ulusal sınırları içerisinde gerçekleştirmeye daha sonrada kendi aralarında işbirliği yapacakları sistemleri inşa etmeye odaklanarak yeni sömürgecilik kurumlarının inşası ile bölge üzerinde güçlü bir şekilde etkisini ve varlığını devam ettirmektedir.

Tablo 3: Sömürgeciliğin Dünyaya Yayılışı (Batı Avrupalı Devletlerin, Birleşik Devletler'in ve Japonya'nın Kolonileri)

Yıl	Dünyanın Toplam yüzölçümünde Sömürge topraklarının payı(%)	Dünyanın toplam nüfusuna kıyasla sömürge nüfusu (%)
1760	18	3
1830	6	18
1880	18	22
1913	39	31
1938	42	32

Kaynak: Burbank J. ve Cooper F. (2010) İmparatorluklar Tarihi. s.305

Yukarıdaki tabloda klasik sömürgeci güçlerin iki tarih dilimi arasındaki yükselişini görmekteyiz. Yeni sömürgeci güçler denizaşırı bu toprakları ya doğrudan denetimi altına alacaklardı, ya da bu topraklarda nüfuzlarını korumak için dünya çapındaki ekonomik ve mali ilişki ağlarına güvenerek dolaylı bir egemenlik kuracaklardı. Teknoloji alanında yaşanan gelişmeler ile Avrupalı güçler bu topraklara daha kolay ve daha ucuza müdahale etmenin yollarını bularak yıllarca bu topraklar üzerinde egemenliklerini devam ettirdiler. Avrupalı sömürgeci güçler bölgedeki kurdukları sömürü çarkında yukarıdan aşağıya doğru inşa ettikleri bürokrasi ve kanunlar ile güçlendirdikleri yönetim biçimlerini yerel seçkin azınlıklar ile beraber yönetiyorlardı. Sömürü topraklarında yaşayan “aşağı halkları” Avrupa’ya benzetecek dönüşüm programları tasarlanıp zoraki uygulanmaya çalışılıyordu (Burbank ve Cooper, 2010, s. 305).

Günümüz Orta Doğu’sunda yer alan çağdaş devlet sistemleri bu sömürgeci güçlerin, Eski yönetimlerden kalan tek adam yönetiminin ve geçmişten gelen politik kültürün izlerini taşımaktadır. Günümüz Orta Doğu’sundaki istikrarsızlığın çoğunun kökenleri sömürge döneminde bulunabilir. Sömürge yönetimi ve buna bağlı olarak Batı müdahalesi günümüzde bir şekilde halen yaşanmaktadır (Milton- Edwards, 2011, s. 47).

Bağımsızlık veya tam bağımsızlık kişiden kişiye değişen bir kavramdır. Bölgedeki sömürgeci güçlerin şekillendirdiği genç ülkeler bağımsızlıklarını kazanmayı başarmışlarsa da, ondan sonraki süreç pek de öyle beklenildiği gibi olmamıştır. Sömürgeci kuvvetler eski sömürgeleri üzerindeki etkilerini kalıcı kılacak siyasi ve ekonomik altyapılar kurmuştur. Bu yeni devletlerdeki siyasi elitler bu merkez sömürgeci güçler ile sıkı ilişkiler içerisindeydiler. Bu yeni ve kırılgan ülkelere eski sömürgeci merkez güç istediği gibi askeri ekonomik ve siyasi olarak müdahale edebilmektedir. Günümüzde hala bu müdahale şekilleri bir şekilde devam etmektedir. Sömürü düzeninin ve emperyalist faaliyetler artık klasik formlarda gözükme de günümüzde farklı karakterlerde karşımıza çıkmaktadır. Hammaddelerin sömürülmesi, bilişim teknolojilerinin devreye alınması, tarımsal ve endüstriyel üretim teknikleri, ulaşım ve yol altyapıları, eğitim ve sağlık hizmetleri yolu ile hala sömürgelerden bir şekilde yararlanılmaktadır. Eğitim, din, hukuk ve toplumsal uzlaşmanın ortaya çıkardığı kurumlar gelişip modern çağa eklenmek yerine genellikle sömürgeci Batılı güçler tarafından bastırılmıştır. Bunların yerine bölge ile organik bağlantısı bulunmayan Batılı kurumlar dayatılmaya çalışılmıştır. Bu tepeden inme mantıkla dayatılan kurumlarda etkili bir fonksiyon icra edememiştir (Fuller, 2019, ss. 46, 47).

Günümüz Orta Doğu bölgesinde başarısız veya zayıf devlet olarak tabir edilen bu devletlerin başarısız olmasının arkasında yatan nedenlerden biri olarak sömürgeci geçmişin bıraktığı miras olarak değerlendirilmektedir. Heywood “bağımsız birimler olarak etkin bir biçimde iyileşebilmeleri için gerekli siyasal, ekonomik, toplumsal ve eğitimsel kalkınma düzeyleri olmayan toplumlara, temel olarak sona erdiğinde resmi bir siyasal bağımsızlık mirası bırakan sömürgecilik deneyiminden kaynaklanır.” ifade etmektedir. Yine Heywood sömürgecilerin bıraktığı derin etnik, dil ve dinsel ayrılıkların bıraktığı miras başarısız devletlerin ortaya çıkmasında tek neden değilse de en önemli faktör olarak görmektedir (Heywood, 2018, s. 175).

Ekonomik kaynakların sömürü yoluyla refah ve zenginliğin Batıya taşındığı ve aynı zamanda sömürülen coğrafyanın Batı tarafından yönetildiği sömürgecilik dönemi sömürge ülkelerinin II. Dünya Savaşından sonra bağımsızlıklarını kazanmaları ile klasik sömürge dönemi sona ermiş olsa da Batılı devletler ve bu eski sömürge devletleri arasındaki güç, kaynak dengesizliği ilişkisini bitirmemiş ve bu yeni durum yeni sömürgecilik olarak adlandırılmıştır (Balcı, 2014, s. 270).

Uluslararası ilişkiler disiplininde sömürgecilik kolonyalizm veya post-kolonyalizm olarak karşımıza çıkan bu durum son yüzyılda şekil ve şiddetini değiştirerek devam etmektedir. Uluslararası ilişkiler disiplininde bu yeni durum şu şekilde değerlendirilmektedir. “Kolonyalizm klasik sömürmek eyleminden daha fazlasını içermektedir. Kolonyalizm bir gücün kendi ülkesi dışında bir ülkeyi ele geçirip bu ülkeyi kendi amaçları ve hedefleri doğrultusunda kullanırken bunun yanında o ülkeyi yönetmesi anlamına gelmektedir.” Sömürgecilik ise sadece bölgedeki kaynakların kendileri için kullanımı olarak değerlendirilmektedir. Kolonyalizm ise bölge insanının yaşamının her alanına kadar tanımlanmaya ve nesneleştirmeye çalışmaktadır (Gözen, 2021, s. 442).

Güvenlik uluslararası ilişkilerde ve devletlerin bekaları için her zaman çok önemli bir konu olarak hep var olmuştur. Modern devletlerin doğuşu ile güvenlik kavramına bakış genellikle realist yaklaşımların ışığında saf askeri ve sınır güvenliği olarak değerlendirilmiştir. Soğuk savaşın bitimiyle beraber güvenlik anlayışında değişimler yaşanmış yeni güvenlik tehditleri gündemimize girmiştir. Saf askeri güvenlik anlayışının yanında politik, ekonomik, çevresel ve toplumsal alanlardan gelen tehditler devletlerin uluslararası politikalarını şekillendirmeye başlamıştır (Karaaslan, 2022, s.170).

Yeni güvenlik anlayışı perspektifinde devletleri aşan uluslararası toplumu ilgilendiren güvenlik açıkları olarak nitelendirilen siyasal güvenlik, uluslararası göç, enerji güvenliği, iklim değişikliği, kaçakçılık, uluslararası terörizm, silah ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi artan güvenlik sorunlarının kaynağı olarak zayıf devletler olarak tanımlanan devletler kabul edilmiştir (Karaaslan, 2022, s. 170). Bu güvenlik kaygılarının yarattığı meşruiyet ile bölgedeki devletlere yönelik müdahaleler örneğin Afganistan, Irak müdahaleleri ve bölgedeki diğer devletlere yönelik suçlama, baskı ve yaptırımlar sömürgeci müdahalelerin şekil değiştirerek devam ettiğini göstermektedir.

Zayıf devlet yapılanmalarının soğuk savaş sonrası dönemde artış göstermesinde ve bu devletlerin ortaya çıkma nedenlerinden biri olarak ta küreselleşme ve neoliberal ekonomik kalkınma politikalarının olduğu değerlendirilmektedir. Devletin küreselleşme karşısında gücünün zayıflaması farklı aktörlerin ortaya çıkması ve devletin yetkilerine ortak olması durumu özellikle azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde devletin zayıf düşmesine neden olmuştur (Karaaslan, 2022, s. 179).

Günümüz devletlerin yerine getirilmesi beklenen temel işlevleri olarak kabul edilen ülkenin sınır ve toprak bütünlüğünü koruması, vatandaşın ekonomik refahını yükseltmek için yerine getirmesi gereken ekonomik faaliyetler ve ülkedeki bireylerin siyasal haklardan yararlanmasını sağlamak gibi ödevlerini yerine getirememesi ülkeyi dış müdahaleye veya insani amaçlı müdahaleye açık hale getirmektedir (Karaaslan,2022,s.182). İçerde devlet olmanın gerekliliklerini gerçekleştiremeyen nedenlerden kaynaklanan güvenlik açığının oluşması ile uluslararası düzenin aktörlerine karşı sorumluluklarını yerine getiremeyen bu devletlere uluslararası müdahalelerin olması zayıf devletler için önemli bir göstergedir (Özpek, 2014, s. 698).

Yeni sömürgecilik veya post-kolonyalizm olarak bilinen yeni durum bu devletlerin bir takım başarısızlıkları ön plana çıkartılarak insani müdahale veya barışçıl müdahale söylemleri ile ülkelere gerçekleştirilen askeri operasyonlar bu zayıf devletleri güçlendirmekten ziyade daha da başarısız ve zayıf hale getirdiği görülmektedir. 18. Yüzyıldan günümüze kadar sömürgeci müdahalenin şekil yöntem ve söylemleri değişse de bölgeyi şekillendirdiği bölgenin kaderini tayin ettiği açıkça gözlenmektedir. Bugün bölgedeki devlet ve kurumların tamamında sömürgeci zihniyetin izleri rahatlıkla görülmektedir.

4.1.3. Arap Milliyetçiliği ve Din

Milliyetçilik ideolojisi ana tema olarak Millet kavramını kaygı edinen ve Millete dair hayalleri gerçekleştirmeyi ve milletin iyiliğini düşünen bir ideolojidir. Milliyetçilik terimi ile ifade edilmek istenen anlam son yüzyılda kazanılmıştır. Milliyetçilik terimi ile milletlerin oluşma ve gelişme süreçleri, bir millete ait hissetme duygusu ve bilinci, bir milletin dil ve simgeler ile temsili, milleti temsil eden siyasal oluşumlar ve özel bir millet öğretisi anlatılmak istenmektedir (Smith, 2013, s. 15).

Avrupa'dan yayılarak tüm dünyayı etkisi altına alan milliyetçilik ideolojisinin temel önermeleri aşağıdaki gibi özetlenebilir.

- 1) Dünya, her birinin kendine özgü karakteri, milli tarihi ve kaderi olan milletlere ayrılmıştır,
  - 2) Millet siyasi iktidarın tek kaynağıdır,
  - 3) Millete sadakat, tüm sadakatlerden üstündür,
  - 4) Her fert özgür olmak için bir millete ait olmak durumundadır,
  - 5) Her millet kendini ifade etmeye ve bapımsızlığa ihtiyaç duyar,
  - 6) Küresel barış ve adalet, bağımsız milletler dünyasını gerektirir.
- (Smith:2013:40)

Milliyetçilik üzerine çalışmaları ile adından söz ettiren Anderson ise milleti hayali bir cemaat olarak tanımlar. Ulus hayal edilmiş siyasal bir topluluktur. Hayal edilmiştir çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğerlerini tanımayacaktır demektedir. Milliyetçiliği ise ulusların kendi öz bilincinde uyanma süreci değil ulusların var olmadığı yerde onları icat etme arayışı olarak görmektedir (Anderson, 2011, s. 20).

Yukarıdaki fikirlerden beslenen Milliyetçilik ideolojisi 17. yüzyılın en önemli olayı olarak ortaya çıkmış son birkaç yüzyılda tüm dünyayı etkisi altına alarak ulus devletlerin doğumuna neden olmuştur. Milliyetçiliğin yükseldiği dönemlerde, dini otoriteden monarşi otoritesine kadar farklı güç odakları ulus devlete dayanan, milliyetçilik ilkesi etrafında kendilerini ifade etmeye çalışmıştır. Arap dünyasında milliyetçiliğin tanımını yapmak diğer milletlere nazaran oldukça zordur. Bunun temel nedeni, aile ve mezhep bağlılığı gibi veya kabilecilik gibi birincil toplumsal bağların çok güçlü olması ile çevresel bir dini cemaat duygusunun varlığıdır. Arap milliyetçiliği Arap insanına yeni bir kimlik kazandırmak, bir ulus yaratmak çabası olarak düşünülebilir. Araplar etnik kimliği, Arap dili, gelenekleri ve dini içeren ortak geçmişlerinden güç alarak ortak bir ulus hayal etmektedirler (Sander, 2007, s. 80).

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Orta Doğu bölgesinde ortaya çıkan milliyetçilik akımları Batıda eğitim almış bir grup insan tarafından Avrupa'nın sömürgeci yayılmacılığına ve bölgedeki uygulamalarına karşı tepki olarak görülmüştür. Avrupalı sömürgeci güçlerin bölgedeki faaliyetlerine tepki olarak doğan milliyetçilik akımları sınırları belirlenmiş toprak parçaları üzerinde kendilerine etnik bir kimlik tanımlayarak sömürgeci yönetimlerden kurtulmayı hedefleyerek modern bir ulus devlet yaratmayı amaçlamaktaydılar (Choueiri, 2011, s. 344).

Orta Doğu'da Birinci Dünya Savaşından sonra doğan devletler iki şekilde kuruldu birincisi kararname ile ikincisi ise anti- emperyalist bir mücadele ile devletler ortaya çıktı. Levant ve Mezopotamya'da yani bugünkü ifadeleriyle Suriye, Lübnan, İsrail/Filistin, Ürdün ve Irak topraklarında devletleri Fransa ve İngiltere kararname ile bizzat kendileri çıkarları ve peşin hükümlerine göre kurdular. Bu devletlerin kuruldukları topraklar Osmanlı devletinin bir parçası idiler. Bu iki emperyalist güç arasında paylaştı ve parçalara bölerek daha önce hiç var olmamış bu devletleri yarattılar. İkinci anti- emperyalist bir mücadelenin (Türkiye), bir hükümet darbesinin (İran), bir devrimin (Mısır) ve fethin (Suudi Arabistan) ürünü olarak devletler ortaya çıktı. Hepsinde kurucu neslin eylemlerini anlatan ulusal tarih yazıcılığı ile ulusal birer mit oluşturularak bu devletlere birer kimlik oluşturulmaya çalışıldı (Gelvin, 2019, s. 215).

Milliyetçilik anlayışları kendilerinin biricik olduğunu iddia etse de tüm milliyetçilik anlayışları özünde birbirlerine benzerler. Her milliyetçi insanlığın tabiatı gereği daha küçük birimlere bölündüğü anlayışına sığınır. Kendi milletinin taşıdığı bir takım özellikler ile diğer milletlerden ayrıştığını iddia eder. Dil, etnik köken, din ve tarihsel gelenekler ile diğer milletlerden ayrıştıklarını tarih akıp gitse de bu özelliklerinin değişmeyeceğini ifade eder. Her milliyetçi üzerinde yaşadığı toprak ile atalarının bu topraklar üzerindeki kahramanlıkları ve gelişip serpildikleri özel bir bağ olduğuna inanır. Toprak parçası üzerindeki halkın ortak çıkarı olduğuna ve bu ortak çıkarı savunacak bir devletin olması gerektiğine yani halkın kendi kendini yönetmesine kendilerini inandırmışlardır. İşte yukarıdaki bu birtakım özellikler modern dünyadaki milliyetçilerin varsayımlarıdır. Bu çağın en meşru kavramlarıdır. Kendilerini meşrulaştırmak için başkaca kavramlara ihtiyaçları bulunmamaktadır (Gelvin, 2019, s. 247).

Araplar Osmanlı İmparatorluğunun bölgedeki hakimiyetinin son dönemlerine kadar kendilerini Türk bir imparatorluğun içinde Türkler tarafından yönetilen ayrı bir kavim olarak görmediler. Müslümanlar tarafından yönetilen evrensel bir devletin Müslüman bireyleri

kardeşleri olarak kendilerini gördüler. Osmanlı Devletinin yıkılışı ile Arap ulus devletleri tarihe geriden bakarak yeniden bir ulusal kimlik tanımlamaya çalıştılar (Lewis, 2023, s.66). Milli devletlerin oluşum süreçlerinde yeni devletlerin kimlik anlayışlarına göre millet tarihleri yazılmıştır. Yeni üniter ulus devletleri kuran kurucu anlayış kuruluş felsefesine göre romantik bir tarih yazıcılığı ile geçmişten güç almaya çalışarak yeni devletlerde uygulayacağı politikalara bir meşruiyet yaratmaya çalışmıştır (Akyol, 1999, s. 19).

Orta Doğu'daki milliyetçilik ve daha spesifik olarak Arap milliyetçiliği, sömürgecilik karşıtlığı, romantizm, devlet inşası, kendi kaderini tayin hakkı, sosyalizm ve din gibi çeşitli faktörlerle ilişkilendirilen bir yirminci yüzyıl olgusudur (Milton- Edwards, 2011, s. 61) Yirminci yüzyılda ortaya çıkan Arap milliyetçiliği neredeyse Arap dünyasının her bölgesinde ciddi etkide bulundu. Arap coğrafyasının farklı devletlere bölünmesine ve yabancı sömürüyü aşmanın bir aracı olarak milliyetçilik ekonomik ve siyasal birlik amacı etrafında faaliyetlerde bulunmuştur (Ebu Rabi, 2005, s. 190).

Avrupa sömürgeciliğinin mirası olarak bölge Arap ulus devletlerine bölündü. Bu yapay ulus devletler kendi kabile ve mezheplerine göre yönetim anlayışı belirleyen liderlere teslim edildi. Bu diktatör liderler Avrupalılar tarafından çizilen sınırlarda devletin acımasız gücünü kullanarak yönetmeye çalıştılar (Marshall, 2018, s.160). Her ne kadar Orta Doğu toplumları milliyetçiliği bir çıkış noktası olarak görse de ünlü tarihçi Toynbee onlar ile aynı fikirde değildir. Toynbee, Batı tarzı milliyetçilik anlayışını İslam toplumlarını teslimiyete götürecek bir lüks olarak görmektedir. İslam toplumlarının parça parça Batılılaşarak özünden uzaklaşacağını bununla Milliyetçilik anlayışının sağlayacağını düşünmektedir (Türküne ve Özdağ, 1993, 132).

Yakın dönemde Orta Doğu bölgesinde milliyetçilik üzerine yapılan çalışmalarda üç tip milliyetçilik şekli tasavvur edilmektedir. Birinci liberal vatanseverlik 19. yüzyılın sonlarında başlayan ve bağımsızlık mücadeleleri ile doruğa çıkan kültürel ve politik bir hareket, ikincisi bütüncül milliyetçilik başarıya ulaşmış bağımsızlık mücadelelerinde daha iyi ulusal bir toplum yaratma girişimleridir. Örnek olarak Atatürk Türkiye'si, Rıza Şah'ın İran'ı ve Nasır'ın Mısır'ı verilebilir. Üçüncü dalga milliyetçilik ise toprağa dayalı 1970'lerin politik arenasında kültürel çeşitlilik, azınlık hakları ve sivil toplumun teşvik edilmesi gibi politik öğretilerin yayılmasını amaçlayan üçüncü dalga Orta Doğu coğrafyasında çok fazla yayılmamıştır. Orta Doğu'da milliyetçi akımlar ile ilgili üç milliyetçi dalga olduğu genel kabul edilmektedir. İlk dalga İngiltere merkezli Avrupa sömürgecilik faaliyetleri bağlamında ortaya çıkan ılımlı bireyin özgürlüğü örgütlenme ve inanç özgürlüğü, vatanseverlik, ulusal toprak parçasına

bağlılık anlamı taşıyordu. İkinci dalga milliyetçilik ise birinci dalga milliyetçilik tarafından üretilmiş bireysel özgürlükten ziyade topluma odaklı milliyetçilik geliştirmiştir. Belli bir ırkın var olduğunu ve değerlerini yücelten bir boyuta yönelmiştir. Üçüncü dalga milliyetçilik ise daha marjinal fikirlere ve bu fikirlerin desteklediği eylemlere yönelen bir milliyetçilik aşamasıdır. İrk ve dil bağları daha ön plana çıkarken aynı toplum içerisindeki farklı etnik unsurlara karşı çirkin eylemlerin benimsendiği bir anlayışa evrilmiştir (Choueiri, 2011, s. 347).

Sömürgeci güçler bölgede kendilerine yetebilen ulus devletler yaratmayı amaçlamışlardır. 19. yüzyılda Avrupa'nın ekonomik ve askeri alandaki başarısı neticesinde, Müslüman din ve devlet adamları dinde ve devlette reform yapmanın gerekliliğine genel olarak inanmışlardır. Osmanlı sultanları ve bürokratları bu reform arayışının ilk öncüleri olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasıyla birlikte merkezi olan Anadolu coğrafyası yeniden şekillenerek ulus devlet olarak ortaya çıktı. Safavi devletinin varisi olan pers topraklarında ise İran adı verilen ulusal bir kimlik ile devlet çatısı altında toplanırken diğer Orta Doğu Arap coğrafyası bağımsız ulusal bir devlet çatısı altında ortaya çıkamadı. İşte Orta Doğu'da milliyetçilik sömürgeci güçlerden kurtulmaya çalışan politik uyanışın bir parçası olarak görülmüştür (Choueiri, 2011, s. 345).

Arap coğrafyasında ise Arap milliyetçiliğinin önemli kuramcılarından Sati el-Husri Osmanlıya karşı milliyetçi hareketlerin hız kazandığı dönemde bir Osmanlı bürokratu olarak Balkanlarda görev yapmış ve milliyetçi düşüncelerden etkilenecek Suriye ve Irak'ta eğitimci ve düşünür olarak Arap milliyetçiliğinin gelişimine önemli katkıda bulunmuştur. Sati, aynı dili konuşan Arap halkının tek yüreğinin ve ortak ruh ve kimliklerinin olduğunu ve bu yüzden onların tek millete sahip olduklarını ve birleşmiş bir devlet kurmaları gerektiğini savunuyordu. Arap milliyetçiliği üzerine çalışma yapanların Arapçanın merkezi bir birleştirici güç olduğu konusunda fikir birliği yaptığı görülmektedir. Sati Arap devletlerinin emperyalist kuvvetlerin yapay ürünleri olduğunu ifade etmekteydi. Emperyalist güçler çıkarları doğrultusunda doğal kültürel varlığı parçalara ayırmışlardı. Arap milletinin böyle alçakça bölünmesinde hedeflenen amaç Arapları siyasal olarak güçsüz ve askeri olarak zayıf bırakmaktı (Daviş, 2016, s. 2).

Yine Arap milliyetçiliğinin önemli kuramcılarından Mişel Eflak'a göre Arap ulusu sömürgecilik ve emperyalizm tarafından zorla bölünmüştü ve bu bölünme Arap ruhunun bozulmasına ve zayıflamasına neden olmuştu. Baas Partisinin kurucusu olan Eflak Baas partisinin en temel amacını bu eğilimi tersine çevirmek ve ezeli ebedi misyonu olan tek Arap milletini yaratmayı bu ideali canlı tutmayı amaçlıyordu (Daviş, 2016, s. 138). Eflak'ın

çözüm önerisi yapay ve sahte ülkeleri ve devletçikleri gerçek bir Arap ulus devleti olarak birleştirmek suretiyle bunu gerçekleştirmeyi öngörüyordu. Ancak o zaman Araplar gerçek benliklerine yüce maneviyatlarına açık fikirlerine ve hakiki ahlaklarına dönebilir ve ancak o zaman onların düşünceleri üretken olabilirdi. Baas Partisinin 1947’de ilan edilen parti programında açıkça şunlar ifade edilmiştir. “Araplar tek millettir bu millet doğal bir hak olan tek devlet olarak yaşama hakkına sahiptir. Arapların anavatanı bölünemez siyasal ve ekonomik bir bütündür. Hiçbir Arap ülkesi diğerinden ayrı yaşayamaz” (Daviş, 2016, s. 3).

Arap milliyetçiliği düşünceleri Suriye ve Irak’ta başlayıp bütün Arap dünyasına yayılmıştır. Mısır Arap dünyasının en kalabalık ülkesi olmasının ve İngiltere’ye karşı verdiği mücadelenin avantajı ile kısa sürede Arap milliyetçiliğinin liderliğini üstlenmiştir. Mısırlılar sadece Mısır’a yönelik olan aidiyet ve sadakat duyguları 1930 ve 1940’larda Arap ve İslami referanslara kaydığı kabul edilmektedir. Mısırdaki Arap milliyetçiliğini doğuşuna neden olan faktörleri olarak Araplar ile birleşme Mısır’ın artan işsizlik sorununa çözüm olarak görüldü, Mısır mallarının geniş Arap pazarına ihracının kolaylaşacağı inancı, Mısır’ın Arap dünyasında oynadığı merkezi siyasal ve kültürel rol, Filistin sorunu ve Arapçılık yanlısı siyasal hareketler olarak sıralanmaktadır (Ebu Rabi, 2005, s. 191).

Mısır’da Arap milliyetçiliği güçlü engeller ile karşılaşsa da gelişerek Mısır’ı kısa sürede Arap devletlerinden biri haline getirmiştir. Mısır’da Arap milliyetçiliğinin önündeki en büyük engel güçlü İslamcılık anlayışı ve Mısırlılık düşüncesidir. Mısır’ın önde gelen düşünürlerinden Taha Hüseyin’in Arapların Mısır’ın işgalcilerinden birisi olduğunu belirtmesi ile başladı. Arap milliyetçiliği başlangıcından itibaren diğer bir büyük ulus üstü ideolojiyle, İslam’la rekabet etmek zorunda kaldı. Ülkede kurulan İslamcı Müslüman Kardeşler teşkilatı sadece Mısır ile sınırlı kalmayıp bölge ülkelerinde de yayılarak bölgedeki milliyetçilik duygusunu büyük ölçüde zayıflatmaya başlamıştır. İki kimlik Mısırlılık ve İslam arasında sıkışıp kalan Arap milliyetçiliği bu dönemde Mısır’da sınırlı destek bulabildi (Daviş, 2016, s. 93).

Bölgedeki tüm Arap toplumunun tek çatı altında toplanmasını amaçlayan Pan- Arabizm, Arap aydınının dil, kültür, din, tarih ve kader birliğine dayalı bağlardan güç alarak milli dava haline gelen Arap milliyetçiliğine “Uruba” veya “Arapçılık” terimini kullanmışlardır. Arap birliğinin 1945’te Kahire’de kurulması Mısır’ın Arap ligindeki liderlik rolünü güçlenmesi ile beraber bölgede 1948 yılında İsrail devletinin ortaya çıkması bölgede Arap milliyetçiliğinin yükselmesine neden olmuştur. Arap ordularının İsrail ile savaşa tutuşması ve savaştan yenik ayrılmaları milliyetçi duygulara zarar verse de Mısır’da 1952 yılında askeri darbe ile yönetime gelen Cemal Abdul Nasır’ın tekrar tüm bölgede Arap milliyetçiliğini

canlandırmıştır. Bu dönemde Arap milliyetçiliğinin en büyük başarısı Suriye ve Mısır yönetimlerinin kurdukları kısa süreli birlik olmuştur (Choueiri, 2011, s. 353).

Her ne kadar seküler Arap milliyetçiliğinin membaında Arap dilinin özgünlüğü ve İslam'ın doğuşundan önce var olan uzun Arap tarihi ve Arap milli kimliğinin iki temel kurucu unsurunu meydana getirdiği kabul edilse de Arap kimliğinin altında yatan güçlü dini unsurlar bulunmaktadır. Arap ve İslam tarihi arasındaki bağlantılar, Kuran'ın dilinin Arapça olması gibi hususlar Arap milliyetçiliğini tartışırken göz önünde bulundurmanız gereken önemli bir husustur. Sömürgeci faaliyetlerden kurtulma mücadelesi Arapçılık ve İslamcılığı birleştirmektedir. Milliyetçiler İslam'ın dilinin ve peygamberinin Arap olması nedeniyle övünürken İslamcılar geçmiş dönem başarılarından esinlenerek yeni İslami toplum ve devletler hayal etmekteydi (Macqueen, 2018, s. 118).

1950 ve 1960'larda Arap milliyetçiliğine gösterilen yüksek sadakat diğer kimliklerin gölgede kalmasına neden oldu. Fakat yirminci yüzyılın sonlarında Arap milliyetçiliğinin sadece güçlü İslami duygularla değil devlet veya devlet altı kimlikler tarafından da gölgede bırakılmasıyla artık durum değişmişti. Orta Doğu bölgesinde milliyetçilik İslamcı politikaların yükselmesi ile örselenmiş Arap dünyasında ise kavmiyetçi devlete dayalı milliyetçilik arasında sıkışarak karmaşık bir hal almıştır. İslam'ın güçlü bir siyasi ve sosyal güç olarak yeniden ortaya çıkışı, 1967 savaşında Arapların yenilgisi Arap dünyasında bir politik değişimi beraberinde getirdi. Arap laik ulus devleti ve Pan-Arapçılık itibarsızlaştıkça ve meşruiyet zayıfladıkça, ortaya çıkan kriz Pan-Arabizmin sona ermesine, siyasal İslam'ın yükselişine katkıda bulundu (Milton- Edwards, 2011, s. 157).

İslam bölgede her zaman ana taşıyıcı kimlik olmuştur. İslam düşüncesi daima milliyetçilik anlayışına direnmiş ve etnik kimliğin önemini kabul etmemiştir. Hz. Muhammed'in veda hutbesi olarak bilinen konuşmasında “ Arabın Arap olmayana, Arap olmayanında Araba her hangi bir üstünlüğü yoktur; beyazın siyaha, siyahın da beyaza herhangi bir üstünlüğü yoktur; üstünlük takvadır...” sözleri bugün birçok İslamcının hala paylaştığı önemli bir görüştür (Fuller, 2019, s.78).

20. yüzyılın sonlarında bölgede Arap milliyetçiliğinin savunuculuğunu genellikle darbe ile iktidarı ele geçirmiş liderler yaparken İslamcılığı daha çok monarşilerin önde gelenleri savunmakta en azından bütüncül bir Pan-Arap fikrine karşı savunmaktadır. 1. Dünya Savaşından sonra ulus temeline dayalı değil bölge temeline dayalı ve devletler arasında hiçbir sosyal doğal ve coğrafi özellikler dikkate alınmadan 22 farklı Arap devletinin kurulmuş

olması Arap milliyetçiliği fikrine hem zarar vermiş hem de bütün Arap coğrafyasının tek çatı altında birleşmesi için ideolojik motivasyon sağlamıştır (Dursun, 1995, s. 121).

Arap milliyetçilerine göre Arap birliği nihai hedefti, İslamcılara göre ise Arap milliyetçiliği daha yüksek hedeflere ulaşmak için kullanılacak sıçrama tahtasıydı. İslamcılar Arap milliyetçiliği anlayışına bir cahiliye dönemi geleneği olarak görmekte, Arapların İslam'ın gelişiyile beraber birleştiğini, ahlaki bir amaç sahibi olduklarını düşünmektedirler. İslamcılar için temel bağlılık noktası evrensel inanmışlar cemaatine, İslam ümmetine olan bağlılıktır. Arap milliyetçileri ise Arap ve İslam tarihinin aynı olmadığını göstermek için büyük çaba harcıyordu ögle ki Araplar İslam'ın doğuşundan çok önce vardı ve İslam tarihindeki muazzam başarılar Arap dehasının bir göstergesinden başka bir şey değildi ve Araplar Müslüman olmayı bıraksalar bile hep Arap kalacaktı (Daviş, 2016, s. 93).

Arap milliyetçiliğinin önündeki diğer bir engel de bölgecilikti. Iraklılık, Mısırlılık, Suriyelilik ve diğer bölgesel kimlikler daha genel ve herkes kapsayıcı Arap kimliğiyle rekabet halindeydi. Örneğin Mısır'daki entelektüeller Mısır medeniyetinin diğer bütün medeniyetlerden daha eski olduğunu ve ülkenin firavunlar dönemiyle kendine özgü bir kimlik kazandığını iddia ederek Mısır'ı Arap milliyetçiliğinden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Mısırlı kimliğine daha çok önem vermeye çalışmışlar Arap kimliğini ve geçmişini unutturmaya çalışmışlardır. Tutarlı Arap milleti kavramına üçüncü engel dilsel farklılıklardır. Konuşma dilini yeterince farklılaşmış çok sayıda lehçe meydana getirmekte geniş Arap coğrafyasındaki Bir Arap'ın diğer kısımlarından olan Araplarla iletişim kurması çok zordu. Ortak bir Arap ulusu yaratmanın önündeki diğer önemli iki engel ise mezhepçilik ve kabileciliktir. Arap – İslam dünyasında Sünni ve Şii ayrımı milli birlik, ortak ulus yaratma ve bir arada yaşama çabalarına zarar vermiştir. Suudi Arabistan ve Körfez emirliklerinde yaygın kabilecilik anlayışı tek bir Arap ulusu fikrinin önünde yer almaktadır. Bazı durumlarda aşiretçilik ve mezhepçilik iç içedir ve böylece ulusal karşıtı tepkiyi güçlendirmektedir. Irak'ta 'ki Şii aşiret konfederasyonları ve Suriye'deki alevi ve Dürzi aşiret cemaatleri bunun örnekleridir (Daviş, 2016, ss. 80- 92)

Sonuç olarak ulus kurma ve dünyayı ulus devletlere bölerek yönetme son yüzyılın politik sistemi iken Orta Doğu bölgesinde bu hedefe ulaşmak için hem dinin hem de milliyetçiliğin kullanıldığı görülmektedir. Bu arada yüksek kültür dinin yeniden yorumlanıp rafine edilmesiyle İslam ve endüstriyel düzenin çimentosu olan milliyetçilik siyasal ve sosyal alanı şekillendirmiştir. Fakat Orta Doğu bölgesinde hem milliyetçilik hem de din güçlü bir devlet ve ulus oluşturmada tek başlarına yeterli olamamıştır. Siyasal sosyal ve politik olaylarda

belirli dönemlerde güçlenip ön plana çıksalar da bölgenin ve ortaya çıktıkları toplumun kaderini değiştirecek bir etki yaratmamıştır. Dönemsel tepkiler olarak palazlanmış güçlü rejim ve dış müdahaleler ile etkili olamadan ideolojik motivasyonlarını yitirmişlerdir (Choueiri, 2011, s. 350).

Orta Doğu bölgesinde İslam anlayışının olduğu her yerde kabilecilik ve İslam'daki ümmet anlayışı temel bağılık noktası olarak kaldı. Bölgede üniter ulus devlet İslamcılık ve kabilecilik anlayışından her zaman daha az önemli oldu. Arap coğrafyasında 20. yüzyılda ortaya çıkan devletler çoğunluğu itibari ile Avrupa emperyalizminin keyfi birer ürünü olmaları ve dini etnik grupların sınırları gözetmeksizin çizilmesi yüzünden meşruluk sorunlarıyla karşılaşmaktadır. İki dünya savaşı arasında ve sonrasında ortaya çıkan bu küçük Arap devletleri, Pan-Arap ulusunu böldü ve bölgede güçlü ulus devletlerin ortaya çıkmasını engelledi. Avrupa devletlerinin müdahalesi ve İslam'daki Allah'ın egemenliği fikri ve ümmet anlayışının ulus devlet fikri ile uyuşmaması bölgede zayıf bağımlı birbiri ile büyük çatışmalara girmese de mücadele eden devletlerin varlığı ile sonuçlandı (Huntington, 2005, s. 258).

Orta Doğu bölgesinde devletlerin meşruluk kaynağı olarak sıklıkla sığındığı milliyetçilik ve İslamcılık bölgedeki birçok sorun karşısında da fikir birliği halindedir. Bölgenin önde gelen problemlerinden Filistin sorunu, Arap İsrail çatışmaları, Batıya bağımlılık gibi önemli problemlerde iki fikir akımı belirli ölçülerde birlik sağlamaktadır. Milliyetçiler ve İslamcılar bölgedeki mevcut devlet sisteminin kendi fikir ve ideolojileri ile temelden çeliştiğinin farkındadırlar (Ebu Rabi, 2005, s. 200). Fakat her iki akımı zaman zaman savunan devletler kendi egemenliklerini meşrulaştırmak için bu retorikleri kullansalar da otoriter ve baskıcı tutumlarından kurtulamamışlardır. Devletlerin toplum üzerindeki adaletsiz ve baskıcı uygulamalarını örtbas etmek için araç olarak kullanılan bu düşünceler devletin işi bitince veya dönemsel algı dağılınca önemlerini yitirerek bir kenarda unutulmuşlardır.

4.1.4. Ordu

Demokratik toplumlarda ordu sivil irade tarafından kontrol edilmektedir. Ordular halkın seçtiği siyasetçilerin kontrolü altında ülke güvenliğini sağlamak için kullanılmaktadır. Fakat demokratik olmayan toplumlarda ordunun önemi bir kat daha artmaktadır. Demokratik olmayan toplumlarda ordu devletin koruyuculuğunun yanında rejiminde koruyuculuğunu yapmak zorunda kalmakta veya yönetimlere sık sık müdahaleler ederek anti demokratik uygulamalar yapmaktadır. Demokratik olmayan rejimler orduyu yanında tutmak için bir dizi

farklı argüman geliştirerek ordunun desteğini sağlamak ya da orduyu kontrol atında tutmaya çalışmaktadır. Bu durumda bu devletlerde her zaman kırılğan bir yapının oluşmasına neden olmaktadır. Bu durumda ki ülkelerde yönetimler yabancı devletlerin desteğini alan ordu müdahaleleri ile kolayca değiştirilebilmektedir. Bu tehdit ile karşı karşıya kalan devlet yönetimleri ulusal ve uluslararası politika geliştirirken oldukça zorlanmakta ve yabancı büyük güçlerin rahatsız olacağı politikalar ve söylemlerden kaçınmaya çalışmaktadır. Orta Doğu bölgesinde genç ve meşruiyet sorunu yaşayan devletlerde ordunun siyasi hayatta aktif bir şekilde belirleyici bir rol aldığını görmekteyiz. Bu nedenle dış ve iç tehditlerin oldukça fazla olduğu bölgede ordu devletin zayıf ve güçlü olmasını belirleyen önemli parametrelerden biridir.

1980 yılına kadar Orta Doğu'da yetmişden fazla darbe ile yönetimler değiştirilirken 1980-2010 yılları arasında on sekiz askeri darbe gerçekleşmiştir. Darbe sayısındaki bu düşüş bölgede siyasetin normalleştiğinden ziyade orduların bölge ülkelerinde kontrol mekanizmalarını geliştirerek yönetimleri ellerinde bulundurduğunu göstermektedir. Petrolün tüm dünyada artan önemiyle birlikte bölge devletlerinin de istikrarı uluslararası aktörler ve büyük güçler açısından da önem arz etmektedir. Ayrıca artan petrol gelirleri ile bölge ülkeleri önemli silah ithalatçısı konumuna gelmeleri bölgedeki orduları çok stratejik bir konuma yükseltmiştir. Ordu bölge ülkelerinde siyaset ve güvenlik sektörünün yanında ekonomik ve sosyal alanlarda da etkin bir konum kazanmıştır (Kurt, 2017, s. 10).

Orta Doğu ülkelerindeki rejimleri ekonomik güç ve ulusal destek yönünden değerlendirdiğimizde petrol geliri olan ülkelerin oldukça iyi bir durumda olduklarını görüyoruz. Birçok Orta Doğu ülkesi sahip oldukları petrol gelirleri sayesinde ordularına finanse edecek çok büyük kaynaklara sahiptir. Petrol gelirleri petrol ihracatçısı ülkeleri ayrıcalıklı bir konuma yerleştiriyor. Petrol gelirleri sayesinde büyük askeri harcamaları vatandaşlara vergilendirilmeksizin kolayca gerçekleştirebiliyorlar (Demirtaş, 2013, s. 110).

Bölgede toplumsal muhalefetin güç kullanılarak bastırılmasında ordunun rolü çok büyüktür. Suriye'deki Hama katliamlarında, Irak'taki Halepçe katliamlarında ve 1954 yılından günümüze kadar Mısır'daki Müslüman Kardeşler teşkilatı üyeleri üzerindeki baskı ve şiddette ordu en ön safta yer almaktadır. 1991 yılında Cezayir'de, 2012 yılında Mısır'da muhalefetin demokratik seçimler ile iktidara gelmeleri ile ordunun doğrudan kanlı çatışmalar yolu ile iktidarı tekrar ele geçirerek ülkelerdeki var olan statükonun devam etmesini sağlamıştır. Birçok yüksek rütbeli asker siyasetle yakın çıkar ilişkileri içindedir. Bürokrasinin yüksek mevkileri siyasal iktidara yakın kimselerle doldurulmuştur. Göreve alma atama gibi süreçler

siyasetin müdahalesi ile gerçekleşir. Bu nedenle patrimonial askeri kurumlarla siyaset arasında karşılıklı çıkar ilişkileri gelişmiştir. Bölgede ordular sayesinde darbe yaparak yönetime gelen aileler ordudaki güçlerini muhafaza ederek yönetimi ele geçirip, bırakın rejim değişikliğini iktidardaki ailelerin bile yıllarca değişmediği yönetimler kurdular. Suriye’de Hafız Esad ailesi, Mısır’da Enver Sedat ve sonrasında gelen Hüsnü Mübarek, Libya’da Muhammed Kaddafi, Tunus’ta Bin Ali ve Yemende Salih ailesi yıllarca yönetimde kalarak ülkeleri verimsiz bir şekilde yönettiler (Kurt, 2017, s. 11).

Bölgenin önemli ülkelerinden olan ve konumuzda incelediğimiz örneklem ülkelerinden Mısır’da ordu, siyasal ve ekonomik açıdan tarihsel bir öneme sahiptir. Modern Mısır’ın kuruluşunda ordunun büyük rolü bulunmaktadır. Kavalalı Mehmet Ali Paşanın Osmanlı Valisi olarak Mısır’a atanması ile başlayan süreçte Kavalalı Mehmet Ali Paşa yönetimi boyunca hayata geçirdiği siyasi ve askeri reformlar ile Mısır’ın devlet olarak ortaya çıkmasını ve bugün ki siyasi görünümünü kazanmasında oldukça etkili olmuştur (Eğri, 2018, s. 155).

Mısır ordusu ile ilgili bilinmesi ve göz önünde bulundurulması gereken ve tezimizin ikinci bölümünde değindiğimiz önemli hususlardan biriside ABD’nin askeri alanda en fazla yardım yaptığı bölge devletlerinin başında Mısır’ın yer almasıdır. Mısır petrol geliri olmayan yatırım ve kamu harcamalarını ABD’den aldığı borçlar ile idame etmektedir. ABD, Mısır’a 1979’dan beri yılda 1,3 milyar dolar askeri, 815 milyon dolar da ekonomik yardım yapmaktadır. Böylece ordu ile ABD arasında kurulan ve ABD’nin yönlendirmesine açık ilişki akıllarda soru işareti bırakmaktadır (Milton- Edwards, 2011, s. 94)

Tablo 4: Mısır Ordusu Tarafından Kontrol Edilen Ticari Şirketler

Arap sanayileşme Örgütü (AOI)	Temel üç ana askeri şirketten bir tanesi
Ulusal Hizmet Projeleri Kurumu (NSPO)	Temel üç ana askeri şirketten bir tanesi
Ulusal Askeri Üretim Örgütü (NOMP)	Temel üç ana askeri şirketten bir tanesi
Denizcilik ve Kara Ulaştırma Holdingi	En azından kısmen ordunun sahip olduğu firma. Başkan amiral, yönetim kurulu üyeleri ve başkanı ordu generali.
Kimyasal Sanayi Holdingi	Çatı altındaki şirketler generaller tarafından yönetiliyor. (Ulusal Çimento) Ana Hissedarlar ordu mensupları tarafından yönetiliyor.
Mısır Petrokimya Holdingi	Ana hissedarlar ordunun ana ticari partnerleri. Şirketin yönetim kurulunda askerler bulunuyor.
Mısır Doğal Gaz Holdingi	NOMP ile Ortaklığı var. Tharawa Petrol Şirketinin sahipleri. Ana Hissedarlar ordunun ticari partnerleri.
Metalürji Sanayi Holding	General Tarafından Yönetiliyor

Gıda Sanayi Holdingi	Başkan ve yönetim Kurulu üyeleri ve yöneticisi generaller. Alt Şirketi Mısır Şeker Sanayi, Delta Şekerde sahip olduğu hisseyi temsilen general bulunuyor.
Dokuma ve İplikçilik Holdingi	Alt şirketin ürünü (KABO) ordu ekonomik imparatorluğunun parçası olarak tanımlanıyor
Eczacılık Holdingi	Düzenli olarak hissedar toplantılarını ordu mekanlarında gerçekleştiriyor.
Turizm Oteller ve Sinema Holdingi	Yönetim Kurulu Başkanı ve alt şirket yönetimleri general.

Kaynak: EĞRİ, T. (2018). Mısır’da Ordu ve Ekonomi. s.170

Mısır ordusu ile ilgili ikinci en önemli husus yukarıdaki tablodan ve tezimizin ikinci bölümünde de değindiğimiz gibi Mısır’da Ordu hayatın her alanında aktif bir şekilde yer almaktadır. Ülkedeki tarım dışındaki nerde ise tüm sektörlerde yer almaktadır. Ordudan emekli olan generaller valiliklerde ve yerel yönetimlerde görevlendirilmektedir. Bu durumda ülkede siyasi kurumsal yapıların gelişmesini olumsuz etkilemektedir. Mısır’ın karizmatik ve bağımsızlığını sağlayan ordu kökenli lideri Cemal Abdun Nasır ile başlayan ve günümüze kadar ulaşan Mısır yönetimleri tamamen Ordu mensuplarından oluşmaktadır. 2012 yılında ilk defa sivil bir lider Mısır’ın kısa süreliğine Cumhurbaşkanı olmuştur. Fakat kısa sürede ordu tarafından yapılan darbe ile görevden uzaklaştırılmıştır.

Örneklem olarak seçtiğimiz bölgenin en büyük askeri güçlerinden birisine sahip olan İran’da 1979’İslam Devriminden sonra devrimi korumak amacıyla ikili ordu yapısına geçilmiş normal var olan Ordunun yanında DMO kurularak devrimin kalıcılığı sağlanmaya çalışılmıştır. İslam devriminin ve kazanımlarının korunması görevini üstlenen DMO zamanla sıradan bir kolluk faaliyetlerinin çok ötesinde bir yapıya bürünmüştür. Devrimden sonra DMO’ya tanınan ekonomik ve siyasi ayrıcalıklar ile bu yeni paralel ordu ülkede önemli bir güce kavuşmuştur. İran ordusu normal konvansiyonel bir ordu iken DMO saf askeri gücün yanında ekonomik ve siyasi alanda da faaliyet gösteren yapıdadır. DMO ülkenin güvenliğinden çok rejimin güvenliği ile ilgili faaliyetler yürütmektedir. DMO ile İran ordusu dengelenmeye ve kontrol altında tutulmaya çalışılmaktadır (Dumlupınar, 2023).

DMO İran siyasi hayatında son dönemle adından sıkça söz ettirmeye başlamış, ülkenin iç politikasından dış politikasına kadar birçok konuda aktif görüş beyan etmektedir. İlk olarak 1999 öğrenci olaylarından sonra reformcu Cumhurbaşkanı Hatemi’ye yönelik yazdıkları uyarı mektubu ile gündeme gelmişlerdir. Daha sonraları liberalleşme ve Batı ile diyalog politikalarına yönelik uyarı ve eleştirilerini sürdürmüşlerdir. Ülkede Cumhurbaşkanlığına ve

milletvekilliğine aday olanların çoğu DMO'nın eski üyeleridir. Günümüzde devrim muhafızları ülkede ekonomik faaliyetleri de yaygınlaşmış DMO'na bağlı şirketler ekonominin her alanında faaliyet göstermeye başlamıştır. Devrim Muhafızları ülkede siyasi liderlerin, hükümet binaları, TV ve radyo binaları, askeri garnizonların korunması gibi kritik yerlerin korumalığını üstlenmiştir (Sinkaya, 2023).

Diğer örneklem ülkemiz bölgenin önemli ülkelerinden olan Suudi Arabistan'da ise Orta Doğu bölgesinde silahlanmaya en fazla kaynak ayıran ülke olarak dikkatleri üzerine çekmektedir. Suudi Arabistan'ın silahlanmaya çok fazla kaynak ayırmasında bölgede meydana gelen savaş ve çatışmalar, bölge ülkeleri arasındaki güç mücadelesi ve rekabet ile yaygın yönetim biçimleri olan monarşi ve tek adam rejimlerinin iktidarlarını koruma kaygısı nedeniyle aşırı güvenlik önlemleri almaları gibi faktörler etkili olmaktadır. Bu nedenle bölge ülkelerinde ki silahlanma yarışı bölgede ciddi ekonomik kaynağın heba edilmesine neden olmaktadır. Petrolden elde edilen gelirlerin verimsiz silahlanma yarışında kullanılması bölgenin, ABD başta olma üzere Fransa, İngiltere, Çin ve Rusya gibi ülkelerin silah pazarı haline gelmesine neden olmuştur. Bölge enerji kaynaklarına sahip olması ve stratejik konumu bu devletlerin bölge ülkeleri ile askeri ilişkilerini silah ticaretinin ötesine taşımaya neden olmaktadır. Büyük güçler bölge ülkeleri ile askeri eğitim bölgede üst kurma ve istihbarat paylaşımı gibi uzun soluklu bir takım çalışmalar yürütmektedirler. Bu durum bölgedeki demokratik olmayan rejimlerin varlığını sürdürmesinde ve bölge devletlerinin zayıf yapısını devam ettirmesinde oldukça etkili olmaktadır (Mevlütöğlu, 2019, s. 501).

Bölgedeki önemli eksen ülkelerinden biri olan Suudi Arabistan'da çeşitli iç ve dış nedenlerden dolayı çok katı bir güvenlik politikası ve buna bağlı olarak aşırı silahlanma maliyetleri karşımıza çıkmaktadır. Suudi Arabistan rejimin güvenliğinin sağlanması ve devamı için dış destek ve Kraliyet ailesine yakın mensuplardan oluşan Ulusal Muhafız birliği oluşturmuştur. Ülkede 1979 yılında yaşanan Kabe baskını ve Şii nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki İran İslam devrimi sonrasında giriştiği rejim aleyhine faaliyetler gibi iç faktörlerin yanında İran'ın devrim ihraç etme isteği, SSCB'ye karşı ABD himayesi, Irak'ın Kuveyt'i işgal girişimleri gibi dış faktörlerin de var olması ülkeyi çeşitli arayışlara sokmuştur. Yukarıdaki iç ve dış kaynaklı güvenlik kaygılarından hareket ile aşırı silahlanma, yabancı devletlerin himayesi gibi arayışlar içerisine giren ve demokratik meşruiyetten yoksun rejim aşırı güvenlik kaygıları nedeniyle zayıf ve kırılgan bir yapıya bürünmüştür. Ülke için ortaya çıkan son büyük tehdit ise Arap Baharı olarak isimlendirilen bölge ülkelerinde görülen demokratikleşme taleplerinin dillendirildiği isyanlardır. 2010 yılında bölge ülkelerine yayılan

bu demokratik taleplere karşı Suudi Arabistan isyanların Körfez ülkelerine yayılmasını engellemek, Tunus, Mısır ve Libya'daki değişimlerin kuşatılması ve daha sonra Mısır'da gerçekleşen askeri darbenin desteklenmesi için büyük askeri ve ekonomik kaynak kullanımı gerçekleştirmiştir (Bayraktar, 2023).

Bölgeyi dünyanın diğer siyasi coğrafyalarından ayıran önemli bir özellikte yabancı askerlerin ve üslerin oldukça fazla olmasıdır. Sadece ABD'nin bölgedeki 11 ülkede 46 üssü değişmekle beraber 500 binden fazla askeri bulunmaktadır. Bu rakamlarda NATO kapsamında kullandığı Türkiye'deki üstleri dahil değildir. Rusya'nın ise Suriye'de 2 adet askeri üssü bulunmaktadır. Eski sömürgeci güçlerden İngiltere'nin ise Güney Kıbrıs, Suudi Arabistan ve Umman'da üstleri bulunmaktadır (Anadolu Ajansı, 2023).

Savunma sanayi doğasında diplomasinin aktif olarak kullanıldığı bir sektördür. Savunma sanayinde silahların ihraç edilmesi için ülkelerin izin vermeleri bir takım stratejik silahların satışında uzun süren müzakere ve görüşmeler diplomasi alanında önemli bir yer edinmektedir. Orta Doğu bölgesindeki petrol gelirlerinden elde edilen dev ekonomik kaynakların ABD başta olmak üzere Batılı devletlerden silah alımı adı altında koruma ve himayecilik için kullanılması söz konusudur. Silah temini adı altında gerçekleştirilen birtakım gelişmeler sadece ordunun donatılması değil o ülke ile diplomatik ilişkinin kurulması veya daha ileri bir seviyeye götürülmesi olarak da görülmektedir (Mevlütöğlu, 2019, s. 503).

Suudi Arabistan yaptığı silah anlaşmaları ile rejime muhalif olacak tüm engelleri ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Gerek ülke içinden gerek ülke dışından yaptığı önleyici müdahaleler ile yönetiminin devamlılığını sağlamaktadır. Suudi Arabistan petrol kaynaklarını pazarlamak ve korumak için hegoman güç ABD'ye ihtiyaç duymakta ve bunun karşılığında da ABD ile büyük silah ticaretleri yapmaktadır. Örneğin son dönemde veliaht Kral Selman ile ABD başkanı Trump arasında imzalanan 110 milyar dolarlık silah ticareti anlaşması bu durumu özetlemektedir (Kurt, 2018, s.124).

Sonuç olarak bölgedeki ülkelerde ordular darbe yaparak Mısır örneğinde olduğu gibi yönetime gelmekte ve ülkeyi yönetmekte, ya da Suudi Arabistan gibi monarşiler tarafından yönetilen devletlerde ordunun önemli birimlerine kraliyet ailesinden veya kraliyet ailesine yakın kişiler getirilerek ordu kontrol altında tutulmaya çalışılmaktadır. İran'da ise devrimi korumak amacıyla oluşturulan ordunun daha sonraları ülkede siyasi ve ekonomik alanda hakimiyetinin artması ülkede yönetime karşı girişilen toplumsal muhalefetin bastırılması gibi görevleri üstüne alan alternatif kolluk kuvvetleri olarak görülen DMO'nun olması ülkede muhalefetin

ve sivil alanın gelişmesini engellemektedir. Bölge ülkelerinin neredeyse tamamında ordu ile yönetimler arasında sıkı ilişkiler vardır. Bölge devletlerinin tamamında çeşitli güvenlik ve meşruiyet sorunları vardır. Bu durum da askeri gücü bölgede önemli kılmaktadır. Dünyanın birçok ülkesinde otoriter rejimlerin sonuna gelinirken Orta Doğu bölgesinde bu katı rejimler kalıcılığını korumaktadır. Bunda kuşkusuz en önemli pay ordu ve rejim arasındaki karşılıklı ilişkidir.

4.1.5. Pozitif Hukukun Gelişmemesi

Devletin inşa süreci genellikle zorluklarla doludur. Bu süreçte devlet yeni yapı ve kurumlar inşa etmekte zorluklar yaşamaktadır. Bu kurumların meşruiyet yaratması ve toplumda yer edinmesi belli bir zamana ihtiyaç duymaktadır. Bu kurumların toplum tarafından benimsenmesi iyi yönetim ilkelerinin benimsenerek yönetilmesine ve yolsuzluklardan uzak durmasına bağlıdır. Yine devleti oluşturan toplumun bir aidiyet etrafında birleşmesi devlet inşasında önemli bir yer tutmaktadır. Başarısız devletlere karşı uluslararası müdahale savunulduğu günümüzde Fukuyama'ya göre zayıf devletlerin ürettiği sorunların çözülmesi gerekmektedir. Bunun içinde devlet inşası ve sürecinde bu devletler ayakta duracak kurumsal yapıya ulaşana kadar ülke alt yapısı desteklenmelidir. Bu ülkelerde güçlü alt yapı ise gelişmiş şeffaf hukuk sistemi ve bu hukuk sistemin çalışmasını sağlayan bürokratik yapılanma ile mümkün olabilir (Heywood, 2018, s. 177)

Bölge devletlerinde hukukun kaynağı olarak ilk bölümde tanımladığımız şeriat karşımıza çıkmaktadır. Günümüze ulaşan şekliyle şeriat meşruiyetini Allah'ın kanunu olduğu öncülünden alarak bir kurallar bütünü olarak İslam devlet ve toplumlarında hukukun kaynağını oluşturmaktadır. İlim adamları tarafından geliştirilen bu hukuk yöneticiler tarafından tanındı ve kurumsallaştı. Şeriatın sınırları içerisinde yöneticilerin yasamada rol almaları mümkün değildi. Teoride kutsal kaynaklar tarafından tesis edilmiş detaylandırma ve yorumlama ise alanında yetkin yalnızca ulema tarafından yapılmıştır. Şeriat içerisinde yönetici her zaman yasama işlevinin dışında tutulmamıştır. İlk halifeler Emevi ve Abbasî halifelerinde şeriat kuralları koyma ve onları detaylandırma yetkilerinin verildiği görülebilir. Bu nedenle ilk halifeler daha çok Allah'ın halifesi daha sonraki halifeler ise peygamberin halefi olarak görülmüştür (Zubaida, 2008, ss. 119,120).

İslam hukuku ilke olarak bütün fertlerin tüm yaşam alanını düzenlemektedir. Fakat pratikte günlük yaşamın bazı alanları İslam hukukundan ayrı tutulan hükümdar hukuku veya örfi hukuk ile düzenlenirdi. Orta Doğu'nun açıkça geriye düştüğü iki alan olan ticaret ve finans

sektöründe modern zamana kadar İslam hukuku önemli bir rol oynamıştır. Modern dönem öncesinde bireyler İslami kurallara uyan sözleşmeler yapar sözleşmelerden doğan anlaşmazlıkları İslami mahkemeler aracılığı ile yerine getirir ve mülklerini mirasçıları arasında İslami miras kurallarına göre taksim ederlerdi. Yani Orta Doğu bölgesindeki bu düzen 19. yüzyıla kadar yerine yeni bir düzene bırakmadı (Kuran, 2023, s. 24). Orta Doğu'nun özel sektörünün çağdaşlaştırmaya yönelik ilk yapısal reformların hemen öncesinde yani 19. yüzyılın başlarında bölgedeki ekonomik faaliyetler Batı uygulamalarına göre çok geri kalmıştı. İslam hukuku ilkelerine göre kurulmuş ticari ortaklıklar kısa ömürlü birkaç ortaktan oluşurken Batılılar onlarca yüzlerce hatta binlerce hissedarlı süresiz denecek kadar kalıcı işlemler oluşturmaktaydı. Orta Doğu'da işletmelere kaynak temini küçük borçlar verecek kişiler ile sınırlı iken Batıda kitlelerden toplanmış sermayeyi büyük ölçekli üretken girişimcilere aktaran bankalardan kaynak kullanma olanağına sahipti. Yani Kuran'a göre İslam hukukundan kaynaklanan nedenlerden dolayı bölgede ekonomik gelişmeler yeterli düzeyde gelişmedi ve bu durumda devletlerin zayıf ve güçsüz kalmalarına neden oldu (Kuran, 2023, s. 29).

Timur Kuran İslami miras hukuku ile ölen kişinin belirlenmiş akrabalarına verilmesi gereken paylar büyük çaplı ve uzun ömürlü ortaklıkların kurulması önlediğini savunmaktadır. Ticaretin şahıs düzeyinde kalması modern ekonomi için gerekli olan dönüşümlere ihtiyacı erteledi. İslam hukukundan kaynaklı miras ve evlilik hükümlerinin ticari alt yapının durgunluğuna zemin hazırladığını bu nedenle Avrupa'da ortaya çıkan ekonomi ile ilgili karmaşık yapı ve kurumların Orta Doğu bölgesinde görülmediğini iddia etmektedir. Yine Kuran İslami hukuk çerçevesinde Batı Avrupa'da olan finans kurumlarının bankaların bölgede geç kurulması nedeniyle bölgede sermayeye ulaşabilirlik kısıtlandığı için teknolojik gelişme ve ilerleme zayıf kaldığını ifade etmektedir (Kuran, 2023, s. 359).

Bölge pozitif hukukun gelişim evrelerine bakıldığında geniş bir tarihsel sürece yayılan İslam toplumlarının değişen siyasi ekonomik ve sosyal durumları karşısında İslam'ın getirdiği kuralların ulema tarafından yorumlanması ile şeriat hukuku gelişirken İslam toplumlarının Avrupa ile artan ticari ekonomik ve siyasi ilişkileri neticesinde de pozitif hukuk bölgede yayılmaya başlamıştır. Kuran'ın emir ve yasakları, Hz. Peygamberin söz ve davranışları İslam toplumlarında ilk hukuk kuralları iken daha sonraki halifeler döneminde ve onu takip eden mezheplerin ortaya çıktığı dönemlerde klasik şeriat hukuk kurallarının geliştiğini gözlemekteyiz. Osmanlı döneminde İslam hukukunun yanında devlet için gerekliliğe göre yeni hukuk kurallarının ortaya koyulduğu önemli bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı döneminin sonları ve yeni devletlerin ortaya çıktığı dönemde ise Avrupa'dan ithal edilen pozitif hukuk kuralları bölgede ikili bir yapının oluşmasına neden olsa da bölge devletlerinin gelişmesine yeni bir nefes katmıştır.

Prensip olarak ilahi hukukun teorik hakimiyeti ile onun dünyevi hukuk ile birlikte var olması gerçeği ve şeriatın varlığının sınırlandırılması arasında bir gerilim mevcuttur. İlk aşamalardan itibaren savaş hukuku mali vergi işleri hazinenin idaresi hükümdarın davranışlarının nitelikleri gibi kamuyu ilgilendiren kuralları içermiş zamanla şeriatın bu ilkeleri aşılarak bunların yerine yeni ilkeler yerleşmiştir. Kimi durumlarda Ulema otoritesi altındaki Allah'ın hukukunu hüküm ve talimatlarını hükümdarın ve memurların uygulamaları ile örtüştürmeye çalışmıştır. Bazı durumlarda ulema devletin uygulamalarını şeriat ile bağdaştırmak için onun kapsamına sokmak için şeriatın kavramlarını ve terminolojisini genişletmiştir. Bu yolla kendi iktidarını ve yetkilerini devam ettirmiştir. Bu eğilim “Sünni realizm” olarak adlandırılmıştır (Zubaida, 2008, s. 186).

Orta Doğu bölgesinde devletlerin otoriter yapılanmasında dinin etkisi kısıtlı da olsa bulunduğunu iddia eden Acemoğlu ve Robinson'a göre İslam otoriter yönetimlerin oluşmasına yapısal olarak zemin hazırlamaktadır. Sünni İslam'da kilise benzeri hiyerarşik bir yapının olmaması, Kuran veya peygamberin yönetim şekli ve yapısı ile ilgili çok az şey söylemesi, yöneticilerin ve din adamlarının çok fazla normatif kural koymalarına neden olmuştur. Devlet toplum ilişkilerine dair İslami ulemanın hükümdar şeri kurallara karşı hareket etmediği müddetçe itaat edilmesi gerektiği yönündeki telkinleri bölgede devlet yönetimlerinin daha otoriter ve zayıf karakterde olmasına neden olmuştur (Acemoğlu, Robinson, 2020, s.421).

Günümüzde şeriat konusu üzerinde Arap hukukçular arasında çok farklı görüşler mevcuttur. Bunların birçoğu devletin yani mevcut statükonun yanında yer alarak eğitim gördükleri pozitif hukukun ve kurumlarının devam ettirilmesi taraftarıdır. İkinci bir görüş ise mevcut hukuk kaynaklarının yeni yasama ve değişiklikler yoluyla bir şekilde İslamlaşması taraftarıdır. Zaten günümüzde devlet işlerinde kamu maliyesi ve idaresi alanında şeriat büyük oranda devre dışı kalmıştır (Zubaida, 2018, s. 254). İslami siyasal düşüncede dini alan, hukuksal alan ve siyasal alanlar birbirinden ayrı düşünülmemiştir. Müslüman yasasının yani şeriatın, hukukun tek kaynağı ve gerek yönetenin gerekse sıradan bir Müslümanın şahsi davranışlarının normu olması istenir. Yasaları pozitif hukuku ve kendi değerleri olan özerk bir siyasal alanın tanımlanmasından kaçınılmaya çalışılır. Çünkü Müslüman bir birey veya toplum devlet hiçbir zaman toprakları sınırlarla çevrili bir ulus devlet olarak düşünmemiştir.

Müslümanlar için onların düşüncesinde İdeal iktidar ümmetin bütününe müminler cemaatine fiili iktidar ise sınırları bu ümmeti içine alacak şekilde tahayyül edilmiştir. Müslüman bir birey için devlet daha iyi bir Müslüman birey olarak yaşamak için ideal Müslüman toplumu için devlet amaç olmaktan çıkmakta ve araç olarak görülmektedir. Adalet veya hukuk bu adil ortamı sağlamak için gereklidir ve İslami yönetim anlayışının merkezinde kendine yer bulmaktadır (Roy, 2005, s. 30).

Genel olarak İslami hukukun teorik hakimiyeti ile onun pozitif hukuk ile birlikte var olması gerçeği ve şeriatın varlığının sınırlandırılması arasında bir gerilim mevcuttur. İlk aşamalardan itibaren savaş hukuku, mali vergi işleri, hazinenin idaresi hükümdarın davranışlarının nitelikleri gibi kamuyu ilgilendiren kuralları içermiş zamanla şeriatın bu ilkeleri aşılarak bunların yerine yeni ilkeler yerleşmiştir. İslam'ın devlet anlayışında sultan şeriatı uygularsa ve İslam cemaatini düşmanlarına karşı savunursa ona itaat borçludur. Sultanın meşruiyeti mümine dinini yaşama kolaylığı sağlaması ve kamunun iyiliğini sağladığı ölçüde meşru kabul edilmiştir. Bu durum klasik dönem için anlam taşıyordu. Fakat mevcut Müslüman devletlerin yakın tarihi ve doğası sorgulandığında siyasete uygulanan İslami kütür hedefinin büyük ölçüde modernizmin ve ulus devlet anlayışının getirdiği değişimler ile makullüğü, yeterliliği ve meşruiyeti sorgulanır hale gelmiştir. Müslüman toplumların bir tarihselliği vardır ve 19. yüzyılın başında modern devlet kutupları ortaya çıkmıştır. Bölgede yayılmaya başlayan Avrupa merkezli bakış açısı ile tarihsel süreç içerisinde var olan bölge kültür ve İslami normları çatışmaya başlamış ve bölgede karışık melez yapılar, tamamen İslami söylemler veya tamamen Avrupa merkezli hukuk anlayışını uygulayan devletler olmuştur (Roy, 2005, s. 32).

Burada konumuzu teşkil eden İran, Mısır ve Suudi Arabistan devletlerindeki hukuksal gelişmeleri inceleyeceğiz. Avrupa iktidarının askeri ve ekonomik alanda yükselişi ile İslam dünyasında özellikle Osmanlı topraklarındaki yönetici ve seçkinleri birtakım radikal reformlar yapmak zorunda kaldı. Avrupalı güçler karşısında alınan yenilgiler İslami kurum ve kuralların mutlak üstünlüğü noktasındaki kesin inancı zedeledi. 19. yüzyılda Osmanlı reformları ile ilk önce sultanı ve onu destekleyenlerin yerine devlet ve hukuk fikirlerine sarılmaları, Avrupa baskısı altında hukuki ve mali reformların gerçekleştirildiği Tanzimat Dönemi ve son olarak Avrupa hukuk kodlarının ve usullerin benimsenmesi ve şeriat unsurlarının kanunlaştırılması ile hukukun devlet kontrolü altına girmesi ile sonuçlanmıştır. 19. yüzyıl reformları devlet ve hukuk alanında yeni kavramlar uygulamalar getirmiştir. Birincisi, hükümetin mutlak hükümlerlikten yani sultanın idaresinden ayrılması ikincisi, dini işlev ve kurumların devlet

işlerinden ayrı olarak tanımlanması, üçüncüsü vatandaşlık tüm halkın kanun önünde eşit olduğu düşüncesinin ortaya çıkması, dördüncüsü, kamu hukukun doğması ve son olarak, ulus düşüncesinin dillendirilmeye başlanması ile bir dizi kavram ve terim bölgeye girmiştir (Zubaida, 2008, ss. 195-203).

Müslüman düşüncesine göre İslam devletinde yasama işlevi yoktur. Dolayısıyla yasama kurumlarına da gerek yoktur. Çünkü ilahi kurallar Allah tarafından Kuranda insanlara gönderilmiştir. İslam devleti prensipte devletin kilise ve ruhban sınıfı tarafından yönetildiği Batılı anlamıyla olmamakla birlikte bir teokrasiydi. Çünkü İslam dünyasında her iki kurum da yoktur ve teokrazi doğrudan Allah'ın yönettiği düzen anlamına gelir inanan Müslümanlara göre meşru otorite yalnızca Allah tan gelir hükümdar gücünü halktan ya da atalarından değil Allah tan ve kutsal yasadaki almaktadır. Dolayısıyla Allaha inanan adil bir yönetici meşru kabul edildiği için çok fazla norm ve hukukun gelişimi İslam toplumlarında olmamıştır (Lewis, 2017, s. 73).

Bölgenin en büyüğü ve örnek olarak incelediğimiz ülkelerinden olan Mısır'da ilk reformlar Osmanlı İmparatorluğuna bağlı Mehmet Ali Paşa yönetimi altında başlamıştır. Mehmet Ali yönetiminde Avrupa'ya gönderilen öğrenciler eğitimini tamamlayıp ülkelere döndüklerinde dini ulemanın yanında laik seküler söylemlerin doğmasına neden olmuştur. Abdurrahman döneminde kadar Mısır'da Osmanlı topraklarındaki hukuk reformlarında kısmen Avrupa kanunları alınarak, kısmen şeriat kurallarının kanunlaştırılması ile hukuk kuralları oluşturulmuştu. 2. bölümde değindiğimiz gibi Modern mahkemeler kurulmuş ve şeriat mahkemeleri ile birlikte çalışıyordu. Abdurrahman kanunun devlet hukuku olarak geliştirilmesine karşı değildi onun karşı olduğu itiraz ettiği dini ve seküler alanlardaki ikilik ve seküler hukukunun şeriat hukuku alanına doğru genişlemesini kabul etmiyordu. Abdurrahman'a göre içtihat tek çıkış yoluydu. İslam akla başvurmayı yasaklamaktan ziyade başvurmayı emretmekteydi. Abdurrahman ve ekolü hukukun radikal bir şekilde yeniden reform edilmesini amaçladılar. Abdurrahman hukuki otoritenin, geleneksel dini merkezlerden devletin denetimine girmesine karşı değildi. Hukukun parça parça farklı kaynaklardan alınmasına karşıydı. Abdurrahman'a göre bir ulus kendi kanunları ve kendi gelenekleriyle ancak doğru bir şekilde yapar ve yönetebilirdi (Zubaida, 2008, s. 228).

Mısır'da dini kurumların başı olan Ezher 19. yüzyılın sonlarından itibaren aşamalar halinde modernleştirilmiş ve dönüştürülmüştür. Şimdi devlet başkanı tarafından atanman ve önceden olduğu gibi meslektaşları tarafından seçilmeyen Ezher şeyhi(rektörü) dini kurumlarında başkanı oldu. Yani dini otoritenin başı Mısır'da zamanla devlet memuru oldu. Ezher'in temel işlevlerinden birisi devlet siyasetlerine meşruiyet oluşturmaktır. Cemal Abdülnasır

sosyalizmine de Sedat'ın İnfitah politikalarına ve İsrail ile yaptığı anlaşmalara da devletin yanında taraf olarak devletin politikalara karşı İslami söylemler üretti. 1952 yılındaki darbeden sonra yargı ülkede tamamen bağımsızlığını yitirerek devletin kontrolü altına girdi. Yargı mensupları devletin diğer alanlarında da görevlendirilerek beklentiye sokulmuş ve kontrol altına alınmıştır. Yargı organları siyaset tarafından çizilen sade kriminal olaylara bakan bir yapı haline getirilmiştir (Bozbaş, 2018, ss. 94, 102).

Konumuzun ve bölgenin önemli ülkelerinden Suudi Arabistan günümüzde hala şariat ile yönetildiği ender ülkelerdendir. Modern dönemde hem din hem hukuk bölge ülkelerinden sadece Türkiye'de tamamen birbirinden ayrılırken her ikisi de tamamen devletin kontrolüne girmiştir. Türkiye dışında coğrafyadaki diğer devletlerde ise durum biraz karmaşıktır. Diğer devletler seküler bir anayasa ilan etmezken ve çoğunlukla İslam'ı devletin dini olarak belirlerken dini kurum ve otoritelerin devletin kontrolü altına girmesini benimsediler. Fakat Suudi Arabistan Krallığı hukukun kanunlaştırılması ve devlet kontrolü altına girmesini çizgisini bölgede takip etmeyen tek ülkedir diyebiliriz. Suudi mahkemeleri ve kadıları devlet hukuku şeklinde kanunlaştırılmamış ama resmi olarak büyük ölçüde kadının içtihadına ve taktir yetkisine bırakılmış Hanbeli fıkına göre adalet dağıtmaktadırlar. Şariat hukuku ulema ve ulemaya bağlı kurumların elinde bulunmaktadır. 2. Bölümde değindiğimiz üzere ülkede hukuk alanı daha çok Vahhabi ailesinin elinde bulunmaktadır (Zubaida, 2008, s. 241).

20. yüzyılda yeni kurulan devletler ortaya çıkarken ve kurumsallaşırken dış dünya ile çok az bağlantısı olan Suudi Arabistan'da bu kurumsallaşma petrol gelirlerinin ortaya çıkmasıyla 20. yüzyılın ikinci yarısında başladı. Şuana kadar petrol zenginliği krallığı modern ekonominin getirdiği bir takım baskılardan her ne kadar uzak tutsa da Suudi Devleti son dönemlerde bir takım çalışmalar yapmak zorunda kalmıştır. Suudi Devletinin bürokratik bir yapılanma içine girmesiyle ülkede eğitimden yargıya kadar pek çok alanda din adamlarının etkinliği azalmaya başlamıştır. Suudi Arabistan Devletinde, bir Adalet Bakanlığı olmak üzere modern kurumları ihtiva eden bürokrasi ve prosedürler bulunmaktadır. Son dönemde Veliaht Kral Muhammed bin Selman birçok alanda reform çalışmaları yapmaktadır. Suudi mahkemelerinin caydırıcılık için verdiği kırbaç cezaları kaldırılarak yerine hapis ya da para cezalarının tanımlanması, 18 yaş altına idam cezalarının kaldırılması gibi birtakım radikal kararlar alarak uygulamaktadır (İNSAMER Suudi Arabistan Raporu, 2024).

Örneklem ülkelerimizden İran bölgede mezhepsel farklılığı ile ön plana çıkmaktadır. İslam'ın Şii yorumunun öncülüğünü yapan İran'da 1979 İslam Devrimi ile beraber İslami kurallar ile yönetildiğini ilan etmiş tüm sistemini ikinci bölümde incelediğimiz Velayt-i Fakih Sistemi

etrafında kurgulamıştır. Şii hukuku akıl yürütme süreci ve hukuki kurumları bu anlamada suni muadillerinden çok farklı değildir. Yalnızca onlar için sünnet peygamberin ve on iki imamın sünnetidir.

Pratikte ise İran'da durum Orta Doğu'daki diğer devletlerden biraz farklıdır. İran İslam devrimine kadar Kaçar Hanedanı ve bu güç etrafında toplanan aileler tüccarlar ve din adamları tarafından yönetilmekteydi. Dini seçkinler müçtehitler, Osmanlı'nın aksine gücü devletten değil, dini kurumlardan ve yerel iktidar seçkinlerinden almaktaydı. Dini kurumlar Osmanlı'nın aksine tek bir merkezden idare edilmemekteydi. Birden fazla önde gelen imam olabilmekteydi. Bunun dışında Sünni dünya ile Şii İran arasında ruh ve kültür farkı bulunmaktadır. İcma yani konsensüs ve önceki nesillerden kalan icmayı taklit etmek Sünni dünyada içtihatı sınırlandırmaktadır. Yeni hukuk kuralları ve yorumlar getirmekte icma ve içtihat, Sünni dünyada bağlayıcı olmaktadır. Şii İran'da ise içtihat önceki büyük imamların vardıkları hükümlerden açıkça muaf tutulmuştur. İmamın kendisi bizzat kendi hükümlerine varmak zorunda idiler. Şia anlayışında devletin başı ve gaybdaki imam dönene kadar onun temsilcisi olan Fakihlerin temel özelliklerinde adil ve hukuk bilgisi olan İslam'a derinlemesine hakim olma gibi özellikler aramaktadır. Rehber imamlık makamına yükselmek için resmi bir sistem veya usul bulunmamaktaydı. Toplumda oluşan konsensüs ile bir kişi imam olabilirdi. Bu nedenle ülke geleneğinde medreseler çok önemli bir yer tutmaktadır. Medreseler sistemin merkezinde yer almaktadır. Medreseler önemli kutsal şehirlerde konumlanmış ve yetiştirdiği öğrencileri molla olarak camilerde, şeriat mahkemelerinde görevlendirilmektedir (Zubaida, 2008, s. 288).

19 yüzyılda Kaçar İran'ı ulemanın denetiminde olan Şeriat Mahkemeleri ve devletin denetiminde olan Örfi Mahkemeler olarak ikiye ayrılmıştı. İran'daki Şeriat Mahkemeleri büyük ölçüde yerel ulemanın denetimindeydi. Yalnızca Örfi Mahkemeler devlet alanı içerisindeydi. İran 1920'li yılların başlarında modern devlet hukuk ve mahkeme sistemleri Avrupa'daki çeşitli ülkelerden hukukun çeşitli dalları kısım kısım alınarak ülkede uygulanmaya çalışılmıştır. 1928 yılında Tahran Üniversitesinde hukuk fakültesini kurmuştur. Rıza Şah Pehlevi ülkeyi Avrupa yönetimlerini örnek alarak modernleştirmek için bir dizi reform çalışmaları yaptı. Fakat ülkede din adamları sınıfı çok güçlü olduğu için ülkeyi dönüştürmede başarısız oldu. Nihayetinde 1979 yılında İran'da İslam Devriminin gerçekleşmesini engelleyemedi. Yeni gelen İslami rejim ülkede tamamen din adamlarından oluşan Uzmanlar heyeti adı altındaki bir grup din adamı ile İslam bir anayasa oluşturdu. İran'ın bu yeni anayasasında tamamen İslami kaynaklara ve ayetlere atıfta bulunarak bir

anayasa hazırladı. Ayrıca yeni oluşturulan rejimin her noktasında dini imamların yer aldığı bir yapı oluşturdu. Dini liderin yargı üzerinde geniş yetki ve güçlü etkisi bulunmaktadır. Başsavcı ve alt kademe yargıçlarını atama ve görevden alma gibi geniş yetkileri bulunmaktadır (Abrahammian, 2014, s. 29).

Çoğu ülkelerde pozitif hukukun büyük bir kısmı ceza hukuku da dahil Avrupa ülkelerinden alınmış ve uyarlanmıştır. 20. yüz yılın son dönemlerinde şariat kurallarının bir kenara bırakılması nedeniyle bir takım tepkilerin gelişmesi coğrafyada görülmüştür. Mısır'da Müslüman Kardeşler bunun en güzel örneğidir. İran'da bile İslam devriminden sonra Pehlevi döneminde kurulan modern mahkemeler kapatılmadı. Yine şariatın dar yorumu genişletilerek özellikle ekonomi ve finans konularında tefecilikten kaçınmaları karşılığında bankalara faiz alıp vermelerine müsaade edildi. Yine hem kamuoyu hem de uluslararası toplumun itiraz ve tepkilerine karşı bazı sert İslami cezalar nadiren uygulandı (Abrahammian, 2014, s. 29).

Sonuç olarak Orta Doğu devletlerinde hukukun ikililiği ve İslam hukukuna oryantalist bakış açısı, İslam hukukunun recm, kısas, el kesme gibi trajik cezalar üzerinden toptancı bir değerlendirilmeye tutulması, tamamen devletin ve toplumun ürünü olan pozitif hukuk ile ön yargılı kıyaslama ve değişen dünyada yeni olaylara karşı içtihat yaratma gibi zorluklar İslam toplumlarında modern İslami hukukun gelişimini sekteye uğratmıştır. Batılı düşünürler İslam toplumlarındaki bu hukuk anlayışını irdeleyerek bu durumun devletin toplumdan ayılmasına neden olduğunu öne sürerler. Böylelikle devlet toplum içerisinde kökleşmiş, kurumsallaşmış bir yapı olmaktan ziyade toplumun tepesinde oturan bir yapı haline geldiğini iddia ederler. Bu durum devlet ve toplum arasındaki ilişkinin asgari düzeyde kalması nedeniyle siyasi gelişimin de minimum seviyede kalmasına neden olduğunu dolayısıyla hukuk sisteminin modern bir devlet yaratmada yetersiz kaldığını düşünürler. Buna karşılık genç devletler bölgedeki hukuk sorunsalını çözmek için Avrupa'dan ithal edilen ve toplumun kültürel dokusuyla uyumlu olmayan toplumun oluşturmadığı hukuku, topluma uygulamanın yarattığı sıkıntılar ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu hususta bölgede devlet anlayışına zarar vermektedir.

Yine hukuk alanında bölgede görülen yaygın başka bir diğer sorunda Arap ülkelerinin bağımsızlıklarını elde etmelerinden günümüze kadar geçen zaman diliminde hukuk toplumun ve devletin kurucu bir unsuru olmaktan ziyade yönetimdeki azınlığın veya ailenin veya rejim partisinin devamını sağlamak için kullanılmıştır. Bölgede devletler kurulmuştur ama modern Batıdaki devleti, devlet yapan öğeler kabullenilmemiştir. Seçim var ama semboliktir. Anayasalar var ama semboliktir. Eşitlik, ilkesi dillendirilmekte ama uygulanmamaktadır. Siyasi muhalefet var ama görüntüde kalmaktadır. Bu nedenle kurumsallaşma bölgede Batılı

çağdaşlarına göre oldukça zayıf kalmıştır. Kendi coğrafyalarına sıkışan kapanmış ve jeopolitik olarak Batı tarafından yönetilen Arap toplumları İslam'ın sadece köktendinci ve şiddet dolu yönlerinin ve hukuk anlayışının görülmesine neden olurken kimi zamanda oryantalist Batılı bakış açısı ile kasıtlı betimlemeler yapılarak konu değerlendirilmektedir.

4.1.6. Sivil Toplum Anlayışının Gelişmemesi

Oryantalizmin penceresinden bölgeye bakıldığında Doğu güçlü devletler ve zayıf toplumlardan oluşmuştur. Doğu toplumlarının sürekli biçimde despotik ve durağan olarak tanımlandığından devlete karşı dengeleyici ve düzenleyici özerk güçlerin yani sivil toplumun bölgede bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Sivil toplumun Arapça ve İslami bir karşılığının olmaması, Batının aksine Müslümanların, adaleti hürriyetten üstün tutmaları nedeniyle doğu toplumlarında sivil toplum anlayışının gelişmediği algısı oluşmaktadır (Sadiki, 2018, s. 73).

Acemoğlu ve Robinson'a göre İslam'ın doğduğu ortamda güçlü bir otoritenin olmaması “bakir devlet formasyonu” olarak tanımlanan bir ortamda sıfırdan bir siyasi hiyerarşi veya bir siyasi otoritenin yaratılması nedeniyle erken dönem İslam toplumlarında Sivil toplum anlayışı gelişmemiştir. Pek çok devletsiz toplumlar kaygan zemin olarak tabir edilen otoritesi olmadan yeni bir otorite yaratılarak yola çıkan bu toplumların otoriter baskın bir devlete doğru savrulduğunu öne sürmektedir. İslam'ın doğuşuyla dini otoriteden alınan meşru güç ile yeni yaratılan merkezi otoritede devlet her alanı tanımlayarak gücü tekelleştirdi. Merkezi otoritesi olmayan İslam toplumları her alanı düzenleyen bir dizi norm ile yönetilmeye başlandı (Acemoğlu, Robinson, 2020, s. 101).

Sivil toplum alanında tartışılan temel meselelerden biri olan sivil toplum anlayışının Batılı değerlerden birisi olup, Batılı toplumların doğasında olan ve Müslüman toplumların bu değere yabancı olduğu varsayımdır. Avrupa'da 16. ve 17. yüzyılda yaşanan dini çatışmalar laikleşme ile çözülmüş ortaya çoğulcu toplumlar çıkmıştır. İslam toplumlarındaki ümmet anlayışı, cemaat şeklindeki yapılanmaları güçlendiriyor bu durumda bölgede sivil toplum anlayışının gelişmesini engelliyordu (Choueiri, 2011, s. 5).

Yine ünlü sosyolog Mardin'e göre İslam dinin beraberinde getirdiği bir özellik olarak toplum içinde örgütlenme şekillerinden bazılarının yerleşmediğini düşünmektedir. Bunlar ikincil yapı olarak tanımlanan, sivil toplum örgütlenmeleridir. Mardin, fert ile devlet arasındaki sivil toplum örgütlenmelerinin İslam toplumlarında gelişmediğini düşünmektedir. Batıda olan ama İslam toplumlarında olmayan bu yapılar nedeniyle fert ile devlet arasındaki yapılar ortadan

kalkmaktadır. İslam toplumlarında tüzel kişiliğe, Batıda olduğu gibi geniş yetkiler, serbesitiet ve meşruiyet tanımlanmamıştır. Orta Doğu'da siyasi iktidarların ikincil yapıları tek başına meşru ve kuvvetli organizmalar olarak kabul etmediğini ifade etmektedir. Mardin bu yapının özellikle şehirlerin örgütlenmesinde gözüküğünü şehirlerin Orta Doğu'da, Batıda olduğu şekilde müstakil siyasi bir güce sahip, kendi kanunlarını çıkaran ve özel mahkemeleri olan birimler olarak örgütlenmediğini söylemektedir. Avrupa merkezli şehirlerdeki parçalı dernekler yerine, Müslümanların şehirlerinde dini cemaatler, farklı mezhepsel gruplar ve ailelerden oluşan etnik gruplar şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Kısacası Avrupa'nın rüyası olan güçlü sivil yapılar İslam toplumlarının rüyası olmamıştır (Mardin, 2010, s. 72).

Başlangıçtan itibaren, Orta Doğu'da sivil toplumun var olup olmadığı ya da bölgede var olmasının muhtemel olup olmadığı meselesi etrafında belirli fikir hatlarının çizildiğine dikkat edilmelidir. Bir dizi Batılı yazar ve düşünür Patricia Crone, Daniel Pipes, Samuel Huntington ve Bernard Lewis gibi tanınmış doğu bilimcileri bölgedeki Arap ülkelerinde herhangi bir sivil toplum biçiminin var olma olasılığını reddetmişlerdir. Bu yazarlara göre sivil toplum var olamaz çünkü Arap ve Müslüman toplumları doğası gereği despotiktir ve despotik yönetim herhangi bir sivil toplumun yokluğunu varsayar (Milton- Edwards, 2011, s. 195).

Modernlik öncesi Orta Doğu'da çeşitli sosyal hizmetleri merkezi koordinasyon sağlanmadan ve geniş bürokrasilere dayanmadan verilmekteydi. Dolayısıyla şehirlerde bir takım hizmetleri sağlamanın aracı vakıftı. Bu muhteşem kurum sosyal hizmetleri sağlamada alternatif örgütsel biçimler geliştirme ihtiyacını sınırladı. Vakıf sisteminin esneklikten yoksunluğu Orta Doğu'yu sanayileşme döneminde büyük çaplı ekonomik sıkıntılar yaratan bir yola soktu (Kuran, 2023, s.53). Vakıf kurulurken kurucusunun tanımladığı görevlere uymak zorunda kalındığı için ve bu kuralların tekrar kolayca düzenlenememesi, iyileştirilememesi nedenleri, zamanla vakıf sistemin işlevselliğinin azalmasına neden oldu. Zamanla bu katılık, vakıf sisteminin yararlılığını iyice azalttı. Ayrıca bölgede bazı kişileri vakıf kurmaya iten başka denklemler vardı. Vakfi kuran kendisini başkan olarak atayıp vakıftan maaş alabiliyor ve yerine geçecek kişiyi belirleyebiliyordu. Son olarak vakıf mallarının kutsallığı yönündeki anlayış varlıklı ailelerin vergi müsadere gibi yollardan mallarını korumak için kullandıkları bir yapı haline dönüştü ve buraya büyük sermayeler kaçırılarak verimsiz bir kullanım alanı oluşturuldu (Kuran, 2023, s.361).

Batı'nın Orta Doğu bölgesinde hakimiyeti ele geçirmesiyle beraber artan müdahaleleri Orta Doğu bölgesinde sivil toplumun karakterini etkilemiş ve değiştirmiştir. Sermaye ve üretim yapılarında ortaya çıkan değişim ile birlikte gelişen yeni orta sınıf meslek, iş ve siyaset

çıkarları etrafında yeni örgütlenmeler kurdular. Bu yeni kurulan gruplar geleneksel cemaat grupları ile işbirliği yaparak halkı sömürgeci gruplara karşı harekete geçirmeye çalıştı. Birçok Orta Doğu ülkesinde 1950 ve 1960'lı yıllarda bağımsızlığının ardından yönetime gelen devletçi sosyalist rejimler sivil toplumun faaliyet alanını daraltarak gelişmesine engel oldu. 1970'lerde Orta Doğu bölgesinde siyasi ve ekonomik liberal politikalarla yönelim olurken ülkelerde genel anlamda bir demokratikleşme yaşanmadı. Rejimler halkın uygulanan ekonomik politikalarla karşı oluşacak tepkilerini almak için sınırlı açılımlar yaparak toplumu kontrol altında tutmayı amaçladılar (Nıblock, 2011, s. 585).

Modern politikaların siyasi partilerin ve sivil toplumun görevi devleti ehilleştirmek, devletin faaliyetlerini ona hizmet eden insanlarla meşru görülen amaçlar doğrultusunda sürdürmek ve güç kullanımını yasal çerçevede tutmak ve sınırlamaktır (Fukuyama, 2015, s. 24). Fakat bölgede kurulan genç Arap rejimlerinin büyük bir kısmı dar sosyal sınıfları genellikle demokrasi çılgınlıklarına ve halkın taleplerine aldırış etmeyen askeri ağırlıklı bir yapıları bulunmaktadır. Bu asker kökenli rejimlerin sürekli olarak Batı dünyasından yardım almasından kaynaklanan güçlü bir istikrara sahip olması özellikleri bu taleplere sağır kalmalarını sağlamaktadır. Yani yeni kurulan bu Arap Devletlerin temellerinin derinliklerinde despotizm yatmaktadır. Batılı anlamda sivil toplumu devletten ayrı bir özerk kurum olarak düşünürsek; devletin tek parti tek aile, tek kabile ya da tek birey diktatörlüğü formunu alması gerçek bir sivil toplumun doğmasını imkansız hale getirdiğini bölgede rahatlıkla görmekteyiz. Modern dönem öncesi Arap coğrafyasında özerk vakıflar tarafından kurulmuş ve beslenmiş sivil ve dini cemiyetler karşımıza çıkarken bu yapılar modern devlet ve onun hegemonyacı yapısı tarafından yok edilmiştir. Arap rejimlerinin veya bölgedeki sömürgeci güçlerin uygulamalarına karşı tepki gösteren bazı sivil toplum örgütlerinin marjinalleştirilmesi nedeniyle demokratik dünyadan tepki görecektir yerde hiçbir reaksiyona neden olmamıştır. Kapitalist yayılcılığın Arap dünyasındaki yapısı ve merkezle taşra arasında yarattığı büyük siyasal ve ekonomik uçurumların gücün az sayıda insanın ellerinde toplandığı otoriter liberal ve sonraları da milliyetçi bir devleti doğurduğunu görmekteyiz. Gücün merkezileşmesi ve gücün az sayıda insanın elinde toparlanması dev bürokrasi ve orduyla desteklendiğinde gerçekten modernize olmuş bir sivil toplumun doğmasını imkansız kılmıştır (Ebu Rabi, 2005, s. 223).

Konumuzda örneklem devletler olarak incelediğimiz ülkelerdeki sivil toplum yapılarına ve gelişim süreçlerine baktığımızda yukarıda ifade edilen tezleri doğrulayan gelişmeler ile karşılaşmaktayız. Örneklem ülkelerimizden Mısır'da 1952 yılındaki askeri darbeden

günümüze kadar askeri kadroların hakim olduğu bir yönetim görülmektedir. Askeri kadrolar tarafından yönetilen ülkede sivil toplum hep rejimin kontrolü ve baskısı altında kalmıştır. Mısır'da sivil toplumun geçmişi 1821 yılına kadar uzanmaktadır. Ülkedeki Rum nüfusa yönelik faaliyetlerde bulunan dernek Batılı anlamda ilk sivil toplum kuruluşu olarak kabul edilmektedir. Mısır'da İşadamları Derneği, İnsan Hakları Kurumu, Mısır Barosu gibi dernekler bulunmaktadır. Fakat bu derneklerin dışında asıl rejime muhalif olan sistemi eleştiren ve farklı söylemler üreten Mısır'ın en büyük sivil toplum örgütü olan Müslüman Kardeşler teşkilatı gibi muhalif örgütlenmelerin faaliyetlerine izin verilmemektedir. İkinci bölümde ayrıntılı işlediğimiz Müslüman Kardeşler Teşkilatı Mısır'ın yanında bölgedeki farklı ülkelerde yapılanması olan büyük bir organizasyondur. Faaliyetleri yasaklanmış üyelerine şiddetli cezalar verilmiş bir kuruluştur. Hareket terör örgütü olarak nitelenmekte ve tüm faaliyetleri yasaklanmıştır. Mısır'da 1980'li yıllardan itibaren artan sivil toplum faaliyetleri ve yapılarının sayısının kırk binden fazla olduğu tahmin edilse de son yaşanan devrim ve darbe süreçlerinden sonra ülkedeki sivil toplum faaliyetleri ciddi anlamda zarar görmüştür (Telci ve Rakipoğlu, 2019, s. 537).

Monarşi ile yönetilen Suudi Arabistan'da Batılı çağdaşlarında olduğu gibi bir sivil toplum anlayışından bahsetmek maalesef mümkün değildir. Ülkede sivil toplum adı altında faaliyet gösteren kuruluşlar ya kraliyet ailesine ya da onlara yakın kuruluşlara bağlı faaliyetlerini yürütmektedirler. Ülkede faaliyet yapmak isteyen sivil toplum kuruluşları rejimin onayı ile onların kontrolünde faaliyet yürütmektedirler. Şuan ülkede faaliyet yürüten kuruluşların ağırlığı İslami önceliklere sahip bu alanda faaliyet yürüten kurumlar olduğu görülmektedir. Suudi yönetimi siyasi ve sosyal alanda sivil toplum kuruluşlarının bağımsız faaliyet göstermesine müsaade etmemektedir. Bu alanda rahatlıkla en katı kuralları uygulayan ülke olarak niteleyebiliriz. Örneğin ülkede yabancı ve yerli birçok çalışan olmasına rağmen sendikal olarak örgütlenmelerine izin verilmemektedir (Telci ve Rakipoğlu, 2019, s. 545).

Suudi Arabistan'daki en yaygın sivil toplum kuruluşu zekatın dağıtımı ile ilgilenen sosyal yardım dernekleridir. Bunlarda Suudi ailesinin yönlendirmeleri ile faaliyet yürütmektedirler. Ülkede son dönemde sivil toplum alanında kayda değer gelişmeler gözlenmektedir. Bunun da nedeni 2011 yılındaki Arap baharı sürecinde yaşanan gelişmelerdir. Ülkede bu süreçten sonra Özgür Gençler Koalisyonu, Cidde Ekonomik Forumu, Genç Girişim Gurubu ve İslami Milli, Parti gibi kuruluşlar ülke yönetiminden demokratik ve ekonomik taleplerde bulunmaktadır. Ülkede demokratik bağımsız ve ülke yönetimine katkı sunacak bir sivil toplumun kısa vadede ortaya çıkması ve gelişmesi mümkün görülmemektedir (Telci ve Rakipoğlu, 2019, s. 547).

Orta Doğu'da dini merkeze alarak yönetim anlayışı geliştiren ve konumuzun önemli ülkelerinden İran'da durum Suudi Arabistan'da olduğu gibi baskı altında tutulmaktadır. Burada sivil toplum Suudi Arabistan'dan farklı olarak sosyal ve siyasi yaşamın içinde aktif olarak var olmaktadır. Her ne kadar İran'da yönetim sivil toplum üzerinde denetimi elinde bulundursa da sivil toplum devlet aygıtının karar alma sürecinde zaman zaman baskı unsuru olabilmektedir. Bölgede sivil toplum tecrübesi 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan İran'da Kaçarlar, Pehleviler ve İslam Devrimi sonrasında otoriter devlet yönetimi sivil topluma baskı uygulansa da ikinci bölümde değindiğimiz üzere İran'da güçlü esnaf ve din adamları sınıfı toplumsal baskı grubu olarak ön plana çıkmaktadır. İran'da, Batı tarzı sivil toplum kuruluşları bulunmaktadır. İran'da sivil toplumun örgütlenme biçiminde siyasi partilere, ekonomik örgütlere, mesleki ve toplumsal çıkarlara dayalı dernekleri barındırdığı için bölgedeki diğer devletlere nazaran daha moderndir (Nıblock, 2011, s. 592).

Orta Doğu bölgesinde doğrudan sivil toplumun gelişmesine en çok katkısı veren dini, merkez alan örgütlerdir. Bu örgütler toplumu ve siyasi koşulları değiştirmeyi amaçlayarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bölgedeki sivil toplum örgütlerinin sayısı 1960'lı yıllarda 20 binden azken 1980'li yılların sonunda 70 bin civarında olduğu ifade edilmektedir. Aslında bölgede azımsanmayacak kadar sivil kuruluş olmasına rağmen bu örgütlenmelere devletler tarafından yeterli alanların açılmaması ile açıklanabilmektedir. Ülkelerdeki siyasi yapılar dışarıdan ve içeriden gelen tepkilere kayıtsız kalamayarak sivil toplum örgütlerinin açılmasına izin verseler de onları sıkı bir şekilde denetleyerek kontrolleri altında tutmaya çalışmaktadırlar (Nıblock, 2011, s. 586).

Toplumun devlet ve siyasi seçkinler başa çıkabilme, onları sınırlandırma yeteneğine sahip olması sivil toplumun güçlü olması ile sağlanabilmektedir. Bir toplumun örgütlenmesi siyasete müdahil olabilmesi ve gerektiğinde devlet ve seçkinlere başkaldırabilmesi devlette keyfiliğin ve devletin gücünün sınırlandırılması ne kadar önemli ise devletin yasaları uygulama, bireyler arasındaki sorunları çözme, kamu hizmetlerini yerine getirme, halka ekonomik fırsatlar ve refah sağlaması da bir o kadar önemlidir (Acemoğlu, Robinson, 2020, s.175). Sivil toplum Otoriter yönetimler ve kültürel etmenler nedeniyle Orta Doğu bölgesinde Batılı anlamda bir gelişme gösterememiştir. Bu durum bölgede otoriter devletlerin kabuklarını kırmada ve devlet aygıtının gelişime açık olmamasına neden olmuş ve Batılı anlamda güçlü devlet modelinin gelişmemesinde güçlü bir sivil toplumun olmaması önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede meşruiyet zemininden yoksun kapalı rejimlere karşı her ne kadar sivil toplum son dönemde güçlenmeye yavaş yavaş başlasa da hala devlet aygıtının tüm

baskısı üzerinde bulunmaktadır. Yeni nesil iletişim araçlarının gelişmesi ile devlet aygıtının baskısı kırılmaya çalışılmaktadır.

4.1.7. Orta Doğu Halklarının Demokratik Olamayacağı Algısı

Modern Avrupa'nın dünyanın merkezi olarak ortaya çıkışı ile beraber birbirinden farklı iki tarihin doğmasına sebep olmuştur. Modernite, ulus devlet, kapitalist serbest piyasa ekonomisi ve akılcılık ile özdeşleşen Batı ile bunun karşısında yer alan ve Batılı bu kavramların zıttı ile tanımlanan durağan, akılcı olmayan, geleneksel, statükocu, gizemli, egzotik medenileştirilmeye mahkum coğrafya olarak tanımlanmaktadır. Batının karşıtı olan bu dünya Batılı sistemin dışına itilerek marjinalleştirilmiş son tahlilde ya filen işgal ya da sömürüye uğramıştır. Batının yükselişi ile diğer toplumların modernleşmesinden çok sömürgecilikle çatışma, direniş, uzlaşma, asimile olma gibi farklı siyasal ve toplumsal eylemlerin ortaya çıktığı bir durumu göstermektedir. Son birkaç yüzyılda Batılı olmayan toplumların tarihi, Batı ile girişilen mücadele ile özdeşleşmiştir (Kalin, 2024, s.109).

Avrupa medeniyetinin veya sömürgeciliğinin bölgenin ekonomik kaynaklarını sömürmekten farklı olarak kendisine biçtiği “medenileştirme” veya demokratikleştirme misyonu güdüsüyle hareket ederek Batılı olmayan toplumları kendilerine benzetmeye “beyaz adamın yükü” olarak inandırmıştır (Kalin, 2024, s. 110). Sömürge siyasetini Hristiyanlık veya laiklik adına değil uygarlık adına yürüttüklerini söylüyorlardı. “aşağı ırklar” diye tabir ettikleri toplumları uygarlaştırmak Avrupa ülkelerinin yerine getirmesi gereken önemli bir misyon olarak görüyor, bölgedeki yaptıkları hukuksuzlukları, sömürgeleştirme girişimlerini özgürleştirmek, uygarlaştırma, modernleştirme şekilde meşrulaştırıyorlardı. Kültürel, siyasal bir sistem ihracı olan bu durum Napolyon'un Mısır'ı işgal girişimi ile başlamış olup günümüzde hala farklı formlarda karşımıza çıkmaktadır (Luizard, 2016, s. 40).

Tablo 5: Batı'nın Doğu'ya Karşı Oryantalist ve Ataerkil Yapılanması

Dinamik Batı	Değişmeyen Doğu
Yenilikçi, becerikli, hareketli	Taklitçi, cahil, pasif
Akılcı	Akılcı olmayan
Bilimsel	Batıl geleneklere bağlı
Disiplinli, düzenli, özdisiplinli	Tembel, dengesiz, doğal
Mantıklı, duyarlı	Mantıksız duygusal
Akıl odaklı	Beden odaklı, egzotik ve alımlı
Otoriter, bağımsız işlevsel	Çocuksu, bağımlı, işlevsiz
Özgür, demokratik, anlayışlı, dürüst	Esir, despot, anlayışsız, ahlaksız
Medeni	Barbar
Ahlaki ve ekonomik olarak ilerlemeci	Ahlaki olarak geri, ekonomik olarak durağan

Kaynak: Hobson, M. J. (2019). Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri. s.23

Batı liberal demokrat, gelişimci, artan zenginlikle beraber akılcı birey ortaya çıkaran ve akılcı kurumları kullanıyordu. Doğu ise tam tersine despotik yönetim, akıldışı kurumlar ve egzotik bireylerden oluşuyordu değişen ve gelişen Batıya karşı durağan ve yerinde sayan doğu toplumları algısı oryantalist despotizmin kabul ettirdiği bir durumdu (Habson, 2019, s. 24). Oryantalizm üzerine çalışmaları ile ünlenen Said'e göre Batı kendisini öyle inandırmış ki şarklı davranışın kuralları olarak görülen şeylerden sapılmasının doğaya aykırı olduğuna inanılıyordu. Batılı oryantalistlerde Şarktaki her şeyin Batı'nın ıslah edici çalışmalarına ihtiyacı olduğu düşüncesi hakimdi (Said, 2008, s. 50).

Batı kendi medeniyetini “iyi” olarak tanımlayıp dünyanın geri kalanını batı merkezli “iyi” olarak tanımladığı değerler çerçevesinde tedavi edilmeye muhtaç olarak görmektedir. Batı merkezli norm ve değerler sürekli evrenselleştirilerek bir şekilde bölge toplumlarının önüne getirilmekte ve bölgede Batının politikalarına karşı geliştirilen siyaset veya düşünce biçimleri şeytanlaştırılarak değersizleştirilmektedir (Balcı, 2018, s.52).

Medeniyetler çatışması tezi ile tüm dünyada tanınan Huntington Batınının doğuya bakış açısını bir cümlede ifade etmektedir. Huntington'a göre “İslam kültürü, İslam ülkelerinin çoğunda demokrasinin ortaya çıkmasındaki başarısızlığı açıklayabilir” demektedir (Huntington, 2005, s. 27). İslam bilimci Lapidus ise İslam toplumlarındaki demokratik olmayan siyasal yapıları İslam öncesi bölgedeki hakim kültürler ile açıklamaya çalışmaktadır. Sasaniler ve Bizanslılara ait saray ritüellerinin, sanatsal mimari, idari örnekler ve siyasi kavramların Emevi ve Abbasi devletleri tarafından benimsenerek kullanıldığını ifade etmektedir. İslam'ın geldiği dönemde bölgedeki hakim siyasal anlayış, ekonomik üretim biçimi, gibi toplumsal kalıplarda köklü değişiklikler yapacak çok farklı bir model sunmadığı için var olan temel ve kurumsal yapıların değişmediğini ifade etmektedir. İslam'ı toplumların oluşumu Orta Doğu'nun tarihsel gelişim sürecinin bir özeti ve İslam öncesi kurumsal yapıların İslami kültürel terminolojide yeniden tanımlanması olarak görmektedir (Lapidus, 2016, s.184). Burada da tabi ki kaçırmamız gereken bir nokta Avrupa'da hanedanlık ve imparatorluklar ile yönetilmekteydi. Birbirleri ile uzun yıllar savaşan Avrupa topluluklarının hanedanlık yönetimini bırakıp ulus ve bireyi ön plana çıkartan devlet sitemine yönelmesi ve bu sistemin verdiği avantaj ile diğer toplumlara karşı üstün hale gelirken doğu toplumlarının hala tek adamın idaresinde devam etmesi sorgulanması gereken bir durumdur.

Ünlü oryantalistlerden Ernest Renan'a göre İslam'ın bilim ve felsefe üretmeyeceğini düşünce adına ne varsa bunun İslam öncesi Fars kültüründen veya başka kültürlerden alındığını

savunmaktadır (Kalin, 2024, s. 109). Arap kültürü, kabile kültürü ve İslam kültürünün evliliği ile yüzyıllar öncesinde oluşmuş ve bugüne kadar temel özelliklerini koruyarak gelmiş bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmektedir. Bir kabile toplumunda doğan İslam'ın kabile kültüründen ne şekilde farklılaştığının İslam kültürünün farklılaşma sürecinde rol oynayan sosyal ekonomik faktörleri, yaşanan tarihsel süreci göz ardı edilerek toptancı bir yaklaşım ile ele alınıp konu değerlendirilmektedir (Demirtaş, 2013, s. 51).

18. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa her alanda dünyayı iki kutba ayırıyor batı ve doğu veya batı ve batılı olmayanlar şeklinde bir tasnife gidiyordu. Bu anlayışa göre batı doğudan üstün görülüyordu. Doğu ise ikinci sınıf görülüp batılı değerlerin karşısında yer alan batılı değerlere karşı bir tez olarak yer alan bir topluluk olarak görülüyordu. Batı çalışkan, üretken akılcı, liberal demokratik, dürüst, gelişime açık bir yapı olarak görülürken doğu bu Batı'daki meziyetlerin tersine sahip akılcı olmayan, üretmeyen tembel geri kalmış durağan yönetilmeye mahkum topluluklar olarak görülüyordu (Habson, 2019, s. 23).

Tablo 6: Max Weber'in “Doğu” ve “Batı” ya Oryantalist Bakışı

Batı (Modernite)	Doğu (Gelenek)
Rasyonel (Kamu) Yasalar	Kişiyeye Göre Özel Yasalar
Çift girişli saymanlık	Akılcı saymanlık olmaması
Özgür ve bağımsız şehirler	Siyasi/idari kamplar
Bağımsız Şehir burjuvazisi	Devlet Kontrolünde tüccarlar
Rasyonel Yasal (ve demokratik) devlet	Otoriter (Doğu Despotizmi) devlet
Rasyonel bilim	Mistisizm
Protestan ahlak ve Akılcı bireyin doğuşu	Baskıcı dinler ve ortak bilincin üstünlüğü
Batı'nın temel kamusal yapılanması Bütün Gruplar ve kurumlar arasında sosyal gücün dengesiyle ölmüş medeniyet (örn. Çoklu devlet sistemi ya da çoklu yönetici sistemi)	Doğu'nun temel kamusal yapılanması Gruplar ya da kurumlar arasındaki toplumsal güç dengesi yokluğuyla birleşmiş medeniyet (örn. Tekli devlet sistemi y ada imparatorluk)
Kamusal ve özel alanların ayrılması(rasyonel kurumlar)	Kamusal ve özel alanların kaynaşması (irrasyonel kurumlar)

Kaynak: Hobson, M. J. (2019). Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri. s.30

Doğu ve Batıyı bir birinden ayıran yukarıdaki tabloda da özellikle son satırlarda yer alan batıda liberal ekonomik alanın gelişimi ile kamusal alan ile bireyin alanının ayrılmasının doğuda bu alanın olmaması doğu toplumlarının geride kalmasının nedeni olarak görülmektedir. Avrupa merkezli bakış açısına göre İslam serbest piyasa anlayışını engelleyen baskıcı bir din olduğu yönündeki hakim bakış açısının tersine İslam serbest piyasayı ve özel mülkiyeti savunan bir dindir. Hz. Muhammed'in ticaret ile uğraştığı gerçeği unutulmamalıdır

(Habson, 2019, s. 50). Tabi Batının bu izlenimi edinmesinde ne etkili oldu ona da baktığımızda Kahire’de 1000 yılında doğmuş birisi 1850 yılında tekrar Mısır’a gelse ekonomik anlamda hiçbir büyük çaplı değişim görmeyecektir. Bu bölgenin durgun görünmesi bireylerin statükoya bağlılığından kaynaklanabilir. Bu bakımdan modernleşme teorilerinin savunucuları İslam’ı veya bölgeyi durağan veya statik olarak tanımlamaktadırlar (Kuran, 2023, s. 27). Orta Doğu bölgesinde ekonomik yaşamın niçin bin yıllık bir dönem boyunca kendisini dönüştüremediğini anlamak aslında bölgedeki devlet yapılanmalarının niçin zayıf kaldığını anlamamıza yardımcı olacaktır. Bölge bugün batının dinamik yaşam alanında pasif sorunlu bir bölge olarak görülmektedir. Asya veya despotizmin vatanı bu nedenle ekonomik gerilemenin kurbanı olduğu kabul edilirken, Avrupa’nın demokrasinin beşiği olduğu ve bu yüzden ekonomik ve siyasi gelişimin taşıyıcısı olduğu iddia edilmektedir (Habson, 2019, s. 227).

Batının oryantalist mirası devralarak bölgeye olan bu sorunlu bakış açısını hala devam ettirmektedir. Bölgeye ve İslam dünyasına bu pencereden eğilerek post –Oryantalist bir yaklaşım ile ele almaktadır. Bölgedeki ülkeler ve siyasi yapılar büyük ölçüde zayıf, istikrarsız, otoriter ve siyasi meşruiyetten yoksun olmaları nedeniyle demokratik rejimlerin de Batı’ya özgü bir yapı olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bölgedeki Anti demokratik eğilimler ya din ile ya da bölgedeki hakim kültür olan Arap medeniyeti ile ilişkilendirilerek sosyal politik ve ekonomik yönleri değerlendirilmemektedir. Bölgedeki demokrasi eksikliği Arap istisnacılığı olarak görülmekte ve bölgenin demokrasi taleplerine kapalı olduğu yorumları yapılmaktadır. Tabi ki bu yorumların yapılmasında Arap toplumlarındaki bağımlı az gelişmiş ekonomiler, modern ve demokratik görünümlü neo-patrimonyal siyasi yapının hala devam ediyor olması etkilidir (Milton- Edwards, 2011, s. 186).

Fakat bölgede yaşanan Arap Baharı olarak isimlendirilen ve halkın demokratik taleplerini dillendirdiği hatta uzun yıllardır baskıcı bir şekilde ülkeyi yöneten tek adam rejimlerini değiştirdiği bu süreç bölge ile ilgili genel kalıplaşmış söylemleri boşa çıkarmıştır. Bölgede yaşanan bu süreç bölgenin durağan olmadığını, halkın otoriteye teslim olmadığını ve despotik yönetimlere karşı demokrasi talep edebileceğini tüm dünyaya duyurmuştur.

4.2. Ekonomik Faktörler

7. yüzyılda günümüzdeki Suudi Arabistan sınırlarında doğan ilk İslam toplumları ticari bir toplumdur. Hz. Muhammet’te ticaret ile uğraşmaktaydı. İslam’ın kutsal kitabı Kuran’da ve peygamberin sözleri olan hadislerde piyasa güveni teşvik edildi, özel mülkiyet kutsandı.

İslam'ın bölgede yarattığı bu dinamizm ile bölge binlerce yıl refah içinde yer aldı. Daha sonraları Avrupa'da yaşanan ekonomik gelişmelere ayak uyduramayan bölge Avrupalı sömürgeci güçlerin de etki alanına girmesiyle uzun süredir az gelişmişlik kısır döngüsünü kıramamaktadır. Müslüman dünyasının Avrupa işgali altına girmesi ve sömürgeci güçlerin bölgeye kendi ekonomik ve hukuksal kurumlarını getirmesiyle bölge tamamen Batılı büyük kapital piyasalar tarafından yutulmuştur (Kuran, 2023, s. 57).

Modern devletin Avrupa'da ortaya çıkışı ile beraber hukuk sistemini ve mülkiyet haklarını sağlayan ve geliştiren bu devlet yapılanmaları beraberinde modern ekonomi dünyasını da ortaya çıkarmıştır. Müslüman imparatorluklar Avrupa'nın ekonomik yükselişine ayak uyduramayarak bölge ekonomisinin Avrupalı güçlerin denetiminin altına girmesini izlemek zorunda kaldılar. Ekonomik kalkınma açısından Avrupalı güçler ekonomilerin sömürge sermayesi yerine Avrupa kentlerinden doğrudan yönetilmesi de dahil olmak üzere bu bölgenin ekonomisini kendi ekonomilerine yakından bağladılar. Yerel ekonominin kontrolüne veya düzenlenmesine yönelik her türlü harekatı engellediler (Macqueen, 2018, s. 58). Bölgeye hakim devlet olan Osmanlı İmparatorluğunun gerileme ve dağılma dönemi ile Avrupa kapitalizminin yayılma döneminin örtüşmesiyle bölgede üretilen ekonomik değerler Avrupa kapitalizminin daha da büyümesine hizmet etmiştir. Gümrük vergilerinin düşük tutulması İngiliz tüccarların pazarlara erişiminin garanti altına alınması ile dünyanın birçok farklı yerinde savaşa ve ilhaka kalkışmadan ülkeler ekonomik yollar ile kontrol altında tutulmuştur (Burbank ve Cooper, 2010, s. 311) .

Kuran, Orta Doğu bölgesi Batının gerisine düşmesindeki en büyük nedeni, Doğu toplumlarının modern ekonominin kilit kurumlarını benimsemede geç kalmış olmasında bulmaktadır. Batıda ekonominin gelişmesinde özel sektörü ve ticari faaliyetleri koruyup gözeten güçlü bir hukuk anlayışı ve kurumların var olmasının önemli rol oynadığını düşünmektedir. Doğu toplumlarında ekonomik faaliyetleri her yerde mümkün kılan yasalar, düzenlemeler ve örgüt biçimlerinin benimsenmesinin geç kalındığını ifade etmektedir. Batı toplumlarında ekonomik faaliyetler ise uzun ömürlü özel işletmeler bünyesinde üretken kaynakların seferber edilmesi ile sağlanmaktadır. Fakat 19. Yüzyılın başlarına kadar Orta Doğu'da işletmeler kurucularının yaşamları ile sınırlı çekirdek aile işletmeleri idi. İslam anlayışındaki ve bölge kültüründe ki miras anlayışı nedeniyle bölgede Avrupa'da olduğu gibi büyük şirketlerin doğması geç olmuş bu durumda bölgede güçlü büyük sermaye şirketlerinin oluşmamasına nede olmuştur. Bir müddet sonra ise oluşan şirketler Avrupa'daki şirketler ile rekabet edemeyerek kısır bir döngünün oluşmasına neden olmuştur (Kuran, 2023, s. 21).

Avrupalı sömürgeci güçlerin yayılması bölgenin kapitalist dünya pazarının içine sokulması ve Avrupa devletler sistemine dönmeden önce bölge ekonomisi tarıma dayalı ve ticaret yolları üzerinde doğu ile batı arasında bir köprü konumundaydı. Daha sonraları bölgede Avrupa'nın artan ekonomik varlığının yanında askeri müdahalelerin de başlamasıyla Avrupa'nın pazarı haline geldi. İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a müdahalesi ile başlayan süreç 19. yüzyıl boyunca artarak devam etti. Avrupa'nın Orta Doğu bölgesindeki ekonomik nüfuzunun artmasında serbest ticaret ve yabancı para birimleri yaygınlaştı, ticaret davalarında Avrupa kanunlarını uygulayan mahkemeler ortaya çıktı artan borçlanmalar ile beraber kamu gelirleri üzerinde denetimler arttı ve yönetimler ele geçirildi (Bromley, 2011, S. 608).

Batı Avrupa'nın küresel ekonomiye egemen olmasında ve yeni bir dünya düzeni oluşturmaya coğrafi keşifler ile ticarete avantajlı konuma yükselmeleri ve bunu takiben sömürge imparatorlukları kurmaları kaynak bulmayı ve işletmeyi kolaylaştıran etmenler olarak batılı devletlerin hızla gelişmesine neden oldu. Batılı devletler Orta Doğu'daki ticari faaliyetlerini ya kurdukları koloniler ile ya da bölgede bulunan Hristiyan veya Yahudi azınlıklara tanımlanan imtiyazlar eliyle yürüttüler. Bölgedeki gayrimüslim azınlık grupları özellikle bankacılık, kitle iletişim araçları ulaşım gibi alanlarda Batının hukuki ve finansal koruması altında Müslümanların epey önüne geçtiler (Kuran, 2023, s. 363). Yabancı tüccar ve sermaye sahipleri yerel aileler ile işbirliğine girerek Orta Doğu'da yeni ortaya çıkan devletlerde Suriye ve Lübnan'da Hristiyan aileler, Suriyeli ve Irak'ta yaşayan Yahudi aileler, Mısır'daki Hristiyan kiptiler, Fas ve Cezayir'deki Cerbe Adası tüccarları Avrupa'nın mali ve ticari çıkarlarının ötesine uzanan bir ticaret ilişkisi bulunmaktaydı. Bu ülkelerdeki aileler Avrupa'daki sermaye ile ticari ilişkilerinin yanında ülke siyasetinin dizaynında kullanılıyordu. Avrupalı sermaye gruplarının destekleriyle bulundukları ülkede avantajlı konuma gelen bu aileler ülke siyasetinde söz sahibi olup ülke siyasetinin şekillenmesinde etkili olmaktaydılar (Hourani, 2008, 338).

Osmanlı devletinin dağılmasıyla Anadolu topraklarının dışında kalan topraklarda Avrupalılar ekonominin bütün söz sahibi noktalarını ele geçirdiler. Orta Doğu toprakları Avrupa'nın temel ürünlerinin üreticisi ve mamul mallar ile sömürgeci üretimin pazarı olarak uluslararası ticaret ağının içine dahil edildi. Avrupa ile ekonomik entegrasyonun artması sınırlı bağımlı kapitalleşme Avrupa sermayesinin ihtiyacına göre ekonomik üretimin ve değer yaratılması bölgede güçlü sermaye birikimlerini ve devletlerin oluşumunu engellemiştir.

İkinci Dünya savaşından sonra klasik sömürgeci dönemin sona ermesi yeni devletler için bir şans yaratsa da sömürgeci geçmişten kalan kurumların ve anlayışlar gelen teşvik ve

yatırımları kısır aile veya dar devlet partisi içerisinde suiistimal ederek verimsiz bir şekilde değerlendirmişlerdir. Japonya ve Güney Kore gibi ülkelerde ortaya çıkan kapsayıcı siyasal kurumlar ve kapsayıcı ekonomik kurumlar Orta Doğu bölgesindeki yeni kurulan devletlerde oluşmamıştır. Acemoğlu ve Robinson 'a göre bölgedeki kapsayıcı ekonomik kurumların ve yapının oluşmamasında Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet ve vakıf kontrolündeki katı ekonomik sisteminin olması ve daha sonra Avrupalı sömürgeci zihniyetin bölgedeki uyguladıkları politikalar bölgede kapsayıcı ekonomik ve siyasal kurumların gelişmesine izin vermemiştir (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s.117). Acemoğlu ve Robinson 'a göre bu sömürücü kurumların yarattığı büyüme kapsayıcı kurumlara dayalı büyümeden yapısal olarak çok farklıdır. Sömürücü kurumların ürettiği büyüme ve üretim sürdürülebilir olmaktan uzaktır. Sömürücü kurumlar yaratıcı yıkımı teşvik etmez, sınırlı miktarda bir iyileşme sağlar ürettikleri büyümede sınırlı bir süre devam eder (Acemoğlu ve Robinson, 2013, s. 143).

Orta Doğu bölgesinde devletler ekonomik ve siyasal örgütlenme biçimi olarak birbirlerinden çok farklı yapılarda oldukları görülmektedir. Bir yanda ekonomisi petrol ve doğal gaz gibi değerli doğal kaynakların üretimi ve satımına dayanan ülkeler diğer yanda kıt kaynaklar sahip ülkeler yer almaktadır. Orta Doğu bölgesinde petrolün keşfi ile beraber yeni kurulan devletlerin devletleşme süreçlerinin paralel ilerlemesi bölgenin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Petrolün keşfi ve kullanım alanının yaygınlaşması ile beraber I. Dünya Savaşının seyrine etkisi ve sonucunda petrolün uluslararası sistemin işleyişini belirleme etkisi kadar, petrol üreten ülkelerin kaderini tayin etmedeki rolü de dikkat çekicidir. 20. yüzyıla damgasını vuran petrol uluslararası sistemde güç dengesinin belirlenmesinde önemli bir etken olmuştur. Petrolden elde edilen gelirler ve bu gelirlerin bölge devletlerinin siyasi rejimleri ve ekonomik yapıları üzerindeki etkilerinin değerlendirildiği rantıye devlet ve Hollanda hastalığı gibi teoriler üretilerek açıklanmaya çalışılmıştır (Bilgin, 2014, s. 620).

Soğuk savaş döneminde iki kutuplu sistemde dünya üzerindeki her devlet stratejik bir öneme sahipti ve rakip bloklar zayıf devletleri kendi yanlarında tutabilmek için yada diğer tarafa katılmasını önlemek için mali ve askeri yardımlar yapmaktaydılar. Uluslararası literatürde müşteri devletler olarak tanımlanan bu devletlere yardımlar kesildiği zaman egemenlik tesis etmede ve devletin görevlerini yerine getirmede çok büyük sıkıntılar yaşadıkları gözlenmiştir (Özpek, 2014, s.696).

Bölge ülkelerindeki devletlerin yetersiz olmasının önemli sebeplerinden birisi olan ekonomik gelişmeleri de sömürgeci güçlerin neden olduğu ekonomik az gelişmişlik, rantie ekonomisi ve bölgedeki önemli gelir kaynağı olan petrol alt başlıkları altında detaylandırmaya çalışacağız. Bölgede bol miktarda bulunan bir ekonomik kaynağın devletlerin gelişimine nasıl olumsuz etki yarattığını tarihsel süreç içinde açıklamaya çalışacağız. Petrol üreticisi olmayan diğer bölge devletleri için verilen bölgesel ve uluslararası ekonomik yardımların devletler üzerindeki etkisini değerlendireceğiz.

4.2.1. Ekonomik Azgelişmişlik

Orta Doğu ülkelerinde ekonomik kaynaklar ve ülke ekonomilerinin politik örgütlenme yapıları birbirlerinden oldukça farklılık göstermektedir. Bir grup ülkenin ekonomileri petrol ve doğalgazın üretimi ve dış satımı üzerine kurulu iken diğer bir kısmı ise kıt kaynaklar ile ekonomik sıkıntı içinde bulunmaktadır. Birinci grup ülkelerde var olan kaynağın bölüşüm sorunu ve bolca bulunan kaynağın verimli kullanılamaması söz konusu iken ikinci grup ülkelerde kıt kaynaklardan dolayı sosyal devlet olmanın gerekliliklerini yerine getirememesi ve ekonomik yapısal sorunlar ile mücadele etmektedir.

Bölgedeki devletlerin ekonomilerini günümüzdeki ekonomik kaynakları ile açıklamak yeterli olmayacaktır bu bağımsızlığını yeni kazanmış genç devletler Osmanlı İmparatorluğundan ve sonraki kolonyal dönemden devraldıkları birçok ekonomik problem ile başa çıkmak zorunda idiler. Modern Orta Doğu’da kurulan bu genç devletler zengin ekonomik kaynaklarına karşın, günümüzün çağdaş gelişmiş ekonomilerini tanımlayan sanayi ve teknoloji temelli çeşitlenmiş ekonomik kalkınmayı gerçekleştiremediler. Bölgedeki devletlerin ekonomik sorunları şu şekilde sıralanmaktadır: istikrarlı ve sürekli büyümenin sağlanamaması, nüfus artışının kontrol altına alınamaması, istihdam ortamının yaratılamaması, yoksulluğun azaltılamaması, gıda güvenliği ile ilgili sorunlar, kentleşmenin getirdiği sorunlar ve çevre ile ilgili sorunlar bugün Orta Doğu’da çözülmeyi beklemektedir. Doğal kaynak zengini olan ülkelerde ise “doğal kaynak laneti” ve “Hollanda hastalığı” gibi ekonomik ve siyasal sorunlar ile başa çıkmanın yollarını aramak zorundadır (Öztürkler, 2019, s. 311).

Orta Doğu bölgesindeki devletlerin bir kısmı bağımsızlığını 20. yüzyılın ilk yarısında kazanırken büyük bir kısmı 20. yüzyılın ikinci yarısında bağımsızlık ve egemenliklerini kazana bilmişlerdir. Ortaya çıkan bu yeni yönetimler özellikle dünya ekonomik sistemiyle rekabet edebilecek donanımına sahip olmayan genç gelişen ekonomilerde refahı artırmak istikrarlı bir büyümeyi sürdürme konusunda ciddi zorluklar ile karşı karşıya kaldılar. Genç ve

kurumsal ve ekonomik alt yapıları yetersiz olan bu devletlerin zamanla uyguladıkları politikalar kamu istihdamını artıran, özel teşebbüsü dezavantajlı konuma getiren büyük devletçi bir ekonomiye odaklanıyordu. Neoliberal ekonomik sistem küresel ekonomik faaliyetler ile devletin ekonomik sistem içindeki payını kısıtlayarak, engelsiz pazarlarda bireysel tercih ve tüketime odaklanırken Orta Doğu ülkelerinde ise devletleri gayri resmi himaye ağları ile ekonomi ve servetin birikimi ve dağıtımını üzerindeki kontrolünü hala korumaktaydı (Macqueen, 2018, s. 206).

Bölgede var olan sınırlı özel sektör teşebbüsü devletin gözetimi ve denetimi altında faaliyet göstermektedir. Bugün gelişmiş Batılı ekonomiler II. Dünya Savaşı sonrasında ithal ikameci sanayileşme stratejileri çerçevesinde özel sektör ile güçlü bir sermaye ve toplumsal sınıf yaratmıştır. Orta Doğu bölgesinde ise Batı'nın tam tersine özel sektör ile devlet arasındaki ilişki kayırmacılık, yolsuzluk temelinde rantın bölüşümü şeklinde gelişmiştir. Bu durum da bölgedeki ekonomik verimsizliğe bu durumda devletlerin zayıf ve yetersiz kalmalarına neden olmaktadır. Orta Doğu devletleri bağımsızlık kazanmaya başladığından bu yana endüstriyel teknolojiler ve kalkınma stratejileri temelde merkezileşme ve otokrasiyi destekledi. Bölgede gerçekleştirilen siyasal ve ekonomik açılımlar gerçek olmaktan çok var olan statükonun korunmasıyla ilgilidir (Öztürkler, 2019, s. 323).

1980'li yıllarda dünyada ABD ve İngiltere'nin başını çektiği küreselleşme ve bunun dünyaya yayılması bölgedeki devletleri de etkilemiş ve baskı altına almıştır. Bölgedeki yönetimler infitah politikaları ve yaptıkları özelleştirmeler ile liberalizasyona katılmaya çalışmışlardır. Bölgedeki bu ekonomik açılımı demokratik politik liberalizasyon maalesef yeterince takip edememiştir. Neoliberal ilkeler doğrultusunda bölge devletleri siyasi ve ekonomik reformlar uyguladılar. Bu reformlar kamuya ait işletmelerin özelleştirildiği (infitah) politikaları etrafında şekillendi. Bu politikalar özellikle Mısır gibi bölgenin petrol dışı en büyük ekonomisine sahip ülkelerinde uygulanmaya çalışıldı. Otoriter devletleri için her türlü kontrolün kaybı önemli zorluklar teşkil etse de Arap dünyasında dayanıklılığı kanıtlanmış otoriter yapılar siyasi liberalleşmeyi maskeleyerek kalmıştır. Otoriterliğin kalıcılığı açısından, Orta Doğu'daki özelleştirme süreçleri yönetici elitlerin nihai rant kaynağı olarak devletin gücünü zayıflatmadan patronaj ağlarını özel sektöre kaydırma şansını elde etti. Yapılan özelleştirmelerin çoğu iktidara yakın ailelere veya iktidarı korumak için ordu içindeki güçlere dağıtılarak dar aile iktidarlara korunmaya çalışıldı (Macqueen, 2018, s. 208).

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve ABD'nin zaferi, liberal demokratik değerlere ve piyasa kapitalizmine zafer kazandırdı; bunlar olmadan, dünyanın diktatörlüğe ve tiranlığa mahkum

olduğu ileri sürüldü. Serbest piyasa ekonomisi ve liberal değerler Batılı hükümetler, çok uluslu şirketler, yatırım uzmanları ve yardım kuruluşları aracılığıyla bölge ülkelerine yayılmaya çalışıldı. Demokratikleşmenin ilerlemenin tek yolu, meşruiyet krizinden çıkış yolu, serbest ekonomi politikalarının uygulanması olarak anlatıldı. Halktan gelen taleplerin ve dış baskıların bu şekilde savuşturulacağına inanıldı. Bu şekilde devletlerin ve bölgenin demokratikleştirileceğine inanıldı. Fakat bölge devletleri ekonomik olarak kalkınmalarının liberalizasyon politikalarına bağlı olduğunu kabul etsellerde diğer yandan ise ekonomi üzerindeki kontrolden vazgeçmek istemediler. Devlet sınırlı bir elit kesim ile bu özelleştirmeleri gerçekleştirerek gücü elinden bırakmak istemedi. Bir yandan da dışarıdan gelen baskıları bu şekilde savuşturmaya çalıştılar (Milton- Edwards, 2011, s.187).

Orta Doğu bölgesindeki siyasi ve ekonomik yapısal sorunlar uygulanan göstermelik neo liberal politikalar ile daha da derinleşmiştir. Bölge devletlerinde görülen yaygın yolsuzluk, kaynak tahsisinin kötü planlanması ve devlet fonlarının kötüye kullanılması, devletin ekonomi üzerindeki şeffaf olmayan kontrol mekanizmaları gibi sorunlar çığ gibi artarak büyümüştür. Bu sorunları gidermeye yönelik çabalar bölgedeki hemen hemen her ülkede yalnızca zengin ve yoksul arasındaki uçurumun genişletilmesinde başarılı olmuş gibi görünüyor. Bu kadar sınırlı bir ekonomik liberalleşmenin toplum içindeki eşitsizlikleri daha da artırdığını, alt sınıfı aşağıda tuttuğunu ve onu mevcut her türlü devlet yardımından daha da uzaklaştırdığını görmek mümkündür. Yukarıdaki uygulamaları 1970’li yıllardan itibaren açılım politikalarını uyguladığını iddia eden Mısır’da görmek mümkündür. Vaat edilenin aksine bu politikalar ülkelerde büyük bir bürokrasiye neden oldu. Sosyal yardım ve sağlık hizmetleri açısından devlet hizmetlerinin azalması ile sonuçlandı. İnfitah politikaları yolu ile ekonominin kısmen özelleşmesi bölgedeki yoksulluğu ve sosyal ve ekonomik eşitsizlikler artırdı. Ülke içindeki ve dışındaki muhalefet sınırlı bir siyasi yatıştırma süreci yoluyla geçirilmeye çalışıldı. Örneğin, Mısır’da çok partili sistemin uygulamaya konması, devletin süregelen otoriter doğası üzerinde minimal bir etki yarattı ve onu vatandaşlarına karşı daha fazla hesap verebilir hale getirmedi. Bunun yerine, hayal kırıklığı hissi arttı ve demokratik yönetimden ziyade otoriter yönetim eğilimi güçlendi (Milton- Edwards, 2011, s. 194).

ABD Orta Doğu’ya en büyük mali yardım sağlayıcı olup, Orta Doğu ülkeleri, ABD mali yardımının üçte birini almaktadırlar. Bu mali yardımlardan en fazla yararlanan ülke Mısır’dır. Mısır gibi ülkelerde ulusal borç ve kamu harcama açıkları ABD’nin yardım programlarına mahkum etmektedir. ABD, Mısır’a 1979’dan beri yılda 1,3 milyar dolar askeri, 815 milyon dolar da ekonomik yardım yapmaktadır. Yapılan yardımlar ile bölge devletleri kontrol altında

tutulmaya çalışılmıştır. Batı sağladığı bu ekonomik yardımları belli programlar ve küresel kurumlar aracılığıyla vermiştir. Yapısal uyum programları (SAP) adı verilen Dünya Bankası ve IMF gibi küresel kurumlar aracılığıyla devletlere ödevler verilmiştir. Bu verilen finansal, sosyal ve siyasal ödevleri gerçekleştiren devletlere yardımlar yapılmıştır. SAP'lar ihracata dayalı büyümeyi, yerel para biriminin devalüasyonunu, ithalat ve ihracat kısıtlamalarının kaldırılmasını, kamu harcamalarına sınırlama getirilmesini, özelleştirme ve ekonomik liberalizasyonu vurgulayan neoliberal ekonomi politikalarıdır. Daha yeni kurulmuş ekonomik gelişimini tamamlayamamış, ekonomik ve teknolojik altyapısı yetersiz olan bölge devletlerinin son derece tartışmalı neo liberal politikalar ile IMF gibi küresel kurumlara borçlanarak üretmeden tüketerek Avrupa'nın iç pazarı haline gelerek ekonomik olarak da sömürgeci güçlere bağımlı hale gelmektedirler. Kamu harcamalarının sınırlandırılması SAP'ların olmazsa olmaz unsurlarındandır. Kamu harcamalarının kısıtlanması ise sosyal destek programları, sağlık ve eğitim harcamalarında yapılan yardım ve yatırımların azaltılmasına neden olmakta bu durumda özellikle petrol geliri az olan ülkelerde sosyal uçurumu derinleştirmektedir (Macqueen, 2018, s. 208).

Neo Liberal bu ekonomik müdahaleciliğin bölgenin sömürülmesine neden olduğu ve bu uygulanan politikaların bölge devletlerini sürekli olarak gelişmiş ülkelere bağımlı hale getirdiği ifade edilmektedir. Neo Marksist akademisyenler tarafından sıkça dillendirilen merkez çevre ve yarı çevre teorisi ile bu sömürü çarkı açıklanmaya çalışılmaktadır. Burada Merkez güçlü sanayileşmiş devletleri temsil eder. Çevre, bu güçlü devletlere siyasi ve ekonomik olarak bağımlı kalan devletleri ifade eder. Neo-Marksist akademisyenler bunu gelişmiş sömürgeci ve yeni-sömürgeci Kuzey ile gelişmekte olan ve az gelişmiş Güney arasındaki dünya ekonomisindeki eşitsizliği açıklamak için kullanıyorlar. Bu eşitsizlik yapısını üreten ve devam ettirilmesini sağlayan şey Kuzey'de teknolojinin neredeyse tekelleşmesi ve ağırlıklı olarak yüksek katma değerli ürünlerin üretilmesi, güneyde ise emek yoğun ve düşük katma değerli ürünlerin üretilmesidir. Güney'deki sanayi ürünleri askeri bürokratik sömürgecilik sonrası oluşan seçkinler eli ile Batılı sömürgeci merkezde yer alan güçlere hizmet etmektedir. Bu döngü devam etmekte ve kırılmamaktadır (Fawcett, 2016, s. 365).

Orta Doğu ekonomilerinin bu küresel koşullar altında gelişebilmeleri birtakım zor ekonomik ve stratejik kararlar alıp kararlı bir şekilde uygulamalarına bağlıdır. Bu çerçevede en önemli dönüşümün özel sektör ile kamu arasındaki ilişkinin yasal sistemler ile reform yapılmasına bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Bir yandan da kısmen Bahreyn de olduğu gibi finansal

piyasaların gelişmesi sağlanmalıdır. Modern kapitalist ekonomilerin gelişim süreci incelendiğinde bir burjuva sınıfının varlığı görülmektedir. Bölgenin en önemli eksikliğinden biri de güçlü iktidarlardan bağımsız sermaye sahiplerinin yeterince olmayışıdır. Yukarıdaki iki koşulun olmaması bölgedeki yerel iş gücünün verimliliğinin etkin kullanılamaması ve toplumsal örgütlenme yapısını oluşturamaması üzerine oluşan sınırlı sermayenin otoriter kamu gücü tarafından kullanımına neden olmuştur (Öztürkler, 2019, s. 323).

Orta Doğu bölgesinde tarım sektörünü dikkate almazsak en büyük işveren devlettir. Bu nedenle pek çok yurttaşın devlette çıkarı vardır ve çıkarlarını korumak için devlet ile mümkün mertebe çatışmaya girmekten ve devletin uyguladığı yanlış politikalara muhalefet etmekten kaçınmaktadır. Bölgedeki devletlerin bir kısmı kamu sektörü şirketleri aracılığıyla diğer bir kısmı ise petrolden gelen gelir aracılığıyla ülkedeki ekonomik faaliyetleri kontrol altında tutmaktadır. Yine bölge hükümetleri diğer gelişmiş ülkelere oranla çok yüksek kamu harcamalarına ve yatırımları yaptıkları için ülkedeki sınırlı sayıdaki sermaye grupları da var olan iktidardaki aileler ile iyi ilişkiler kurmak zorundadır. Bazı durumlarda hükümetlerin harcamaları GSMH'nın yarısına tekabül etmektedir. Bu oran orta gelirli ülkelerde %25'ten azdır. Bu durum bölgedeki devletlerin ekonomik faaliyetler üzerinde ne kadar etkin olduğunu gösterse de bölgede kayıt dışı ekonomi de oldukça yaygındır. Büyük ölçüde belgelenmemiş ekonomik faaliyetin önemli bir kısmı, bir dizi zanaatkârı, doktorları, avukatları, küçük tüccarları, atölye operatörlerini, parça işçilerini ve gelirleri devlet tarafından belgelenmeyen diğer pek çok kişiyi kapsayan kayıt dışı sektör alanında gerçekleşmektedir. Özellikle Mısır gibi büyük ülkelerde görülen bu durum devlet otoritesinin baltalanmasına neden olmaktadır (Fawcett, 2016, s. 156).

Dünya ekonomisinin en büyük ekonomilerinden olan ABD ve AB ekonomilerinin 1929 büyük buhranından sonra en büyük ekonomik durgunluk olarak kabul ettikleri 2008 krizinde yaşanan ekonomik durgunluk edeniyle petrol fiyatlarının dip yapması bölge ekonomisini de ciddi anlamda etkilemiştir. Bu durumu gören bölge devletleri ekonomilerini petrol ekonomisi olmaktan çıkaracak dönüşümler aramaya başlamışlardır. Petrol ekonomisine sahip Suudi Arabistan vizyon 2030 olarak adlandırılan uzun dönem kalkınma planı uygulamaya sokarak petrol sanayisinin yanında diğer sanayi, gıda ve tarım sektörünün geliştirilmesine dönük hedefler ortaya koydu. Suudi Arabistan'dan sonra bölgenin önemli petrol üreten ekonomisine sahip olan diğer Arap devletleri Katar, Kuveyt ve BAE'de benzer bir program açıklayarak dönüşümü amaçlamaktadır (Öztürkler, 2019, s. 314).

İran ekonomisi bölgenin en büyük ekonomilerinden birisi olmasının yanında hem ekonomik kaynakları hem de politik örgütlenme biçimi bakımından diğer ülkelerden ayrılmaktadır. İran'ı diğer ülkelerden ayıran ekonomik özelliği dünyanın sayılı petrol ve doğal gaz üreticisi olması hem de diğer ekonomik alanlarda çeşitliliğe sahip olmasıdır. Ekonomik ambargolara rağmen teknolojik olarak altyapısının güncellenmesine müsaade edilmemesine rağmen önemli birçok sanayi malını üretebilecek altyapıya sahiptir. Politik olarak İslam devrimi ile kendine has farklı bir yönetim yapısına sahip olması da ayrıca önemlidir. İslam devriminden sonra İslami finans kurumlarının yaratılmaya çalışılmış, faizsiz bankacılık sistemi ülkede yaygınlaştırmaya çalışılarak İslami ekonomik bir model oluşturulması amaçlanmıştır. Bölgenin diğer önemli ülkesi Irak ise zengin petrol rezervlerine rağmen halkının çoğu yoksulluk ile mücadele etmektedir. Ülkede serbest piyasa ekonomisinin gelişebileceğine politik ne de hukuki zemin bulunmamaktadır. Bölgenin diğer önemli ülkelerinden Lübnan ve Suriye'de ise politik kargaşa ortamı hakimdir. Her iki ülkenin de ekonomisi durma noktasına gelmiştir (Milton- Edwards, 2011, s. 99).

Orta Doğu bölgesi gelir dağılımı bakımından dünyanın en eşitsiz bölgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede nüfusun yüksek gelire sahip % 10'u toplam gelirin % 61'ini elde etmekte, bu oran Brezilya'da %55, ABD'de %47 ve AB bölgesinde %36 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu veriler bölgede çok büyük bir ekonomik kaynağın bölüşüm sorunu olduğunu göstermektedir (Şahin, 2019, s. 327). Arap orta sınıfının büyüklüğü ülkelere göre farklılıklar gösterse de Mısır, Suudi Arabistan ve Cezayir gibi ülkelerde oldukça büyük oran karşımıza çıkmaktadır. Bu ülkelerde, devlet sektörü genellikle çok büyük olduğundan ve orta sınıfın büyük bir yüzdesini istihdam ettiğinden, devlet çalışanları kendilerini besleyen eli tokatlamak konusunda isteksiz davranmakta mevcut yönetimlere rıza göstermektedir (Fawcett, 2016, s. 152).

Sonuç olarak bölgedeki farklı ekonomik yapı ve büyüklükteki devletlerde doğal kaynak zengini olan ülkelerde kısır çeşitlenmemiş bir ekonomi ve büyük bir kaynak dar bir sınıfın elinde verimsiz bir şekilde kullanılmaktadır. Bunun yanında doğal kaynağı olmayan dış yardım ve kıt kaynaklar ile ayakta kalmaya çalışan diğer devletler arasında sıkışan küresel güçlerin çizdiği sınırı aşamayan bir bölgesel ekonomi karşımıza çıkmaktadır. Bu zayıf ve kırılgan ekonomik görünüm devletlerin her alanda zayıflatmakta ve bağımlı ilişkinin devam etmesini sağlamaktadır. Refah iktisadi büyüme, insanların yatırım yapmaları yenilik yapmak için teşvik edilmeleri gibi birkaç temel ilkedен doğar. Eğer ortada devlet yoksa bu teşviklerde yoktur yatırım yapacak ortamda yoktur. Çünkü ticaret esnasında doğacak anlaşmazlıkları

çözecek, mülkiyet haklarını koruyacak ortamı devletler sağlar, devletin ve bu mevzuata kurumlara sahip olmayan otoritenin olmaması Orta Doğu bölgesinde denetlenebilir güçlü devletlerin ortaya çıkmasını engellemiştir.

4.2.2. Rantiye Ekonomisi

Rantiye devlet, kazançlarının çok büyük kısmını dış dünyadan doğrudan elde eden toplumun çok küçük bir kesimini üretim ya da gelir elde etme sürecine dahil olduğu ve toplumun genelinin elde edilen rantın dağıtımından faydalandığı devlet biçimi olarak tanımlanmaktadır. Orta Doğu’da birçok devletin ekonomileri büyük oranda petrol ihracatından elde edilen gelirlere bağlıdır. Suudi Arabistan, Katar, Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Libya, Umman gibi ülkelerde devlet gelirlerinin yarısından fazlası petrol ihracatından elde edilmektedir. Ürdün, Suriye, Mısır ise petrol dışı rantıye gelirlere sahiptir. Petrol boru hatlarından ve Süveyş Kanalı geçiş ücretlerinden elde edilen gelirler ile dış ülkelere alınan yardımlarda bazı uzmanlarca rant kategorisinde değerlendirilmektedir. İran petrol ve doğal gaz gelirlerinin yanında diğer gelirlerinin de olması nedeniyle bu kapsamda değerlendirilmemektedir. Bölgede tam piyasa ekonomisine sahip Lübnan ve Türkiye yer almaktadır (Demirtaş, 2013, s. 57).

“Kiracı devlet” veya “Rantçı Devlet” kavramı ile anlatılmak istenen; normal ülkelerde devlet, toplum tarafından desteklenir ve devlet kendi masrafını çıkarmak için, toplumun ürettiği artı değer bir kısmını toplumdaki vergi adı altında alacak bir sistem kurmak zorundadır. Petrol ihraç eden ülkelerde devlet, sattığı petrol rantıyla ödeme yapar ve bu rantın çeşitli rant dolaşımı mekanizmaları aracılığıyla dağıtılması veya tahsis edilmesi yoluyla toplumsal ekonomik yapı ortaya çıkar. Toplumun üretimin, katma değer kaynağı olduğu ve devletin kendi masrafını vergiler koyarak çıkardığı üretim devletleri ile devletin toplumdaki bağımsız ve doğrudan doğruya doğal bir kaynaktan gelen geliri alıp dağıttığı rantıye devletler arasındaki ayrım buradan kaynaklanmaktadır. Rantiye devletin tanımı önemlidir. Rantiye devletlerin özellikleri oldukça dikkat çekicidir. Rantiye devletlerinde topluma rantı dağıtan cömert ve hesap vermeyen liderler ile bu rantı ülke içinde harcayan sadık vatandaşlar bulunmaktadır. Rantçı devletlerde özellikle şu hususlara dikkat edilmelidir. Birincisi kiranın yani toplumdaki bağımsız elde edilen gelirin kaynağının dünyanın geri kalanı olması önemlidir. Toplumdan artı değer elde etmek için belirli bir yerel rant kaynağının kontrolünü kullanan devletler rantçı devletler değildir. İkincisi ise gelirin doğrudan devlete tahakkuk etmesi de esastır (Fawcett, 2016, s. 135).

Normal piyasa ekonomisinin işlediği ülkelerde doğal kaynakların ülke içinde işlenmesi ve tüketilmesi aşamaları bir üretim ekonomi sınıfı, yani patronlar kulübü ve bunun yanında bir işçi sınıfı ve bununla beraber sendikal hareketlerin oluşmasına neden olacaktır. Fakat rantıye devletlerde bu durum söz konusu değildir. Gelir kaynağının dışsal olması nedeniyle devlet gelir kaynakları bakımından toplumdan bağımsızlaşmaktadır. Rantıye devletlerde toplumun devlete, devletin topluma karşı olan sorumlulukları zayıflamaktadır. Toplum devletten aldığı geliri tüketen bunun karşılığında da yönetici sınıfın bir takım aymazlıklarına göz yuman bağımlı bir yapıya dönüşmektedir. Rantıyeci devlet vatandaşlarından bağımsız olarak elde ettiği geliri dağıtırken normal hukuk devletleri gibi adil, hukuki bir bölüşüm metodu uygulamıyor. Tamamen yöneticinin keyfiyetine göre yönetici sınıfa yakın olanlar bu ranttan daha fazla yararlanmaktadırlar. Yönetici sınıf rahat bir şekilde elde edilen bu gelirleri savurgan bir şekilde verimli olmayan projeler yoluyla yakın çevresindeki gruplara aktarmaktadır.

Rantıye devletleri diğer devletlerden ayıran önemli bir özellikte bu devletlerin baskıcı otoriter karakterleridir. Rantıye devleti paradigması Petrol ihracatından elde edilen rant ve stratejik dış destek devletin şiddet kapasitesini artırmasını sağlamaktadır. Rantıyeci devlet doğal kaynaklardan elde ettiği gelirleri meşru olmayan yönetimini sürdürmek için kullanmaktadır. Otoriter rantıyeci devletler petrolden elde ettikleri gelirler ile güçlü ordu ve polis teşkilatları kurarak yönetimlerine gelecek tehlikeleri savuşturmaya çalışmaktadırlar. Devletin büyük gelirlere sahip olması hem teknik donanım hem de personel bakımından güçlü ve büyük bir güvenlik aygıtı oluşturulmasını kolaylaştırmaktadır. İkinci bölümde gördüğümüz gibi bölge ülkelerinde güçlü ve kalabalık polis teşkilatları bulunmaktadır. Rantıye devletlerde halk demokratik taleplerini yükseltse bile iç güvenlik örgütü ve de asker tarafından kolaylıkla etkisiz kılınabilmektedir. Rantıyeci devlet bu asker ve polis gücü ile demokratikleşme yönündeki toplumsal bakıyı önlemeye çalışmaktadır. Petrol ile otoriterlik arasındaki bu ilişki biçimi ile devletlerin kırılgan yapılarını korumak için kullanmaları ve bu büyük ekonomik kaynağın patrimoniyal aile devletlerini ellerinde tutmak için heba etmelerine neden olmaktadır (Demirtaş, 2013, s. 62).

Demokratik gelişmiş toplumlardaki modernleşme teorisi demokrasi ile toplumsal değişimi arasında bir paralellik kurulmaktadır. Modern demokratik kabul edilen Batılı toplumlarda şehirleşme, eğitilmiş kesimin artması, mesleklerde uzmanlaşma, demokrasinin ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Buradan modernleşme ile demokratikleşme arasında güçlü bir ilişki vardır fakat bu ilişki öncelikle uzmanlaşma aracılığıyla sağlanmaktadır. Modernleşmeye ait diğer faktörler ikincil bir öneme sahip olarak değerlendirilmektedir. Buradan hareketle

rantiyeci petrole bağımlı ekonomi toplumda farklı mesleklerin gelişmesini ve uzmanlaşmayı engellediği ileri sürülebilir. Bu durumda toplumsal sınıf katmanları oluşmaz, sivil toplum ve siyasi muhalefet gelişmemektedir. Bu rantçı devletin uyguladığı politikalar sayesinde ülkede kapsamlı ekonomik kalkınma olmazken siyasi liberalleşme de görülmemektedir. Dahası, rantçı devletin sıklıkla kapsamlı ekonomik programları, burjuvaziye kendi safına çekme ve devlet tarafından tasarlanan ve finanse edilen projeler ile belirli bir kesimi ekonomik olarak ödüllendirme eğilimindedir (Demirtaş, 2013, s. 63).

Arap petrol ihracatçılarının sürekli olarak kendi ulusal sınırlarını aşan ve ulusal çıkarları açısından işlevsel olmayan meselelere bulaşma eğilimi aslında rantçı devletlerin bir özelliğidir. Otoriter rantçı devlet, kendi toplumundan değil, dünyanın geri kalanından tahakkuk eden bir rant tarafından desteklendiği için ulusal bir mite söyleme ihtiyacı duymamıştır. Ulusal devletlerin devlet oluşturmada ihtiyaç duydukları toplumu bir arada tutan değerler bu devletlerde görülmemektedir. Petrol geliri olmayan devletler işleyişlerini sürdürebilmek için ekonomiye vergi koyuyorlar. Yeniden dağıtımı haklı çıkarmak için ulusal bir mit gereklidir. Petrol gelirleri ile yaşayan bölgedeki bu devletler için bu durum söz konusu olmadığı için ataerkil bir yapıda yönetilir, toplumun tüm kesimlerini kucaklamaktan uzak dar bir yönetim yapısına sahiptirler (Fawcett, 2016, s. 140).

Rantçı devletlerde gelişmiş bir toplum yapısından bahsetmek mümkün değildir. Petrol üreten bu rantçı devletler vatandaşlarını üretmek için çaba sarf eden, yenilik ve ticaret peşinde koşan bir yapıya yönlendirmemektedir. Bu devletlerde diğer devletlerde görülen sermaye sınıfı işçi sınıfı tüccar sınıfı veya orta gelir sınıfı gibi katmanlı bir toplum yapısı yerine ikili bir toplumsal yapı mevcuttur. Birinci grup rant dağılım ağıyla bağlantılı olan devlet vatandaşlarıdır. Bunlar ülke nüfusunun çok az bir kısmını oluştururlar. Diğer kısım ise ülke vatandaşı bile olmayan başka ülkelerden gelen işçi sınıfıdır. Hiçbir siyasi ve sosyal hakları bulunmamaktadır. Petrol üreten devletlerde çok kısıtlı bir grubun elinde olan gelir dağıtım mekanizması bölgede var olan ataerkil yapının güçlenerek devam etmesini sağlamaktadır. Bu durum bölgede zaten yetersiz olan üretim alt yapısına ciddi zararlar vermektedir. Özellikle kadınların iş gücü piyasasına katılımını sınırlandırmakta bölgede yetersiz olan iş gücü kaynağı sorununu derinleştirmektedir (Kahveci, 2019, s. 469).

Orta Doğu toplumlarının kabile tipi ataerkil aile yapısı örgütlenme biçimlerinde rantie ekonomisinin hiyerarşik yapısını desteklemektedir. Devletler savaş yapmak yada dağıtım faaliyetlerinde bulunmak için vergilendirme yoluyla toplumdan kaynak toplamak zorunda kalmamaktadırlar. Bu bölgedeki devletlerde vergi toplama ile demokratik temsil arasındaki

ilişki görülmemektedir. Vergi veren toplumlar karşılığında siyasi temsil hakkı talep edecekleri kabul edilmektedir. Düşük vergilendirmenin veya yetersiz vergilendirmelerin olduğu toplumlarda demokratik taleplerin yetersiz olacağı varsayılmaktadır. Rantiye devletlerde ise vergilendirmenin çok düşük refah harcamalarını ise çok yüksek olduğu devletlerdir. Gayri Safi Yurtiçi hasılanın Kuveyt de % 94,2 Suudi Arabistan'da %66,3 üni Umman'da ise % 55,5 ini devlet harcamaları oluşturmaktadır (Demirtaş, 2013, s. 59).

Petrol gibi enerji kaynaklarından elde edilen yüksek gelirlerin ülkelerde sanayisizleşmeye yol açması, yani ekonomik çeşitliliği ve üretkenliği öldürmesi durumuna Hollanda Hastalığı olarak adlandırılmaktadır. Petrol ihraç eden ülkelerin paralarının aşırı değerlendirilmesi nedeniyle diğer sektörlerin uluslararası piyasa ile rekabet edememesi nedeniyle ekonomik çeşitliliğin kaybolmasına neden olmaktadır. Bu duruma düşün ülkelerde politik çeşitlilik de azalmakta ve siyasal yapılar kısırlaşmaktadır. Ortadoğu'daki politik ve ekonomik örgütlenmelerin yetersizliği için üç neden öngörülmektedir. Bunlardan ilki, vergi sisteminin yönetimler için bir kısıtlama oluşturmaması, ikincisi, kurumsal yapı yetersizliği üyelerine sosyal hizmet sunmak için kurulan vakıfların politik olarak güçsüzlüğü ve üçüncü kurumsal yetersizlikte kar edebilen ve hükümetler ile pazarlık edebilecek özel sektörün olmamasıdır (Öztürkler, 2019, s. 313).

Rantiyeci devletler vergiye ihtiyaç duymadan petrolden elde edilen gelirleri basitçe dağıtır ve halkın kiranın dağıtılma şekli konusunda söz sahibi olması gerektiğini düşünmektedirler. Onlara göre devlet daha farklı sorunlar ile uğraşmak zorundadır. Otoriter rantiye devleti bu nedenle meşruiyet zemini yaratmak için kendisine kendi devletinin sınırlarını aşan hedefler koyar ve bu doğrultuda söylemler geliştirerek, kendi toplumundaki zemini sağlamlaştırmaya çalışır. Suudi Arabistan'daki veya İran İslam Cumhuriyeti'ndeki kendi Müslüman nüfusundan daha büyük bir kitleye dönük geliştirdikleri İslami söylemler bu şekilde değerlendirilebilir. Bu durum da Irak'taki veya Lübnan'daki devleti bu söylemler ile başa çıkma yolu aramaya yitmektedir. Kaçınılmaz olarak, bu meşruiyet iddiaları birbirleriyle rekabet etme ve çatışma eğiliminde olup, zor bir bölgesel iklim yaratmaktadır. Bu durum bölgedeki devletlerarasındaki rekabeti artırmakta ve bölgesel işbirliklerine gölge düşürmektedir (Fawcett, 2016, s. 141).

Sonuç olarak petrol gelirlerinden veya toplumdan elde edilmeyen gelirler ile ayakta duran bu devletlerin topluma karşı sorumlulukları zayıf olduğu için devlet oluşturma sürecindeki ulusal mitlerin olmaması, otoriter bir devlet mekanizmasının oluşması bu toplumlarda güçlü sivil toplum ve siyasi yapıların oluşmasını engellemiştir. Mutlak ataerkil yönetimler muhalefeti ortadan kaldırarak sorgulanmadan keyfi bir yönetim sergilemektedirler. Bu durum Siyasi

kırılganlıkları artırmaktadır. Uluslararası meşruiyetleri zayıf olan bu devletler uluslararası alanda zayıf kalmakta etkili bölgesel ve uluslararası politika geliştirememektedirler.

4.2.3. Petrol

Orta Doğu ekonomisini ve siyasetini şekillendiren petrol, küresel ekonomi açısından taşıdığı önem nedeniyle uluslararası güçlerin Orta Doğu devletleriyle ilişki kurma biçimini de etkilemektedir. Petrol ilk olarak 1908 yılında İran'da bulundu daha sonra 1927 yılında İngiliz mandası altında yönetilen Irak'ta ve 1932 yılında Bahreyn'de bulundu. 1938'de Suudi Arabistan petrolün keşfedilmesiyle bölge büyük güçlerin odak noktası haline geldi. Yeni kurulum aşamasında olan bu genç devletlerin sınırları etnik veya dini farklılıkları değil daha çok doğal kaynağın yönetimi ve bölüşümü dikkate alınarak belirlendi. Bölgedeki Petrolün keşfi ile modern devletlerin kuruluşlarının aynı zamanda denk gelmesi oldukça önemlidir. Bu nedenle bölgedeki devlet sistemleri ile petrol ekonomisi arasında biri olmadan diğeri hayal etmeyi imkansız kılan birbirinden bağımsız olmayan bir ilişki mevcuttur (Macqueen, 2018, s. 202).

Orta Doğu dünyanın en büyük petrol üretim bölgesidir. Dünyada tüketilen petrolün arzının yaklaşık % 60'ı bu bölgeden karşılanmaktadır. Petrol üreten yedi kız kardeşler olarak bilinen çok uluslu şirketler Exxon, Gulf Oil, Mobil, Texaco, Socal, British Petroleum ve Royal Dutch Shell gibi şirketlerin operasyonları ile petrol üzerinde tam bir yabancı tekeli oluşması sağlandı. Bu petrol şirketlerinin birbirleri arasında kurdukları işbirliği ve bu çok uluslu şirketlerin bağlı oldukları devletlerin de destekleri ile yerel liderlerin ve yöneticilerin çıkartılan petrolden daha fazla telif hakkı istemesine veya petrol sahaları üzerinde kontrol sahibi olma talepleri çeşitli şekillerde engellenmiştir. Bu yedi kız kardeş bölgedeki tüm petro kimya sanayisinden tutunda rafinerilerine kadar hatta liderlerin etrafındaki askeri ve ekonomik danışmalara kadar tekel oluşturdular. Liderlere karşı oluşacak muhalefeti engelleyerek ülkelerde demokratik siyasetin ve kurumların gelişmesine engel oldular. Bölgedeki devletlerin Günümüze kadar ulaşan sorunların temelinde yatan önemli sebeplerden birisi muhakkak bölgedeki bu enerji kaynağının bölüşümü için verilen mücadeledir (Milton- Edwards, 2011, s. 103).

Orta Doğu da ilk petrol imtiyazı 1901 yılında Kaçar Hükümdarı tarafından William Knox d'Archy'ye verilmiştir. Bu imtiyaz bundan sonra verilecek tüm imtiyazlara ilham kaynağı olmuştur. İngiliz girişimci d'Archy ile Kaçar Hanedanı arasında düzenlenen ve on sekiz maddeden oluşan bu imtiyaz ile altmış yıllığına arama, çıkarma ve işletme yetkilerini almış

ama yeterli sermayesi olmadığı için bu yetkilerini İngiliz hükümetine devretmiştir. İngiliz Hükümeti bunun üzerine Anglo- Persian Oil Company adlı petrol şirketini kurmuştur. Bu tecrübenden ders çıkaran Batılı ve yerel güçler tüm petrol imtiyazlarını ortak girişimlere vermişlerdir (Gelvin, 2019, s. 325).

20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde uluslararası piyasalarında petrolün ne kadar arz edileceği ve arz fiyatı gibi konuların kontrolü tamamen çok uluslu şirketlerin kontrolündeydi. Bu kontrolleri sağlamak ve durumu sürdürmek için bu şirketlerin oluşturduğu kartel yapının devamlılığını sağlamak için bir takım anlaşmalar imzalamışlardır. Birincisi 1928 yılında imzalanan Achnacarry anlaşmasıdır. Bu anlaşmaya ile birbirleri arasındaki ticari ilişkileri ve petrol fiyatlarının belirlenmesi gibi konuların düzenlenmesi amaçlandı. 1930 yılında imzalanan Avrupa Piyasaları Memorandumu ile petrol piyasasına erişimi kontrol altında tutmayı amaçlamaktadır. 1931 yılında yapılan anlaşma ile çıkartılan petrolün dağıtımına ilişkin altyapıların kullanımına yönelik düzenlemeler hayata geçirilmiştir. 1934 yılında ise üretim kotalarının belirlenmesi, petrol ticaretinin belirlenmesi, fiyat ve satış koşullarının düzenlenmesi ve kartel dışındaki şirketler ile ilişkileri düzenleyen anlaşma imzalanmıştır. Bu yapılan anlaşmalar ile petrol her alanında tekelleşme ve bu tekelleşmeyi koruyacak adımlar atılmıştır (Kahveci, 2019, s. 461).

Tablo 7: Orta Doğu'daki Petrol Anlaşmalarının Tarihçesi

Ülke	Anlaşma	Tarih
İran	D'Arcy İmtiyazı	1901
	İran Konsorsiyum Anlaşması	1954
Irak	Türk Petrol Şirketi	1911
	Irak Petrol Şirketi	1928
Kuveyt	Kuveyt Petrol Şirketi	1933
Suudi Arabistan	Socal İmtiyazı	1933

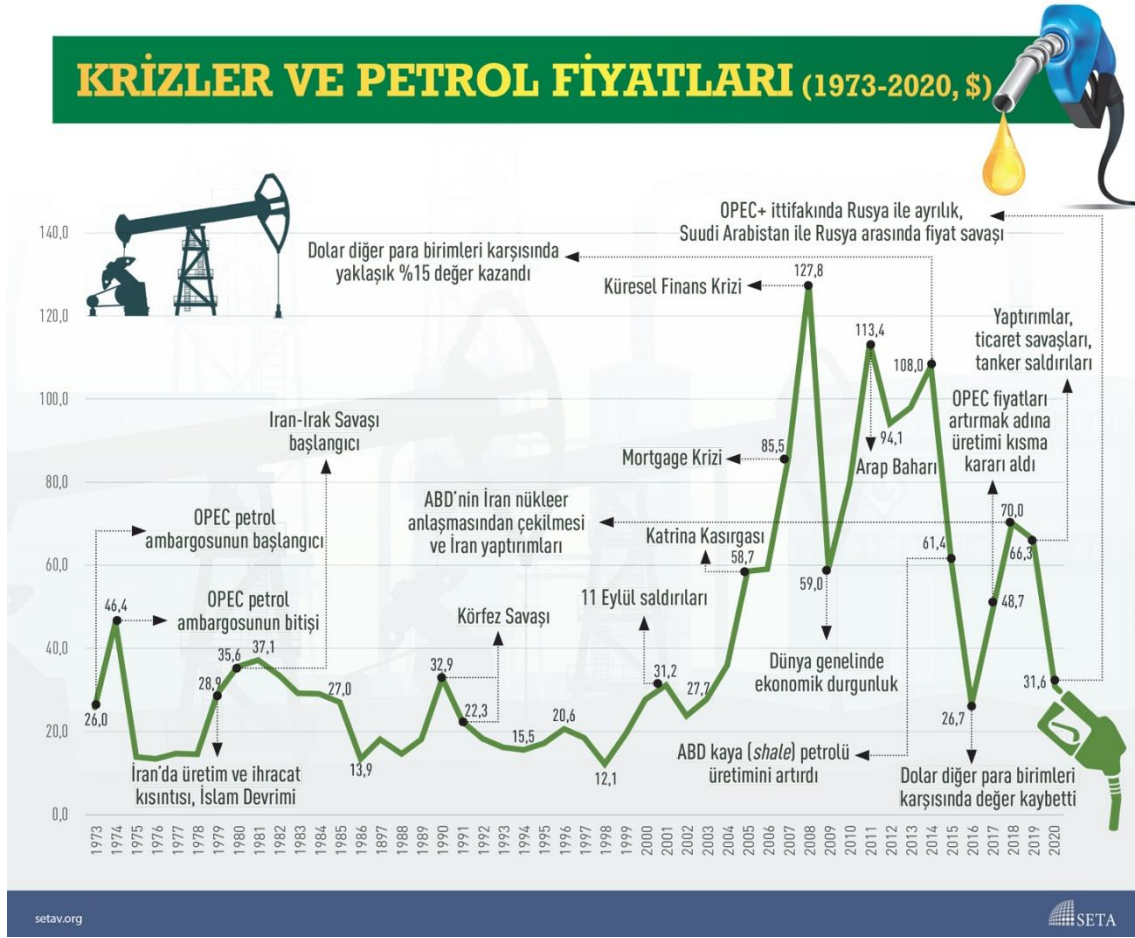
Kaynak: Stevens, P. (2011). Petrol ve Kalkınma. Youssef M. Choueiri (Ed.). Ortadoğu Tarihi s.487

Petrol şirketlerinin oluşturduğu bu kartelleşmeye karşı bölgedeki ilk ve en önemli tepki İran'daki Musaddık hükümetinden geldi. Milliyetçi Musaddık hükümetinin petrol şirketlerini millileştirmek istemesi nedeniyle İngiltere gibi sömürgeci güçlerin müdahaleleri ile hükümetin görevden uzaklaştırılması ile petrol piyasasında güç tamamen bu çok uluslu şirketlerin kontrolüne geçti. Bu şirketler petrol üreten ülkelerin iç siyasetine yaptıkları müdahaleler ile sektörün kontrolünü ellerinden bırakmıyorlardı. İran'ın millileştirdiği şirketini boykot ederek İran'ın bu hamlesinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden oldular. Irak'ta ise yönetme verdikleri eksik bilgiler ile petrolün arzını kontrol altında tutuyorlardı (Kahveci, 2019, s. 462).

İran anlaşmazlığı, dönemi karakterize edecek pek çok anlaşmazlığın ilkiydi. O dönemde petrol üreten çoğu Arap devletinin hedefi millileştirmeydi. Bazıları doğal kaynaklardan elde ettikleri gelirleri radikal, sosyalist gündemlerine yönlendirmek için kamulaştırmayı isterken, diğerleri değişim baskısına direnmek ve geleneksel hanedan yönetimini korumak istiyordu. Suudi Arabistan gibi bölgenin önemli ülkesi ise petro dolarlar sayesinde siyasal iktidarı sorgulanmaktan kaçınan Vahhabi İslam anlayışının yayılması için propaganda geliştirmeye girişti. Petrolden elde edilen gelirle Suudi devletine meşruiyet yaratmak amacıyla işbirliği içine girdiği İslam'ın Vahhabi yorumunu yaymak amacıyla Kuran ve din kitapları basarak ve bütün dünyada camileri ve İslam ümmetlerini finanse ederek örneğin Avrupa'daki camilerin imamlarının çoğunun ücretlerini karşılayarak bir çalışma içine girdi (Roy, 2005, s. 156).

II. Dünya Savaşından sonra batılı devletlerin petrole olan ihtiyacının artması petrol üreten ülke ve şirketler üzerinde politik baskıların oluşmasına neden olmuştur. Talebin artması arzın düşük kaldığı dönemlerde fiyatın artması bölge ülkelerini olumlu yönde etkilerken tam tersi durumda petrol fiyatlarının düştüğü durumlarda gelirleri tamamen petrole bağlı ülkelerde ekonomik sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur. Bu ekonomik sıkıntılar beraberinde siyasal sıkıntıları ve çekişmeleri beraberinde getirmiştir. Yedi Kız Kardeşler bölge devletlerinin petrol arzı, fiyatı ve kazanç oranları üzerindeki mücadelelerine seyirci kalmadılar ve değişim dalgasını durdurmak için ellerinden geleni yaptılar. Fakat petrol piyasasının hakimiyeti için bu çok uluslu şirketlerin fiyat sabitlemesine karşı petrol üreten devletlerin bir birlik etrafında birleşmesi ile sonuçlandı. Venezüella ve Suudi Arabistan'ın önderliğinde bölge devletleri çok uluslu şirketlere karşı kolektif olarak mücadele etmek için 1960 yılında OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) kurdular. Çok uluslu şirketlerin aldığı kararlara karşı çok fazla başarılı olmasa da OPEC uluslararası petrol piyasasında kısmen düzenleyici ve denetleyici olarak söz sahibi olmayı başarmıştır (Milton- Edwards, 2011, s.103).

Tablo 8: 1973-2020 Yılları Arasında Bölgede Yaşanan Gelişmeler ve Petrol Fiyatları

Kaynak: <https://www.setav.org/enerji/infografik-krizler-ve-petrol-fiyatlari-1973-2020>

1973 Ekim savaşında Arap- İsrail çatışmalarında ABD'nin İsrail'e açıkça mühimmat desteği vereceğini açıklaması üzerine OPEC üyelerinin ABD ve Avrupa ya petrol ambargosu uygulamaları ile tarihi bir karar almış ve uygulamışlardır. Bu karardan sonra petrolün fiyatı ekim ayı içerisinde 3 dolardan 12 dolara kadar yükselmiştir. Bu durum küresel bir durgunluğu beraberinde getirmiş, üretim maliyetleri arttığı için enflasyonu tetiklemiştir. Bu durum OPEC üyelerinin az üretip daha fazla gelir elde etmesine neden olurken ABD'nin Orta Doğu'yla ilişkisinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu olaydan sonra ABD petrol arzına güvenmek yerine bölgesel petrol arzının kontrolünü sağlamak için politikalar geliştirmeye başlamış bölge devletlerine daha fazla müdahil olmuştur (Macqueen, 2018, s. 205).

Soğuk Savaş sürecinin başlaması ve yarattığı rekabet ortamı petrol politikalarını da etkilemekteydi. Sovyetler Birliğindeki aratan petrol üretimi Orta Doğu bölgesindeki petrol fiyatları ve arzında rekabete neden olmakta petrol piyasası için çok farklı denklemlerin

oluşmasına neden olmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla petrolün uluslararası piyasalarda erişiminin artması Hazar Denizi bölgesindeki büyük petrol yataklarına Avrupalı güçlerin daha kolay erişiminin sağlanması enerji güvenliği kaygılarının azalmasına neden olmuştur. Bu gelişmelere rağmen ABD ve batılı güçler halen bölgede çok aktif bir şekilde bu stratejik doğal kaynağın kontrolü için bölgedeki kendilerine bağımlı rejimlerin korumalığını yapmaya devam etmektedirler (Kahveci, 2019, s. 464).

Günümüzde Orta Doğu bölgesinde petrolü olan ülkeler zengin olmayan ülkeler fakirdir. Petrol üreticisi bu zengin ülkelerdeki bu petrolden kaynaklanan zenginlik Suudi Arabistan, ve Kuveyt gibi ülkelerde çok yönlü modern ekonomilerin oluşmasına yol açmamıştır (Acemoğlu, Robinson, 2013 s. 63). Suudi Arabistan'ın en önemli petrol şirketi olan Suudi ARAMCO Suudi ailesine aittir. Bu şirket üzerinden gelen gelirler ile Suud Ailesi ülkede yönetimlerini sürdürmek için kullanmaktadır. Petrol üretiminden elde edilen gelir, rejimin meşrutiyet kazanmasına katkı sağlarken iç ve dış tehditler karşısında güvenliğin sağlanmasında önemli bir faktör haline gelmiş aynı zamanda Suudi Arabistan'ın belli ölçeklerde bölgesel ve küresel düzlemde etkin bir oyuncu olarak sahneye çıkmasını sağlamıştır (Kalaycı, 2018, s. 164).

Petrol Orta Doğu'daki diğer tüm devletlerin sınırlarını ve bağımsız varlıklarını şekillendirmiştir. Bölgedeki büyük petrol yataklarının keşfi ile sömürgeci güçler bölge haritasını bu ekonomik kaynağın en avantajlı şekilde kullanımını sağlamak için çizmişlerdir. Suudilerin Irak'a ve Körfezdeki küçük emirliklere doğru yayılmacılığını durduran İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarından başka bir şey değildir. Batılı devletler bu stratejik kaynağın açıkça tek bir gücün elinde yoğunlaşmasından kaçınarak, bölgenin birkaç rakip devlete bölünmesini sağlayarak bölgeyi kolayca yönetmeyi amaçladılar. Klasik bir söylem olacak ama bu açıkça böl ve yönet taktiğinin ta kendisiydi. Günümüz Orta Doğu bölgesinde petrol olmasa bölgenin siyasi haritasının nasıl şekilleneceğini tahmin etmek zor olsa da petrol gelirleri olmasaydı bölgedeki birçok devlet olmayacaktı. Petrolün yokluğunda bölgenin siyasi haritasının nasıl şekilleneceği konusunda herkes farklı tahminde bulunabilir. Ancak çoğu tarihçi Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Katar, Bahreyn ve hatta muhtemelen Kuveyt'in bağımsız olarak hayatta kalamayacağı konusunda hemfikirdir. Suudi Arabistan'ın bile hayatta kalamaması mümkündü. Çölün derinliklerinde yaşayan Suudi ailesi tarafından kurulan üçüncü Suudi devleti, yalnızca hacdan elde edilen gelirlere ve aşırı yoksul bir nüfusu ülke içi vergilerine dayanarak yönetmekte zorlanacaktı (Fawcett, 2016, s. 126).

Bölgede kurulan devletlerin kuruluşlarının petrol gelirleri ile finanse edilmesi bu devletlerin siyasi ve ekonomik yapılarında gelişmeyi engellemiştir. Dışsal kaynaklar bürokrasinin, siyasetin kurumsal yapısını şekillendirmede etkili olmaktadır. Bu kaynaklar halk ile devlet arasındaki bağı kopardığı için bürokrasi sadece petrol gelirin dağıtımcısı konumuna geliyor ve devletin organizasyonunu zayıf hale getiriyor. Yine bu devletlerin üzerinde bulunduğu enerji kaynakları bu devletleri uluslararası güç mücadelesinin içine çekiyor ve bölgedeki çatışma alanlarının genişlemesine ve bölgesel istikrara zarar veriyor (Öztürkler, 2019, s. 312).

Sonuç olarak petrol bölgede küçük ailelerden oluşan hiçbir meşruiyeti bulunmayan birçok küçük devletin var olmasını sağlamıştır. Bu meşruiyetten yoksunluk bu devletlerin Batılı güçlerin himayesine ve kontrolüne girmelerine neden olmuş bölgede güçlü, kurumsallaşmış siyasi ve ekonomik yapının ortaya çıkmasını engellemiştir. Bölgede güçlü bir siyasi ekonomik askeri bir yapının oluşmamasının yanında sisteme muhalif bir sivil toplum ve siyasi partilerin oluşmaması ataerkil aile yapısının devam etmesini kolaylaştırmaktadır. Bu büyük petrol gelirleri bölgede bu sistemin dışına çıkan tüm muhalif hareketleri engelleyerek düzenin devam etmesi için kullanılmaktadır. Kısacası petrol bölgeye kısmi bir refah getirse de güçlü ekonomik ve siyasi kurumların oluşmasını engelleyerek bölgede güçlü ve tam bağımsız meşru devletlerin oluşmasını engellemiştir.

5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Orta Doğu bölgesinde henüz genç sayılabilecek modern devletler meşruiyet oluşturmada sorunlar yaşamaktadırlar. Meşruiyet sorunu beraberinde bu devletlerin etkili ve güçlü bir yapı olarak ortaya çıkmalarını engellemektedir. Orta Doğu bölgesindeki devletlerin çoğunun kolonyal ve postkolonyal bir geçmişe sahip olmalarından dolayı bölge halklarının iradesini yansıtmamakta bu da meşruiyet krizi yaşamasına neden olmaktadır. Bu meşruiyet krizi Orta Doğu'daki ulus-devletlerin istikrarlı ve güçlü bir yönetim oluşturmalarını engellemektedir. Buna ek olarak jeopolitik açıdan önemli bir bölge olan Orta Doğu'da dış müdahaleler, bölge devletlerinin bağımsız ve etkin bir yönetim kurmasını büyük ölçüde zorlaştırmaktadır. Devletlerin ekonomik ve siyasi bağımsızlıklarını sağlamada yaşadığı zorluklar, dış güçlerin bölgesel politikaları yönlendirmesine ve çıkarıcı müdahalelerde bulunmasına kapı aralamaktadır. Özellikle enerji kaynakları ve stratejik konumu nedeniyle bölge, küresel aktörlerin sürekli ilgi odağı olmuş, iç dinamikleri şekillendiren dış baskılar, devletlerin kurumsallaşmasını ve halkın yönetime katılımını engellemiştir.

Bu tez çalışması, İran, Mısır ve Suudi Arabistan örnekleri üzerinden Orta Doğu'daki zayıf devlet yapılanmalarını analiz ederek, bu devletlerin tarihsel, siyasal, ekonomik ve toplumsal dinamiklerini değerlendirmiştir. Orta Doğu'nun üç önemli aktörü olan bu devletlerin ortak özelliği, bölgesel güç olma potansiyeline sahip olmalarına rağmen, çeşitli yapısal ve yönetsel sorunlar nedeniyle istikrarlı, güçlü ve kurumsallaşmış bir devlet yapısına ulaşamamış olmalarıdır. Çalışmada, bu üç devletin zayıf olmasına neden olan temel faktörler sömürge geçmişi, otoriter yönetim anlayışı ve sivil toplum yapılarının eksikliği, mezhepsel ayrılıklar, pozitif hukukun gelişmemesi, ekonomik bağımlılık ve halkın yönetime katılımının sınırlılığı olarak belirlenmiştir.

İran İslam Cumhuriyeti, devrim sonrası teokratik yapısıyla kendine özgü bir yönetim modeli geliştirmiş, ancak otoriter siyasal yapılanma, uluslararası yaptırımlar ve iç ekonomik krizler nedeniyle toplumsal ve siyasal istikrarını tam anlamıyla sağlayamamıştır. Ayrıca, İran'ın Şii mezhepsel kimliği üzerinden geliştirdiği dış politikası, bölgesel güç mücadelesinde birçok dengeyi zorlamış ve ülke içindeki muhalefeti güçlendirmiştir.

Tarihin derinliklerine uzanan köklü monarşi geçmişi ve İslam devrimi ile devrimi korumak adına uygulanan baskıcı yönetim anlayışı, devrim ihracı girişimine karşı bölgedeki diğer devletlerin İran'a karşı dışlayıcı yaklaşımları, uluslararası izolasyon bu ülkedeki devlet aygıtının kırılma tarafları olarak karşımıza çıkmaktadır. Devrimle getirilen siyasal yapının en

dikkat çeken tarafı din adamlarından oluşan bir ruhban sınıfının seçime girecek adayları belirlemesi ve bunların belirlediği adaylar arasında seçim yapılması ülkeyi demokratik yönetimlerden uzaklaştırmaktadır. Yine ülkede din adamlarının seçtiği en büyük otoritenin ruhani lider olması ve bu ruhani liderin geniş yetkiler ile donatılması, tüm önemli bürokratik kurumlarda ruhani liderin temsilcisinin olması baskıcı bir yönetim yapısını güçlendirmektedir.

Mısır Arap Cumhuriyeti, modernleşme sürecinde Batı etkisinde kalarak ekonomik ve siyasi dönüşüm geçirmiş, ancak askeri vesayet, yolsuzluk, ekonomik eşitsizlik ve halkın yönetime yeterince katılamaması nedeniyle zayıf devlet olarak nitelendirilebilir. Ülkede askeri yönetim ile sivil yönetim arasındaki gerilim, devletin kurumsallaşmasını olumsuz etkilemekte, demokratikleşme süreçlerini sekteye uğratmaktadır.

Mısır'da ulus devletin temel yapı taşlarından ulus oluşturma ve bu bilincin kazandırılması sürecinde birden fazla bir kimlik biçilmeye çalışılmıştır. Bunlardan en önemlisi Cemal Abdunnasır döneminde zirveye çıkan Arap milliyetçiliğidir. Diğer bir kimlik ise İslamcılık kimliğidir ve bu kimlik devleti yöneten grubun kavgalı olduğu hatta baskıladığı veya kontrollü onayladığı savunulabilir. Bu kimliği savunan örgütler veya partiler bugün bölgede genellikle ya saklı ya da devletin kontrolü altına bulunmaktadır. Mısır için tasarlanan üçüncü kimlik ise firavunlar dönemine kadar götürülen antik çağlardan ilham alınan Mısırlılık kimliğidir. Bu kimlik çalışması ile Mısır'ı bölgedeki ideolojik sorun yumağından çıkartıp iç barışı sağlamayı amaçlamaktadır. Mısır'daki ulus inşa etmede yaşanan kimlik bunalımı devleti zayıflatan bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Suudi Arabistan Krallığı, petrol zenginliğine ve jeopolitik konumuna rağmen, modern anlamda kurumsallaşmış bir devlet yapısına sahip olamamıştır. Devletin siyasi ve ekonomik işleyişi büyük ölçüde hanedan yönetimine, petrol gelirlerine ve Batı ile kurulan stratejik ilişkilere bağımlıdır. Toplumsal meşruiyet eksikliği, pozitif hukukun gelişmemesi, insan hakları ihlalleri ve siyasi katılımın sınırlılığı, Suudi Arabistan'ı uzun vadede istikrarsız bir yapıya sürükleyebilecek temel riskler arasında yer almaktadır.

Çalışmada ele alınan bu devletlerin ortak sorunu, devlet-toplum ilişkilerinde süreklilik arz eden bir kırılganlık ve halkın siyasi süreçlere yeterince dahil edilememesi olmuştur. Devletlerin meşruiyetlerini sağlam temellere oturtamaması, halkın yönetime katılımının kısıtlanması ve ekonomik kaynakların belirli bir sınıfın elinde toplanması, önemli bölgesel aktörler olmalarına rağmen zayıf devletler olarak kalmalarına yol açmaktadır. Orta Doğu'da zayıf devletler, yalnızca kendi sınırları içinde değil, aynı zamanda bölgesel istikrarsızlık,

güvenlik sorunları, radikal akımların yayılması ve göç dalgaları gibi küresel düzeyde sonuçlar doğuran bir yapı ortaya çıkarmaktadır.

Sömürgeci güçlerin desteğini alan kabile temelli otoriter devletin ortaya çıkması ve daha sonraki süreçte petrol gelirleriyle güçlenen rantiyeye devletin ortaya çıkması, sivil toplum anlayışının gelişmemesine neden olmuştur. Siyasi otoriterlik bireysel ve grup haklarına engel olduğu gibi bireyin devlet aygıtına olan tüm güvenini ve aidiyet duygusunu sarsmaktadır. Bölge ülkelerinin çoğunda sivil toplum anlayışı ve iktidara muhalefet eden güçlü siyasi parti ya bulunmamakta ya da baskı altında tutulmakta veya kontrollü bir muhalefet aygıtı oluşturulmaktadır. Bu durum devlet aygıtının kendisini geliştirmesine, şeffaf bir görünüm kazanmasına, çeşitli siyasi yapıların oluşmamasına neden olmakla birlikte, yöneticiler arasındaki halka hizmet yarışını kısıtlayarak verimsiz hesap vermeyen bir bürokratik ve siyasi yapının devam etmesine neden olmaktadır.

Güçlü bir şekilde var olan ordu siyaset ilişkisi bölgedeki devletin zayıf karakterde olmasını etkileyen önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ordu bölgedeki ülkelerin önemli bir kısmında dönem dönem çok güçlü bir karaktere bürünmekte ve iktidarı müdahaleler ile ya devralmakta ya da belirli politikaların dışına çıkmasına müsaade etmemektedir. Ülkede ekonomik kaynakların önemli kısmı orduya mensup subayların elinde bulunmakla birlikte ordudan emekli olan subaylar devletin çeşitli bürokratik kademelerinde çalışmaya devam etmektedirler. Bu durum ülkede baskıcı bürokratik polis devleti aygıtının oluşmasına ve ülkedeki demokratikleşme girişimlerinin önündeki en büyük engel olarak kalmaya devam etmektedir.

Bölgedeki imparatorlukların yıkılması sömürgeci devletlerin ilk etapta ticaret yollarının güvenliği için bölge üzerindeki kontrolü sağlamak istemeleri petrolün keşfi ile bölgeye olan ilgilerinin hat safhaya çıkmasına neden olmuştur. Bu değerli madenin bölgedeki keşfi ile bu kaynağı sömürmek için bölge devletleri ve yönetimleri tamamen Batı merkezli müdahaleler ile şekillendirilmiştir. Bölgedeki yönetimler çıkartılan petrolün kullanım işletme ve birçok imtiyaz hakkını Batılı çok uluslu şirketlere bırakmış ve bu şirketler ve Batılı devletlerde petrol zengini ülkelere hamilik yaparak otoriter yapılarına ve olmayan meşruiyetlerine rağmen varlıklarını korumalarına yardımcı olmuşlardır.

Artan petrol gelirleri ile muazzam zenginliklere ulaşan bölgenin küçük devletleri rantiyeye devlet olarak adlandırılmakta halktan tek kuruş vergi almadan ayakta kalabilmektedirler. Petrolden gelen milyarlarca doları yönetimlerini ayakta tutmak için harcayan aileler, bölgenin

tüm kaynaklarını israf etmekte, bölgede devlet yapısının gelişmesine en büyük engeli oluşturmaktadırlar. Ülkelerin gelişmişlik ve zenginlik düzeyi ile demokratik yönetimlerinde gelişeceği savı maalesef bu bölgede geçerli olmamıştır. Çünkü burada ekonomik zenginlik tek kaynaktan sağlanmış ve halkın üretime katılımı söz konusu olmamıştır. Yönetimi elinde bulunduran aileler iktidarlarını korumak maksadıyla ulusal ve uluslararası alanda paraları hoyratça harcamışlardır.

Bu bağlamda, Orta Doğu'daki zayıf devlet yapılanmalarının güçlendirilmesi için siyasal katılımın artırılması ve demokratikleşme süreçlerinin desteklenmesi gerekmektedir. Halkın yönetime katılımını artıran reformların gerçekleştirilmelidir. Siyasi çoğulculuğun sağlanması, özgür seçimlerin garanti altına alınması ve muhalefetin baskılanmaması önem arz etmektedir. Mevcut otoriter yönetim yapılarının, sivil toplumun ve demokratikleşme süreçlerinin gelişmesini engelleyen politikalarını gözden geçirmesi gerekmektedir. Pozitif hukuk geliştirilmeli, hukukun üstünlüğü ve kurumsallaşmanın güçlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca bölge genelinde bağımsız yargı anlayışı güçlendirilmelidir. Hukukun devlet kurumlarının siyasi ve askeri elitlerin çıkarlarına hizmet etmek yerine, toplumsal adaleti sağlayacak şekilde işlemesi sağlanmalıdır.

Ekonomik çeşitliliğin sağlanması ve sürdürülebilir kalkınma politikalarının geliştirilmesi elzemdir. Petrol bağımlılığının azaltılması ve üretim ekonomisine geçilmesi gerekmektedir. Petrol gelirlerinin üretim ekonomisine yönlendirilmesi ve gelirlerin adil dağıtılması gerekmektedir. Sosyal adaletin sağlanması, gelir dağılımı eşitsizliğinin giderilmesi ve işsizlik sorununun çözülmesi için yapısal ekonomik reformlar uygulanmalıdır. Küresel ticaret sistemine entegre olacak ve bölgesel işbirliklerini teşvik edecek ekonomi politikaları geliştirilmelidir.

Dış müdahalelerin engellene bilmesi için bölgesel işbirliğinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Bölge ülkelerinin kendi aralarında kurdukları birlikler daha işlevsel ve tekin kullanılmalıdır. Dış aktörlerin bölgesel politikalar üzerindeki etkisini azaltmak için bölgesel işbirliği ve diplomasi yoluyla krizleri önleyici mekanizmalar geliştirilmelidir. Bölge ülkeleri arasında iyi ilişkilerin kurula bilmesi için etnik ve mezhepsel gerilimlerden kaçınılmalıdır.

Sivil toplumun güçlendirilmesi ve insan haklarının korunması ve mevzuatının güçlendirilmesi gerekmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının faaliyet alanları genişletilmeli ve bağımsız hareket edebilmeleri sağlanmalıdır. İnsan hakları ihlallerinin önlenmesi ve ifade özgürlüğünün

güvence altına alınması için uluslararası insan hakları sözleşmelerine tam uyum sağlanmalıdır.

Yukarıdaki önerilerin hayata geçirilmesi, Orta Doğu'da zayıf devlet yapılanmalarının güçlenmesine, bölgesel istikrarın sağlanmasına ve demokratikleşme süreçlerinin hızlanmasına katkı sunacaktır. Güçlü ve kurumsallaşmış devletlerin oluşturulması, yalnızca bu ülkelerin iç siyasal dengelerini değil, bölgesel ve küresel barışı da doğrudan etkileyebilecek önemli bir gelişme olacaktır.

Sonuç olarak, İran, Mısır ve Suudi Arabistan gibi ülkelerin tarihsel, sosyo-politik ve ekonomik dinamiklerini göz önünde bulundurarak geliştirilecek reformlar, hem iç istikrarı hem de bölgesel güvenliği artıracaktır. Devlet-toplum ilişkilerinde şeffaflık, adalet ve katılımı esas alan politikalar geliştirilmedikçe, bu ülkelerin zayıf devlet kategorisinden çıkmaları zor olacaktır.

KAYNAKLAR

Abrahamian, E. (2014). Iran. Mark Kesselman, Joel Kriege, William A. Joseph, (Ed.). *Introduction to Comparative Politics Political Challenges and Changing Agendas* içinde (603-640). Boston: Cengage Learning

Acemoğlu, D. ve Robinson A.J. (2013). *Ulusların Düşüşü, Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*. (Çev. : Faruk Rasim Velioğlu). İstanbul: Doğan Kitap Yay.

Acemoğlu, D. ve Robinson A.J. (2020). *Dar Koridor Devletler Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği*. (Çev. : Yüksel Taşkın). İstanbul: Doğan Kitap Yay.

Ağaoğulları, M. ve Köker L. (2004). *Tanrı Devletinden Kral- Devlete*. Ankara: İmge Kitapevi Yay.

Ahin, T. (03 Ocak 2018). *İran İslam Cumhuriyeti Devlet Yapısı*. http://www.todaie.edu.tr/resimler/ekler/360e22efb82d80d_ek.pdf?dergi=Amme%20Idaresi%20Dergisi

Ahmad, F. (2007). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (Çev. : Sedat Cem Karadeli). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Akbal, Ö. (2019). *ABD Suudi Arabistan Siyasal İlişkileri, Bir Uluslararası Politika Teorisi İncelemesi*. Ankara: Nobel Yay.

Aktaş, M. (2012). *Arap Baharı, Ortadoğu'da Demokrasi Arayışı ve Türkiye Modeli*. Ankara: Nobel Yay.

Akyol, T. (1999). *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*. İstanbul: Milliyet Yay.

Akyol, E. ve A. Ahmadi. (30 Aralık 2023). *İran'da Siyasi partiler*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1021316>

Anderson, B. (2011). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (Çev. : İskender Savaşır). İstanbul: Metis Yay.

Aramaoğlu, F. (2010). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. İstanbul: Alkım Yay.

Arı, T. (2007). *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. İstanbul: Alfa Yay.

Atabaki T. (2010). *Devlet ve Maduniyet, Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*. (Çev. : Serhan Afacan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Atabaki T. ve Zürcher, E. J. (2012). *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*. (Çev. : Özgür Bircan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Atacan, F. (04 Şubat 2024). *Orta Doğuda Değişim Talepleri ve Mısır Örneği*. https://www.bisav.org.tr/KAM/YuvarlakMasa/Detay/40/toplanti_dizileri/599/ortadogu_da_de_gisim_talepleri_ve_misir_ornegi_

Ayubi, N. (1993). *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*. (Çev.: Yavuz Alagon). İstanbul: Cep Kitapları Yay.

Ayhan, V. (2012). *Arap Baharı, İsyanlar, Devrimler ve Değişim*. Bursa: MKM Yay.

Balcı, A. (2018). *Ortadoğu ve Postkolonyalizm*. İstanbul: Pınar Yay.

Baş, S. (07. Şubat 2024). *2012 ve 2014 Mısır Anayasalarının Karşılaştırılması*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3465855>

Bayat, A. (2015). *İslam'ı Demokratikleştirmek Toplumsal Hareketler ve Post- İslamcı Dönüş*. (Çev. : Özgür Gökmen). İstanbul: İletişim Yay.

Baylis, J., S. Smith, P. Owens. (2006). *The Globalization of World Politics, An Introduction to International Relations*. New York: Oxford University Yay.

Bayraktar, B. (18.02.2023). *Bölgesel Liderlik Arayışı ve Suudi Arabistan: Farklılaşan Tehditler ve Yeni Dış Politika*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1181005>

Berkes, N. (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Beşiriye, H. (2009). *İran'da Devlet Toplum ve Siyaset*. (Çev. : Mehmet Koç). İstanbul: Ağaç Yay.

Bilgin, M. (2014). Enerji. Şaban Kardaş, Ali Balcı (Ed.). *Uluslararası İlişkilere Giriş içinde* (617-627). İstanbul: Küre Yay.

Black, A. (2010). *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi Peygamberden Bugüne*. (Çev. : Sevdâ Çalışkan, Hamit Çalışkan). Ankara: Dost Yay.

Bozbaş, G. (2018). *Mısır'da Toplum ve Siyaset*. İstanbul: Vadi Yay.

Bozarslan, H. (2014). *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi, Arap İsyanlarından Önce ve Sonra*. (Çev. : Melike Işık Durmaz). İstanbul: İletişim Yay.

Bromley, S. (2011). Ortadoğu'da Devletler Sistemi, Kökeni, Gelişimi ve Geleceği. Youssef M. Choueiri (Ed.). *Ortadoğu Tarihi, Dini Siyasi, Kültürel ve Perspektiften içinde* (598-633). (Çev. : Fethi Aytuna) İstanbul: İnkılap Kitapevi Yay.

Bulaç, A. (2012). *Modern Ulus Devlet*. İstanbul: Çıra Yay.

Burbank J., Cooper F. (2010) *İmparatorluklar Tarihi-Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik*. (Çev. :Ahmet Aybars Çağlayan). İstanbul: İnkılap Kitabevi

Büyükkara, Mehmet A. (2016). *Çağdaş İslami Akımlar*. İstanbul: Klasik Yay.

Büyükkara, Mehmet A. (2013). *İhvan'dan Cuheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. İstanbul: Klasik Yay.

Choueiri, Y. (2011). *Ortadoğu Tarihi, Dini Siyasi, Kültürel ve Perspektiften*. (Çev. : Fethi Aytuna) İstanbul: İnkılap Kitapevi Yay.

Cleveland, L. W. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. (Çev. : Mehmet Harmancı). İstanbul: Agora Kitaplığı Yay.

Crone, P. (2007). *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasal Düşünce*. (Çev. : Hakan Köni). İstanbul: Kapı Yay.

Çağla, C. (2017). *Siyaset Bilmi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.

Çağlayan, S. (2011). *Müslüman Kardeşler'den Yeni Osmanlılar'a İslamcılık*. İstanbul: İmge Kitapevi Yay.

Çaha, Ö. ve B. Şahin. (2013). *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*. Akara: Orion Yay.

Çelenk, M. (2013). *16-17. Yüzyılda İran'da Şiliğin Seyri*. İstanbul: Emin Yay.

Çetinkaya, E. (07 Şubat 2024). *2014 Mısır Arap Cumhuriyeti Anayasasının Tercümesi ve Genel Değerlendirmesi*. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1356444>

Dağı, İ. (1998). *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*. İstanbul: Boyut Yay.

Daviş, A. (2016). *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*. (Çev. : Lütfi Yalçın). İstanbul: Literatür Yay.

Demir, Ahmet İ. (23 Aralık 2023) *İmamiye Şia'sında İmamın Yetkilerinin Fakihlerce Devralınma Süreci*. <http://www.emakalat.com/tr/download/article-file/63671>

Demirtaş, E. (2014). *Ortadoğu'da Devlet ve İktidar, Otoriter Rejimler Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Metis Yay.

Diriöz, Oğuz A. (02. Şubat 2018). <https://orsam.org.tr/tr/mubarek-oncesi-misir-jeopolitik-konum-ic-ve-dis-politika/>

Domazeti, R. (2021). *Suudi Arabistan*. İstanbul: İnsamer Yay.

Domazeti, R. (2021). *Suudi Arabistan Raporu Muhammed bin Selman'ın İktidar Yürüyüşü ve Reform Süreci*. İstanbul: İnsamer Yay.

Dumlupınar, N. (02 Şubat 2023). *İran'ın Güvenlik Politikalarında Devrim Muhafızları Ordusu'nun Yeri*. <https://www.ankasam.org/wp-content/uploads/2022/06/METIN-Iranin-Guvenlik-Politikalarinda-Devrim-Muhafizlari-Ordusunun-Yeri-Dumlupinar>

Dursun, D. (1995). *Ortadoğu Neresi*. İstanbul: İnsan Yay.

Ebu-Rabi, M. (2005). *Çağdaş Arap Düşüncesi, 1967 Sonrası Arap Entelektüel Tarihi Araştırmaları*. (Çev. : İbrahim Kapaklıkaya). İstanbul: Anka Yay.

Ecer, Ahmet V. (18 Aralık 2023). *Şia ve Doğuşu*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/66904>

Eğri, T. (2018). *Mısır'da Ordu ve Ekonomi, Halk Ayaklanmaları ve Darbenin Ekonomi Polisiği*. İstanbul: İktisat Yay.

Fragile States Index, Fund for Peace. (2024). <https://fragilestatesindex.org/> (Erişim 04.02.2025)

Fawcett, L. (2016). *International Relations of the Middle East*, New York: Oxford University Yay.

Fığlalı, Ethem R. (2008). *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yay.

Fığlalı, Ethem R. (18 Aralık 2023). *Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi*. http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D025224/1993/1993_FIGLALIER.pdf

Fromkin, D. (2008). *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı*. (Çev. : Mehmet Harmancı). İstanbul: Epsilon Yay.

Fukuyama, F. (2015). *Devletin İnşası, Yirmi Birinci Yüzyılda Yönetişim ve Dünya Düzeni*. (Çev. : Türkan Çolak). İstanbul: Profil Yay.

Fuller, G. (2019). *Türkiye ve Arap Baharı*. (Çev.: Mustafa Acar). İstanbul: Serbest Kitaplar Yay.

Gelvin, J.(2019). *Modern Orta Doğu Tarihi 1453-2015*. (Çev. : Güneş Ayas) İstanbul: Timaş Yay.

Gemalmaz, Semih M. (20 Şubat 2024). *Suudi Arabistan Yargı Düzeni ve Yargılamaları Üzerine Notlar*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/13864>

Gökçe, G. (12 Kasım 2024). *Devlet Sınırlandırmaları ve Zayıf Devletlerin Karakteristik Özellikleri*. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/289554>

Gözen, R. (2021) *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, İstanbul: İletişim Yay.

Güler, Z. (2004). *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*. İstanbul: Yenihayat Yay.

Havva, S. (1980). *50. Yılında Müslüman Kardeşler Teşkilatı*. (Çev. : Ramazan Nazlı). İstanbul: Hilal Yay.

Heper, M. (2006). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. (Çev. : Nalan Soyarık). Ankara: Doğubatı Yay.

Heywood, A. (2007). *Siyaset*. (Çev. : Bekir Berat Özipek). İstanbul: Adres Yay.

Heywood, A. (2018). *Küresel Siyaset*. (Çev. : Nasuh Uslu ve Haluk Özdemir). Ankara: BB101 Yay.

Hinnebusch, R. (2011). Siyasi Partiler ve Sendikalar. Youssef M. Choueiri (Ed.). *Ortadoğu Tarihi, Dini Siyasi, Kültürel ve Perspektiften içinde* (397-422). (Çev. : Fethi Aytuna) İstanbul: İnkılap Kitapevi Yay.

Hobsbawm, E. J. (2010). *Milletler ve Milliyetçilik, Program, Mit, Gerçeklik*. (Çev. : Osman Akınhay). İstanbul: Ayrıntı Yay.

Hobson, M. J. (2019). *Batı medeniyetinin Doğulu Kökenleri*. (Çev. : Esra Erment). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Holsti, K. (111). *The State, War, and the State of War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hourani, A. (2008). *Arap Halkları Tarihi*. (Çev.: Yavuz Alagan). İstanbul: İletişim Yay.

Hourani, A. (2014). *Çağdaş Arap Düşüncesi*. (Çev.: Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz). İstanbul: İnsan Yay.

Huntington, S. (2005). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. (Çev.: Mehmet Turhan, Y. Z. Cem Soydemir) İstanbul: Okuyan Yay.

İbn-i Haldun (1332-1406) *Mukaddime 1. Cilt*. (Çev. : Halil Kendir). İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları

İnalçık, H. (2014). *Kuruluş ve imparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet, Kanun, Diplomasi*. İstanbul: Timaş Yay.

İNSAMER Suudi Arabistan Raporu, (09. Ocak 2024). https://www.insamer.com/tr/suudi-arabistan-raporu-muhammed-bin-selmanin-iktidar-yuruyusu-ve-reform-sureci_3701.html

İşcan, Mehmet Z. (18 Aralık 2023). *İmamiyye Şiasında Politik Bir Teori Olarak İmamet'in İmkânı*. http://isamveri.org/pdfdrg/D01777/2002_10/2002_10_ISCANMZ.pdf

Kahveci, H. (2019). Petrol. Mehmet Şahin (Ed.). *Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler içinde* (453-472). İstanbul: Kopernik Kitap Yay.

Kalaycı R. (2018). *Uluslararası Sistemin, Siyasal Kültürün ve Rejimin/ Devlet Yapısının Dış Politikaya Etkileri; İran, Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye*. İstanbul: Gündoğan Yay.

Kalın, İ. (2024). *İslam ve Batı*. İstanbul: İnsan Yay.

Kapani, M. (2015). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: BB101 Yay.

Karaaslan, H. (2022). Uluslararası Güvenliğe Tehdit Olarak Başarısız Devletler. Hakan Karaaslan, Murat Demirel (Ed.). *Güncel Uluslararası Güvenlik Sorunları içinde* (167-205). Ankara: Nobel Yay.

Kardaş, Ş. ve A. Balcı. (2014). *Uluslararası İlişkilere Giriş*, İstanbul: Küre Yay.

Karpat, K. (2021). *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*. (Çev. : Güneş Ayas). İstanbul: Timaş Yay.

Kenanoğlu, M. (2012). *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*. İstanbul : Klasik Yay.

Kennedy, H. (2011). Hilafet. Youssef M. Choueiri (Ed.). *Ortadoğu Tarihi, Dini Siyasi, Kültürel ve Perspektiften* içinde (60-79). (Çev. : Fethi Aytuna) İstanbul: İnkılap Kitapevi Yay.

Keskin, A. (2006). İran Nasıl Yönetiliyor. *Stratejik Analiz*, 7, (76), 74-81.

Kılınç, A. (09 Ocak 2024). *İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/789745>

Koç, M. (03 Ocak 2018). *İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar I*. https://iramcenter.org/d_hbanaliz/Analiz_Mehmet_Koc_Devrim_RehberliYi_Kurumu.pdf

Koç, M. (09 Ocak 2024). *İran'ın İdari Yapısı*. <https://www.iramcenter.org/iranin-idari-yapisi-487>

Kuran, T. (2023). *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*. (Çev. : Nurettin Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Kurşun, Z. (1998). *Necd ve Ahse'da Osmanlı Hakimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Kurt, V. (2017). *Ortadoğu'da Ordu ve Siyaset*. İstanbul: Seta Yay.

Kurt, V. (2018). *Ortadoğu'da Ulusal Güvenlik Stratejileri*. İstanbul: Seta Yay.

Kurt, V. ve Güngörmez, O. (04 Şubat 2024). *Darbe sonrası Mısır'ın Dış Politika Arayışı ve Silahlanma Stratejisi*. https://setav.org/assets/uploads/2018/08/Analiz_252.pdf erişim

Kurubaş, E. (2014). Dünya Politikasının Dönüşümü ve Uluslararası İlişkiler Çağı. Şaban Kardaş, Ali Balcı (Ed.). *Uluslararası İlişkilere Giriş* içinde (13-32). İstanbul: Küre Yay.

Lapidus, I. (2016). *İslam Toplamları Tarihi Cilt 1: Hazreti Muhammed'en 19. Yüzyıla*. (Çev. : Yasin Aktay). İstanbul: İletişim Yay.

Lapidus, II. (2013). *İslam Toplamları Tarihi Cilt 2: 19. Yüzyıldan Günümüze*. (Çev. :Yasin Aktay, Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay). İstanbul: İletişim Yay.

Lewis B. (1997). *Çatışan Kültürler Keşifler Çağında Hristiyanlar Müslümanlar, Yahudiler*. (Çev.:Nurettin Elhüseyni). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

Lewis, B. (2017). *İnanç ve İktidar Ortadoğu'da Din ve Siyaset*. (Çev. : Ayşe Mine Şengel) Ankara: Akıl Çelen Kitaplar Yay.

Lewis, B. (2013). *Ortadoğu, İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. (Çev.: Selen Y. Kölay). Ankara: Arkadaş Yay.

Lewis, B. (2023). *Tarihi, Hatırlanan Yeniden Canlandırılan ve Kurgulanan*. (Çev.: Fatih Yücel). İstanbul: Kronik Yay.

Linklater, A., S. Burchill, R. Devetak, J. Donnelly, T. Nardin, M. Paterson, C. Reus-Smit, A. True. (2024). *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. (Çev.: Muhammed Ağcan, Ali Aslan). İstanbul:Küre Yay.

Linz, J.J. (2008). *Totaliter ve Otoriter Rejimler*. (Çev. : Ergun Özbudun). Ankara : Liberte Yay.

Luizard, P. (2016). *İslam Topraklarında Otoriter Rejimler*. (Çev. : Egemen Demircioğlu). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Macqueen, B. (2018). *An Introduction to Middle East Politics*. London: Sage Publications Inc.

Mardin, Ş. (2010). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yay.

Marshall, T. (2018). *Coğrafya Mahkumları, Dünyanın Kaderini Değiştiren On Haita*. (Çev. : Mert Doğruer). İstanbul: Epsilon Yay.

Marsot A. (2010). *Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne*. (Çev. : Gül Çağalı Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

McNeill, W. (2007). *Dünya Tarihi*. (Çev. : Alaeddin Şenel). Ankara: İmge Kitapevi Yay.

Mevlütöğlu, A. (2019). Silahlanma. Mehmet Şahin (Ed.). *Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler içinde* (501-531). İstanbul: Kopernik Kitap Yay.

Mezghani, A. (2015). *Tamamlanmamış Devlet: Arap Ülkelerinde Hukuk Sorunu*. (Çev. : Ahmet Arslan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Mitchell, T. (2024). *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*. (Çev. : Zeynep Altok). İstanbul: Dergah Yay.

Migdal, J. (2021). *Güçlü Toplamlar ve Zayıf Devletler*. (Çev. :Onur İşci). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yay.

Milton- Edwards, B. (2011). *Contemporary Politics in the Middle East*. Cambridge: Polity Press

Mutahhari, M. (2011). *Vela ve Velayet Üzerine*. (Çev. :S. Seccad Hüseyini). İstanbul: Kevser Yay.

Niblock, T. (2011). Ortadoğu'da Sivil Toplum. Youssef M. Choueiri (Ed.). *Ortadoğu Tarihi, Dini Siyasi, Kültürel ve Perspektiften içinde* (576-597). (Çev. : Fethi Aytuna) İstanbul: İnkılap Kitapevi Yay.

- Özpek, B. (2014). Başarısız Devletler. Şaban Kardaş, Ali Balcı (Ed.). *Uluslararası İlişkilere Giriş içinde* (695-702). İstanbul: Küre Yay.
- Öztürkler, H. (2019). Ekonomi Politik. Mehmet Şahin (Ed.). *Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler içinde* (309-330). İstanbul: Kopernik Kitap Yay.
- Palabıyık, S. M. (2022). "Uluslararası" Olanı Tarihselleştirerek Ufkunu Açmak: Karşılaştırmalı Tarihsel Analiz. Ersel Aydın (Ed.). *Uluslararası İlişkilerde Metodoloji içinde* (307-334). İstanbul: Koç Üniversitesi Yay.
- Pappe, I. (2011). *Ortadoğu'yu Anlamak*. (Çev. : Gül Atmaca). İstanbul: NTV Yay.
- Pargeter, A. (2016). *Müslüman Kardeşler Muhalefetten İktidara*. (Çev. : Semih Çelik). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Paul, S. (2011). Petrol ve Kalkınma. Youssef M. Choueiri (Ed.). *Ortadoğu Tarihi, Dini Siyasi, Kültürel ve Perspektiften içinde* (485-504). (Çev. : Fethi Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitapevi Yay.
- Philpott, D. (2013). Modern Uluslararası İlişkilerin Dini Kökenleri. Esra Diri (Ed.). *Uluslararası İlişkilerde Anahtar Metinler içinde* (203-246). (Çev.: Emre Erşen). İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi Yay.
- Pierson, C. (2015). *Modern Devlet*. (Çev.: Neşet Kutluğ, Burcu Erdoğan). İstanbul: Chiviyazıları Yay.
- Rahman, F. (2014). *İslam*. (Çev. : Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın). Ankara: Ankara Okulu Yay.
- Rashid, Y. (06 Ocak 2024). *İran'da Özelleştirmenin Başarısızlığı* <https://www.iramcenter.org/iranda-ozellestirmenin-basarisizligi-797>
- Rice, S.E. ve Patrick, S. (2008). *Index of State Weakness In the Developing World*. Washington: Brookings Institution Press.
- Roskin, M. G. (2009). *Çağdaş Devlet Sistemleri Siyaset, Coğrafya, Kültür*. (Çev. : Bahattin Seçilmişoğlu). Ankara: Adres Yay.
- Roskin, M. G. ve Berry N.O. (2014). *Uluslararası İlişkiler, UI'nin Yeni Dünyası*. (Çev. : Özlem Şimşek). Ankara: Adres Yay.
- Rotberg, R. (2003). Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators. Robert I. Rotberg (Ed.). *State Failure and State Weakness in a Time of Terror içinde* (1-26). Washington: Brookings Institution Press.
- Roy, O. (2005). *Siyasal İslamın İflası*, (Çev. :Cüneyt Akalın). İstanbul: Metis Yay.
- Rumelili, B. (2021). Batı-Merkezcilik ve Postkolonyalizm. Evren Balta (Ed.). *Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*. içinde (223-243). İstanbul: İletişim Yay.

Sadiki, L. (2018). *Arap Demokratikleşmesi Demokrasi olmadan Yapılan Seçimler*. (Çev.: Ümit Hüsrev Yolsal). İstanbul: Koç Üniversitesi Yay.

Said, W. E. (2008). *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*, (Çev.: Berna Ülner). İstanbul: Metis Yay.

Samancı, M. (22 Ocak 2024). *Mısır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı İçerisinde Vergi Sistemi'nin Gelişimi ve Türk Vergi Sistemi ile Karşılaştırılması*. <https://www.acarindex.com/pdfs/67409>

Sander, O. (1993). *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitapevi Yay.

Sander, O. (2007). *Siyasi Tarih 1918-1994* Ankara: İmge Kitabevi Yay.

Sevinç, H. (20 Şubat 2024). *Din Üç Devlet Suudi Arabistan- Vatikan ve İsrail'in Siyasal Sistem Analizi*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2151476>

Simth, A. (2013). *Milliyetçilik, Kuram İdeoloji Tarih*. (Çev.: Ümit Hüsrev Yolsal). Ankara: Atıf Yay.

Sinkaya, B. (6 Şubat 2023). *İran'da Asker Sivil İlişkileri ve Devrim Muhafızları'nın Yükselişi*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/209542>

Sluglett, P. (2011). Sömürgecilik, Osmanlılar, Kaçarlar ve Bağımsızlık Mücadelesi. Youssef M. Choueiri (Ed.). *Ortadoğu Tarihi, Dini Siyasi, Kültürel ve Perspektiften içinde* (295-314). (Çev.: Fethi Aytuna) İstanbul: İnkılap Kitapevi Yay.

Sözen, İ. (2015). Çağdaş Siyasal Sistemler. Burhan AYKAÇ, Şenol Durgun (Ed.). *Suudi Arabistan Krallığı içinde* (769-788). Ankara: Alter Yay.

Stevens, P. (2011). Petrol ve Kalkınma. Youssef M. Choueiri (Ed.). *Ortadoğu Tarihi, Dini Siyasi, Kültürel ve Perspektiften içinde* (485-504). (Çev.: Fethi Aytuna) İstanbul: İnkılap Kitapevi Yay.

Şahin, M. (2019). *Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler*, İstanbul: Kopernik Kitap Yay.

Şeriatî, A. (1997). *Ümmet ve İmamet*, (Çev.: Ahmet Sait). Ankara: Fecr Yay.

Şerif, Muhammed M. (2014). *İslam Düşüncesi Tarihi I* (Çev.: Fatma Bostan). İstanbul: İnsan Yay.

Taflioğlu, S. (05 Ocak 2024). *İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı "Velayet-i Fakih"*. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/1812/19141.pdf>

Telci, Numan İ. (2021). *Devrim Sonrası Mısır Dış Politikası, Dönüşüm Arayışından Meşruiyet Çıkmazına*. İstanbul: Seta Yay.

Telci, Numan İ. (2017). *Mısır Devrim ve Karşı Devrim*. İstanbul: Seta Yay.

Telci N. Ve Rakipoğlu, M. (2019). Sivil Toplum. Mehmet Şahin (Ed.). *Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler* içinde (533-551). İstanbul: Kopernik Kitap Yay.

Tınas, M. (2019). Devlet. Mehmet Şahin (Ed.). *Orta Doğu Aktörler, Unsurlar, Sistemler* içinde (239-270). İstanbul: Kopernik Kitap Yay.

Türköne, M. ve Özdağ, Ü. (1993). *Siyasi İslam ve Pan İslamizm*. Ankara: Rehber Yay.

Udeh, A. (1977). *Hak Yolu İslam*. Şam: Kutsal Kuran Basım Yayın Evi

Uludağ, S. (2014). *İslam- Siyaset İlişkileri*. İstanbul: Dergah Yay.

Ülger, İ. (10 Şubat 2024). *Müslüman Kardeşler Teşkilatının İdeolojisi Mısır Siyaseti Üzerindeki Etkisi*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/232262>

Yalvaç, F. (2014). Devlet. Şaban Kardaş, Ali Balcı (Ed.). *Uluslararası İlişkilere Giriş* içinde (311-321). İstanbul: Küre Yay.

Yerasimos, S. (2015). *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta- Doğu*. İstanbul: İletişim Yay.

Yeşiltaş, M. ve Duran, B. (2019). Orta Doğu'da DDSA'ların Yükselişi. *Ortadoğu'da Devlet Dışı Silahlı Aktörler*, içinde(9-30). İstanbul: Seta Yay.

Zeydan, A. (1978). *İslam'da Ferd ve Devlet*. (Çev. : Cemal Arzu). İstanbul: Düşünce Yay.

Zehra Ebu, M. (2011) *İslam'da Siyasi İktisadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* (Çev.: Hasan Karakaya, Kerim Aytekin). İstanbul: Hisar Yay.

Zubaida, S. (1994). *İslam Halk ve Devlet*, (Çev. : Sami Oğuz). İstanbul: İletişim Yay.

Zubaida, S. (2008). *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar*. (Çev.: Burcu Kocaoğlu Birinci, Hasan Hacak). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

İNTERNET KAYNAKLARI

Ekonomist Dergisi 2023 Demokrasi Endeks Raporu (Aralık 2024). [//pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy-Index-2023-Final-report.pdf](https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy-Index-2023-Final-report.pdf)

<https://www.mfa.gov.tr/iran-kunyesi.tr.mfa> (28.12.2023)

<https://www.nyulawglobal.org/globalex/Egypt1.html#iii> (05.02.2024)

[https://www.imf.org/en/Search#first=120&sort=relevancy&f:type=\[PUBS,COUNTRYREPS\]](https://www.imf.org/en/Search#first=120&sort=relevancy&f:type=[PUBS,COUNTRYREPS]) (06.01.2024)

[https://www.imf.org/en/Search#first=400&sort=relevancy&numberOfResults=20&f:type=\[PUBS,COUNTRYREPS\]](https://www.imf.org/en/Search#first=400&sort=relevancy&numberOfResults=20&f:type=[PUBS,COUNTRYREPS]) (06.01.2024)

[https://www.imf.org/en/Search#first=520&sort=relevancy&numberOfResults=20&f:type=\[PUBS,COUNTRYREPS\]](https://www.imf.org/en/Search#first=520&sort=relevancy&numberOfResults=20&f:type=[PUBS,COUNTRYREPS]) (06.01.2024)

[https://www.imf.org/en/Search#first=580&sort=relevancy&numberOfResults=20&f:type=\[PUBS,COUNTRYREPS\]](https://www.imf.org/en/Search#first=580&sort=relevancy&numberOfResults=20&f:type=[PUBS,COUNTRYREPS]) (06.01.2024)

[https://www.imf.org/en/Search#first=720&sort=relevancy&numberOfResults=20&f:type=\[PUBS,COUNTRYREPS\]](https://www.imf.org/en/Search#first=720&sort=relevancy&numberOfResults=20&f:type=[PUBS,COUNTRYREPS]) (06.01.2024)

http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/8051750.stm (13.01.2024)

<https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/misir/903470> (13.01.2024)

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/analiz-iranda-secime-katilim-orani-guvenlik-merkezli-ele-aliniyor-/3259700> (11.11.2024)

<https://www.gzt.com/mecra/siyasetin-koridorlarinda-bir-din-kurum-ezher-3489123>
(12.02.2024)

<https://istanbulticaretgazetesi.com/tr/dunyada-en-cok-silah-ithal-eden-ulkeler-arasinda-9-arap-ulkesi-bulunuyor> (erişim 04.02.2024)

<https://www.mfa.gov.tr/suudi-arabistan-kunyesi.tr.mfa>

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/orta-dogu-yabanci-guclerin-askeri-ussu-gibi/1118894>
(12.02.2023)

https://reliefweb.int/report/world/human-development-report-2003-millennium-development-goals-compact-among-nations-end?gclid=Cj0KCQiAr8eqBhD3ARIsAJe-buNbhsAkGz9ek0UK7suyW5Lo6oUHk_HmvzNb4SlKoOmWLS2ZUI0DXf4aAn0fEALw_wcB (13.11.2023)

<https://paintmaps.com/blank-maps/105/Iran-blank-map-maker> (erişim 04.02.2024)

<https://fragilestatesindex.org/country-data/> (erişim 04.02.2025)

ÖZGEÇMİŞ

İlkokulu Sivas'ta, Orta ve Lise öğrenimini Kayseri'de tamamladı. 2005 yılında girdiği Kocaeli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünden 2011 yılında mezun oldu. 2010 yılından beri Kocaeli Büyükşehir Belediyesinde memur olarak çalışmaktadır.

TEZDEN TÜRETİLEN YAYIN VE ESERLER

ALAKEL, M., DEMİR, H. (2025). Orta Doğu'da Zayıf Devlet Yapılanmalarının Sebepleri. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt no, (17(65)), 93-120

